પ્રકાશક : ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ,
મંત્રી, જૈનસાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ,
અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સં. ૧૯૯૨

મુદ્રક : બાલુભાઈ મગનલાલ દેસાઈ,
મણિ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

બાર આના

નિવેદન

આચારાગસૂત્રનો આ અનુવાદ સૂત્રકૃતાગના અનુવાદની માફક છાયાનુવાદ જ છે. જૂના આગમોની બાબતમા એ અનુવાદપદ્ધતિ જ વધુ ઉપયોગી છે, એમ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ જેવી શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિતોએ પણ કબૂલ કર્યું છે. આચારાંગની બાબતમા તો, તે પદ્ધતિ વળી વિશેષ જરૂરી છે. કારણ કે, તેમાં કોઈ વિષયનું સળંગ નિરૂપણ હોવાને બદલે, વિષયના સંબંધ વિનાના, છૂટાં છૂટાં વાક્યોનો સંગ્રહ છે. જૂના ટીકાકારો, અલબત્ત, દરેક વાક્યનો આગલા વાક્ય સાથે સંબંધ જોડવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ, તેવો સંબંધ આરોપવો નકામો છે એ બાબતમા, ઘણા પ્રૌઢ વિદ્વાનો એકમત છે. આવા સંગ્રહમા એક જ વિષયનાં જુદાં જુદાં વાક્યો ક્રમ વિના ગમે ત્યાં પડ્યા હોય, તેમ જ ઘણી વાર તો એક જ વાત કહેતા અનેક વાક્યો પણ વારવાર આવતાં હોય તે બધાંને તેમની જગાએથી ઉપાડી લઈ,

એક વિષય કે દલીલના ક્રમમાં ગોઠવીએ, તો તે વિષયનું નિરૂપણ સચોટ થાય, અને પુનરાવર્તન દૂર થાય. તો પણ કેટલાંક વાક્યો અને સ્થળો એવાં રહેવાનાં જ, કે જેમનો તે અધ્યયનના નિરૂપણમાં કશો જ ક્રમ ગોઠવવો શક્ય ન હોય. તેવાં કેટલાંક સ્થળો આ અનુવાદમાં હજુ પણ દેખાશે.

આમ વાક્યોના ક્રમની ઊલટપૂલટ કરવા જતાં, કોઈ વાર ભૂલથી કે ગેરસમજથી બે વાક્યોનો સાચો ક્રમ તોડી નાખવામાં આવે, એવું જરૂર બને તેવું ઓછામાં ઓછું થાય, તેની બને તેટલી કાળજી રાખી છે

આ અનુવાદમાં ફકરાને અંતે કૌંસમાં સૂત્રની સંખ્યાના જે આંકડા મૂક્યા છે, તે આગમોદય સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘આચારાંગસૂત્ર’ પ્રમાણે છે. પરંતુ, તેથી કરીને એમ નથી સમજવાનું કે, તેમાં વાક્યોને જે રીતે જુદાં પાડ્યાં છે, તથા તેમને જુદાં જુદાં સૂત્રમાં જે રીતે ગોઠવ્યાં છે, તે રીત પણ અનુવાદમાં સ્વીકારી લીધી છે. ઘણી જગાએ તો, અનુવાદમાં સળંગ તરીકે સ્વીકારેલું વાક્ય, આગમોદયસમિતિના ગ્રંથમાં બે જુદાં સૂત્રમાં તોડી નાખેલું મળી આવશે. ડૉ. વૉલ્ટર શુબ્રીંગે વળી તે વાક્યોને જુદી રીતે જ જુદાં પાડ્યાં છે ખરું જોતાં, આચારાંગની રચના જ એવી છે કે, કયા વાક્યને ક્યાં પૂરું થતું ગણવું, એ બાબતમાં ઘણો મતભેદ હોઈ શકે. પહેલો ખંડ પંડિત બેચરદાસજીએ કરેલા શબ્દશઃ અનુવાદ ઉપરથી તૈયાર કરેલો હોવાથી, તે બાબતમાં પંડિતજીના નિર્ણયનો કીમતી લાભ સહેજે મળી શક્યો છે. બીજા ખંડમાં તો વાક્યો તોડવાની કશી જરૂર જ નથી પડી.

આચારાંગસૂત્રના અત્યાર આગમચ બે ગૂજરાતી અનુવાદો બહાર પડી ચૂક્યા છે: એક બહુ જ પહેલાં (ઈ. સ. ૧૯૦૬, બીજી આવૃત્તિ) પ્રો. રવજીભાઈ તરફથી, અને બીજો (માત્ર પહેલા ખંડનો જ) થોડા જ સમય પહેલાં (ઈ.સ. ૧૯૩૬) "મહાવીર-સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર" તરફથી. બને અનુવાદો મૂળના શબ્દશઃ અનુવાદો છે. પરંતુ, શરૂઆતમાં જ જણાવ્યુ તેમ, આ અનુવાદ છાયાનુવાદ હોઈ, તે રીતે તેમનાથી જુદો પડે છે.

સૂત્રકૃતાંગના અનુવાદની પેઠે આમાં પણ પુસ્તકને અંતે, મૂળમાંથી કેટલાંક સુભાષિતો ચૂંટીને, ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે મૂક્યા છે; તથા અભ્યાસીને ઉપયોગી થાય તેવી ટૂંક સૂચિ પણ આપી છે.

આશા છે કે, આ અનુવાદ તથા તેની પદ્ધતિ વાચકવર્ગને ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઉપોદ્ઘાત

૧

આચારાંગસૂત્ર જૈનોનાં ૧૨ અંગોમાં સૌથી પહેલું ગણાય છે. માત્ર ક્રમની દૃષ્ટિએ નહિ, મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ પણ. મહાવીર પછી જૈનસંઘના આચાર્યોની પરંપરામાં છઠ્ઠા અને મહાવીર પછી માત્ર ૧૭૦ વર્ષે થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ (આચારાંગ ઉપરની પોતાની નિર્યુક્તિમાં) જણાવ્યું છે.

आयारो अंगाणं पढमं अंगं दुवालसण्हंपि ।
इत्थ य मोक्खोवाओ एस य सारो पवयणस्स ॥

'બારેય અંગોમાં આચારાંગ એ પ્રથમ છે. તેમાં મોક્ષનો ઉપાય વર્ણવેલો છે, અને તે જ તમામ શાસ્ત્રગ્રંથોના સારરૂપ છે.'

વળી તે જણાવે છે 'બધા તીર્થંકરોએ પણ, પોતાનું તીર્થ પ્રવર્તાવતાં, આચારને જ પ્રથમ પદ આપ્યું છે, અને

આપશે.' વળી પ્રશ્નોત્તરરૂપે તે જણાવે છે 'બધાં અંગોના સારરૂપ શું? – આચારાંગ. તેના સારરૂપ શું? – તેનાં પદોની યથાયોગ્ય સમજ. તેના સારરૂપ શું? – તે પ્રમાણે આચરણ તેના સારરૂપ શું? – નિર્વાણ.'

જૈનો પોતાના ધર્મગ્રંથોને ચાર વિભાગમા વહેચી નાખે છે: દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, અને ચરિતાનુયોગ. તેમાં, આત્મા વગેરે દ્રવ્યો – તત્ત્વો – નો અનુયોગ એટલે કે મીમાંસા, તે દ્રવ્યાનુયોગ. તેને માટે બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં 'તત્ત્વજ્ઞાન' શબ્દ વપરાય છે, અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં 'અભિધર્મ' શબ્દ વપરાય છે. 'સૂત્રકૃતાંગ' વગેરેમાં દ્રવ્યાનુયોગના વિષયની પ્રાધાન્યતા, છે એમ કહી શકાય

ખગોળ અને ભૂગોળનાં પરિમાણ વગેરેનું ગણિત, એ ગણિતાનુયોગ. 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ' વગેરે ગ્રંથોનો વિષય ગણિતાનુયોગ કહી શકાય.

ક્રિયાકાંડના પરામર્શનું નામ ચરણકરણાનુયોગ. બૌદ્ધોના વિનયપિટકમા આવો વિષય આવે છે.

કલ્પિત કે ઐતિહાસિક કથાચરિતોનો સંગ્રહ, એ ચરિતાનુયોગ અથવા ધર્મકથાનુયોગ. બૌદ્ધોના સુત્તપિટકમા આવો વિષય આવે છે. 'ઉત્તરાધ્યયન' વગેરે ગ્રંથોમાં આ વિષય છે

શ્રીમદ્રાજચંદ્ર આ ચાર વિભાગો વિષે લખતા જણાવે છે: "મન જો શંકાશીલ થઈ ગયું હોય, તો દ્રવ્યાનુયોગ વિચારવો યોગ્ય છે; પ્રમાદી થઈ ગયુ હોય, તો ચરણ-કરણાનુયોગ વિચારવો યોગ્ય છે, કષાયી થઈ ગયું હોય,

તો ધર્મકથાનુયોગ વિચારવો યોગ્ય છે; અને જડ થઈ ગયું હોય, તો ગણિતાનુયોગ વિચારવો યોગ્ય છે"

આચારાંગસૂત્રનો ચરણકરણાનુયોગમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ટીકાકાર શીલાંકદેવ જણાવે છે. "ચરણકરણાનુયોગ જ ચારે યોગોમાં પ્રધાનતમ છે. કારણ કે, બીજા યોગો તેને અર્થે જ છે. કહ્યું છે કે

चरणपडिवत्तिहेउ जेणियरे तिण्णि अणुओगत्ति.. दविए दसणसोही दंसणसुद्धस्स चरण तु ।

'ચરણાનુયોગનુ જ્ઞાન કરાવવા માટે જ બીજા ત્રણ યોગો છે. દ્રવ્યયોગથી દર્શનશુદ્ધિ થાય છે અને જેનુ દર્શન (શ્રદ્ધા—રુચિ) શુદ્ધ છે, તે જ આચરણને લાયક છે.' ગણધરોએ પણ તેથી જ આ સૂત્રને સૌથી પ્રથમ રચ્યુ છે"

૨

આચારાગસૂત્રને બે ખડમા વહેચી નાખવામા આવ્યુ છે તેમા પહેલા ખડનુ નામ જ 'આચાર' છે; જ્યારે, બીજાનુ નામ 'આચારાગ્ર' છે. 'અગ્ર'નો અર્થ જણાવતાં નિર્યુક્તિકાર અને ટીકાકાર બને કહે છે કે, "પહેલા ખડમા જે વાતો કહેવાની રહી ગઈ હોય, અથવા જેનો વિસ્તાર કરવો જરૂરી હોય, તે વાતોનો 'અગ્ર'- ખંડમાં સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે" નિર્યુક્તિકાર તો એટલે સુધી કહે છે. "પહેલા ખડના નવ અધ્યયનો જેટલો જ 'આચાર' ગ્રથ છે. બીજા ખડના અધ્યયનો તો શિષ્યોના હિતને ખાતર, અર્થનો વધુ વિસ્તાર કરવા, જ્ઞાનવૃદ્ધ સ્થવિરોએ પહેલા ખડના અધ્યયનોમાથી 'પ્રવિભક્ત' કર્યાં

છે.[1]" બીજી જગાએ તે કહે છે, "મૂળ 'વેદ' (આચારાંગ) તો 'બ્રહ્મચર્ય' નામનાં નવ અધ્યયનોરૂપ જ છે, અને તેમાં ૧૮૦૦૦ પદો છે. પછીથી બીજા ખંડની ચાર ચૂડાઓ (ભાગો), તથા પાંચમી ચૂડારૂપે 'નિશીથ' (સૂત્ર) ને તેમા ઉમેરો, તો તે ઘણો મોટો થાય."

ઉપર જણાવ્યુ તેમ, પહેલા ખંડનાં નવ અધ્યયનોને 'બ્રહ્મચર્ય અધ્યયનો' કહેવામાં આવે છે. કારણ કે, તેમાં 'બ્રહ્મચર્ય'નુ પ્રતિપાદન છે નિર્યુક્તિકારના જણાવ્યા પ્રમાણે: બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રાહ્મણ નામથી ઓળખાતા લોકોની ચર્યા નહિ, તેમજ અજ્ઞાની લોકોનો બસ્તિનિરોધ (ઉપસ્થ-સયમ) પણ નહિ; પરંતુ ૧૭ પ્રકારનો[2] સંપૂર્ણ સયમ. એટલે કે, તેમા જૈનધર્મ અનુસાર સપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગનો સમાવેશ થાય છે. તે નવ અધ્યયનોનો વિષય જોતાં જ તેની ખાતરી થઈ જાય છે. ટીકાકારના શબ્દોમાં નવે અધ્યયનોનો વિષય વર્ણવીએ તો પહેલા અધ્યયનમા, જીવોની હિંસાના ત્યાગનુ વિધાન છે; પરતુ જીવોનું અસ્તિત્વ જાણ્યા વિના તેમની હિંસાનો ત્યાગ ન થઈ શકે, માટે તેમાં જીવોનું અસ્તિત્વ તથા તેમના જુદાજુદા વર્ગો પણ વર્ણવેલા છે. બીજા અધ્યયનમાં, લોક કેવી રીતે અષ્ટવિધ કર્મથી

---

૧. ટીકાકાર, એ નવ અધ્યયનોના કયા ભાગ કે વાક્ય ઉપરથી બીજાખંડનું તે તે અધ્યયન વિસ્તારવામાં આવ્યુ છે, તે વિગતવાર જણાવે છે.

૨. પાંચ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન; કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ એ ચાર કષાયોનો જય; તથા મન, વચન અને કાયાની વિરતિ — એ સંયમના સત્તર પ્રકારો છે.

બંધાય છે, અને તેમાથી કેમ કરીને છૂટી શકે, તે બતાવ્યું છે. ત્રીજામાં, સંયમમાં સ્થિત થવા અને કષાયો જીતવા ઇચ્છનારા મુમુક્ષુએ, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વિઘ્નો કે સંકટો સહન કરવાં જોઈએ, એમ જણાવ્યુ છે. ચોથામા, મુમુક્ષુએ તાપસો વગેરે 'કષ્ટતપ' આચનારાઓનુ અષ્ટગુણ ઐશ્વર્ય જોઈને પણ દૃઢ સમ્યક્ત્વવાળા બનવુ, એમ કહ્યુ છે. પાચમામા, અસાર વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, લોકના સારરૂપ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય મેળવવા ઉદ્યત થવુ, એમ જણાવ્યુ છે. છઠ્ઠામાં, મુમુક્ષુએ નિસંગ થઈ, અપ્રતિબદ્ધ થવુ, એમ કહેવામા આવ્યુ છે. સાતમામાં, સયમીને કદાચિત્ મોહથી થતા પરિષહ, ઉપસર્ગ વગેરે આવી પડે, તો પણ તેણે તે બરાબર સહન કરી લેવા, એમ કહ્યુ છે. આઠમામાં, વિઘ્ન, રોગ, કે વૃદ્ધાવસ્થાથી સયમધર્મનુ પાલન શક્ય ન રહે, તો શરીરનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો, તે જણાવ્યુ છે. તથા નવમામાં, આઠે અધ્યયનોમાં જણાવેલો અર્થ મહાવીરસ્વામીએ પોતાના જીવનમા કેવી રીતે આચર્યો હતો તે, સાધકના પ્રોત્સાહન માટે વર્ણવ્યું છે."

આમ, પહેલા ખડમાં ઉત્સાહી સાધકની સપૂર્ણ સાધનસામગ્રી વિગતથી, અને વિસ્તારથી વર્ણવી બતાવી છે. તેની ભાષામાં પ્રસાદ છે, ઊંડાણ છે અને દૃષ્ટાની નવીનતા છે. મોટા સઘના 'જડ અને વક્ર' ટોળાને નિયમનમાં રાખવાને. તેનાથી રોજ થતા સામાન્ય તેમજ ગભીર દોષોની વિગતો અને તેમનાં પ્રાયશ્ચિત્તોના ઉદ્વેજક વિધાનો તેમા નથી. જેમ અમુક માર્ગે જઈને આવેલો માણસ, બીજા જવા ઇચ્છનારને, સહેલાઈથી તથા બારીકાઈથી તે માર્ગનું

બધું વર્ણવી બતાવે, તેમ સાધનામાર્ગનું વિશદ વર્ણન તેમાં છે.

અલબત્ત, એમ કહેવાનો જરાય ઉદ્દેશ નથી કે, તેમાંના બધા શબ્દો મહાવીરના છે. પરંતુ, તેની રચના જોનાર દરેકને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે, તેમાં જે છૂટાં છૂટાં, સંબંધ વિનાનાં અને છતાં પોતે જે મુદ્દો કહેવા માગે છે, તે મુદ્દાની બાબતમાં સંપૂર્ણ, એવાં વાક્યો વેગયેલા પડ્યાં છે, તે સાચે જ કોઈ ઉપદેશકના સળંગ વ્યાખ્યાનમાંથી છૂટક છૂટક ભેગા કરેલા ભાગો છે. 'સૂત્રકૃતાંગ' વગેરેનાં સૂત્રો, મહાવીરનો ઉપદેશ "સાંભળનારા" કોઈ કે પોતાના શબ્દોમાં શ્લોકબદ્ધ કરી મૂક્યાં હોય, તેવાં છે, તેમજ તે તો તે શ્લોકોની અંદરના સંબોધનો જોતાં જ જણાઈ પણ આવે છે. પરંતુ, આચારાંગની બાબતમાં તો જરૂર એમ કહી શકાય કે, કોઈ પણ સૂત્રમાં જો મહાવીરના પોતાના જ શબ્દો સંગ્રહાયા હોય એમ કહી શકીએ, તો તે આચારાંગમાં જ. છૂટક છૂટક, રત્નો જેવાં તેજસ્વી સુભાષિતો જ વીણી વીણીને (પછી એ ક્રમ વિના કે સંબંધ વિના હોય તોય શું?) ભેગાં કર્યાં હોય, તેવી તેની મનોરમ રચના છે. કાગળ-પેન્સિલના સાધન વિનાના ભાવુક શિષ્યો, પોતાના ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળ્યે જતા હોય, અને તેમાંથી એકદમ મન ઉપર ચોટી જાય તેવાં વાક્યો કે ભાગો મનમાં સંઘરતા જાય, અને પછી બધા એકઠા મળી તેમને એકત્રિત કરે, તો બરાબર આચારાંગ-સૂત્ર જેવી રચના થઈને ઊભી રહે.

પરંતુ, બીજા ખંડમાં બધે આપણે દષ્ટાને બદલે 'સ્મૃતિકાર' કે ગણ-'ધર' વ્યાપેલો જોઈએ છીએ. ગુરુએ

જે સત્યોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે સત્યને આચરણની વિગતોમાં ઉતારવાની સ્વાભાવિક અક્કલ ન હોય તેવા ટોળાને, એક સ્થૂલ યાદી કરી આપવાની હોય, એ રીતે તેની બાની ચાલી છે. તેની પાસે જાણે પોતાનુ સ્વતંત્ર 'દર્શન' પણ નથી. તેથી તે અમુક નિયમ બાંધી, તેના સમર્થનમા હમેશાં કહે છે : "કારણ કે, તેમ ન કરવામાં કેવળી ભગવાને ઘણા દોષો બતાવ્યા છે." તેથી જ, કેટલીક વાર કોઈ કોઈ નિયમની બાબતમાં, કે તેની પાછળ રહેલી દેખાતી ભાવનાની બાબતમાં, આપણને આશંકા થાય છે. અથવા આઘાત પણ પહોંચે છે. કોઈ પણ વિશાળ ભાવનાને સ્થૂલ વિધિ-નિષેધોમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન થાય, તો કોઈક પ્રસંગો એવા આવ્યા વિના ન રહે, કે જ્યારે તે ભાવનાનુ વિપરીત અથવા હાસ્યજનક સ્વરૂપ જ બાકી રહે

પરંતુ, તે વાત ત્યાં જ પડતી મૂકીએ. એ ખંડમાં જે વર્ણન છે, તે ઉપરથી જૂના સમયના જૈન ભિક્ષુસંઘનો અને તેની ચર્યાનો આપણને પૂરતો ખ્યાલ મળી રહે છે. અભ્યાસી વાચક, એ ખંડના નિયમો વગેરેને, બૌદ્ધસંઘના નિયમો અને ચર્યા[1] સાથે સરખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના નહિ રહે

ઘણા સુજ્ઞ વિચારકોની હવે માન્યતા થતી જાય છે કે, વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો એ જુદા, સ્વતંત્ર કે વિરોધી

---

૧. એનુ પ્રામાણિક તથા વિગતવાર વર્ણન, હવે ગૂજરાતી વાચકને, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે પ્રસિદ્ધ કરેલા, અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસમ્બીના "બૌદ્ધસંઘનો પરિચય" નામના પુસ્તકમા, સુલભ થયું છે.

ધર્મો હોવાને બદલે, ' વસ્તુત એક જ ધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે.' તેમના કેટલાક દાર્શનિક સિદ્ધાંતોમાં ભલે દેખીતો ભેદ કે વિરોધ હોય; પરંતુ "નૈતિક સિદ્ધાન્તમા અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંપાદન કરવાના આચારમાં તત્ત્વતઃ એટલી એકતા છે કે, તેઓનો પરસ્પર વિરોધ સમજી શકાતો નથી.' સિદ્ધાન્તની બાબતનો વિરોધ પણ ઊંડે ઊતરીને જોવા જઈએ, તો તાત્ત્વિક હોવાને બદલે, તત્ત્વની અમુક બાજુઓ ઉપર ભાર મૂકવા પૂરતો જ દેખાય છે. અને સાધન-માર્ગની વાત કરો, તો તો અત્યારે આપણને શું, તે વખતની આમજનતાને જ એ મહાપુરુષોનુ જીવન અને ઉપદેશ એટલાં બધાં પરિચિત તથા પોતાનાં જ લાગ્યાં હતાં, કે તે વિના સંકોચે તેમને અનુસરવા મંડી ગઈ હતી. બુદ્ધ અને મહાવીરના ઉપદેશપ્રસંગો તરફ જોઈએ, તો પણ, તેમણે બીજા સંત પુરુષો કરે છે તેમ, વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, અપ્રમાદ, વગેરેનો જ ઉપદેશ આપ્યો હતો. આચારાંગમાં (૬–૧૯૪) જ્યાં ધર્મ ઉપદેશવાની વાત આવે છે, ત્યાં ચોખ્ખુ જણાવ્યું છે કે, "ભૂતમાત્રનું સ્વરૂપ વિચારી, શાંતિ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, નિર્વાણ, શૌચ, ઋજુતા, નિરભિમાનતા, અપરિગ્રહીપણું અને અહિંસા-રૂપી ધર્મ તેણે ઉપદેશવો." અને તેના સમર્થનમા જણાવ્યુ છે કે, 'એ પ્રમાણે ધર્મને કહેતો ભિક્ષુ પોતે તકલીફમાં પડતો નથી, કે બીજાને તકલીફમાં નાખતો નથી; તથા કોઈ ભૂત પ્રાણીને પણ પીડા કરતો નથી. આવો ઉપદેશક મહામુનિ, દુઃખમાં પડેલાં સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને અસંદીન બેટની પેઠે શરણરૂપ થાય છે' સુસંગત તર્કવાદ જ રજૂ કરીને આમ-

જનતામાંથી ભાગ્યે કોઈને ધર્મપરિવર્તન કરાવી શકાય. આચારાંગસૂત્ર આખુ જોઈ જાઓ, ત્યાં તમને દાર્શનિક ચર્ચાનો લવલેશ નહિ મળે, પરંતુ આધ્યાત્મિક જીવનમા ઉપયોગી એવી ઉપરની બધી બાબતોનો ઉપદેશ પહેલેથી છેડે સુધી મળશે. માત્ર, કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો બદલાયા હશે, એટલુ જ. અને અંતિમ મુક્ત દશાના વર્ણનના જે વાક્યો તેમાં મળે છે, તે તો ઉપનિષદ્‌ના કે અદ્વૈત વેદાંતના સિદ્ધાંતને કેટલા બધા મળતાં આવે છે? જીવની એકતા કે અનેકતા, કૂટસ્થ નિત્યતા કે પરિણામી નિત્યતા, જગતનુ સત્યત્વ કે મિથ્યાત્વ, એ બધા દાર્શનિક ભેદો ત્યા ક્યા ડોકિયુ પણ કરી શકે છે?

અને, આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે, આચારાંગમાં જ મહાવીરના પોતાના વાક્યો સંગ્રહાયાં છે એવો સંભવ નજર સામે રાખીએ, તો પછીના લોકોએ ગમે તે લખ્યુ હોય, પણ જૈન માર્ગે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષની વાણી ઉપનિષદના ઋષિની વાણીથી ક્યા જરાય જુદી પડે છે? એ વાક્યો અહી ટાંકીને વિરમીશુ.

तुमंसि नाम सच्चेव ज हतव्वति मन्नसि, तुमंसि नाम सच्चेव जं अज्जावेयव्वति मन्नसि० परियावेयव्वति० परिघित्तव्वति० उद्दवेयंति० अंजू चेय पडिबुद्धजीवी तम्हा न हंता नवि घायए।

"જેને તું હણવા માગે છે, તે તુ જ છે; જેને તુ પરિતાપ ઉપજાવવા માગે છે, તે પણ તુ જ છે; જેને તુ દબાવવા માગે છે, તે પણ તુ જ છે; તથા જેને તું મારી નાખવા માગે છે, તે પણ તું જ છે. આમ જાણી, સમજુ માણસ કોઈને હણતો નથી કે હણાવતો નથી." સૂ. ૧૬૪.

अच्चेइ जाईमरणस्स नट्टमग्ग विक्खायरए, सव्वे सरा नियट्टंति तक्का जत्थ न विज्जइ, मई तत्थ न गाहिया। ओए, अप्पइट्ठाणस्स खेयन्ने। से न दीहे न हस्से न वट्टे न तंसे न चउरंसे न परिमण्डले न किण्हे न नीले० न इत्थी न पुरिसे न अन्नहा परिन्न सन्ने उवमा न विज्जए, अरूवी सत्ता अपयस्स पय नत्थि।

"મુક્ત પુરુષ જન્મમરણના માર્ગને ઓળંગી જાય છે; વાણી ત્યાંથી પાછી ફરે છે; ત્યા કોઈ તર્ક પહોચતો નથી, અને બુદ્ધિ પેસી શકતી નથી. તે મનુષ્ય ઓજમાં થાય છે. જેની કોઈ બીજી પ્રતિષ્ઠા નથી, એવા અપ્રતિષ્ઠ આત્માને તે જાણે છે તે લાબો નથી, ટૂંકો નથી, ગોળ નથી, ત્રાંસો નથી, ચોરસ નથી, મંડળાકાર નથી, કાળો નથી, લીલો નથી, રાતો નથી, પીળો નથી, ધોળો નથી, સુગંધી નથી, દુર્ગંધી નથી,. .સ્ત્રી નથી. પુરુષ નથી, નપુંસક પણ નથી. તે જ્ઞાતા છે, વિજ્ઞાતા છે, તેને કશી ઉપમા નથી. તે અરૂપી સત્તા છે. તે શબ્દાતીત હોવાથી. તેને કશી ઉપમા નથી." સૂ. ૧૭૦.

અનુક્રમણિકા

१

હિંસાની સમજ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે:

હે આયુષ્મન્ જંબુસ્વામી! મહાવીર ભગવાને કહ્યું છે કે, જગતમાં કેટલાય લોકોને એવી ખબર નથી હોતી કે પોતે ક્યાંથી આવેલા છે અને ક્યાં જવાના છે. પોતાનો આત્મા જન્માન્તરગામી છે કે નહીં, તેમજ પોતે કોણ હતા અને હવે પછી શું થવાના છે એ પણ તેઓ નથી જાણતા હોતા. [૧-૩]

પરન્તુ કેટલાક લોકો, સહજસ્મૃતિથી[1] કે બીજાના કહેવાથી, પોતે ક્યાંથી આવ્યા છે કે ક્યાં જવાના છે તે જાણતા હોય છે. પોતાનો આત્મા જન્માન્તરગામી છે, તે વિવિધ દિશાઓમાં કે યોનિઓમાં (કર્માનુસાર) ભટક્યા કરે

---

૧. આત્મા ઉપરથી અંતરાયક કર્મો દૂર થવાથી થયેલું સ્વાભાવિક જાતિસ્મરણજ્ઞાન.

"કુશળ પુરુષની નજરમાં, કુશળપુરુષે બતાવેલી નિઃસંગતામાં, કુશળ પુરુષના આદરમાં, કુશળ પુરુષની શિખામણમાં અને કુશળ પુરુષની નજીકમાં જ રહેવું; એમ કરનારો ઇંદ્રિયોનો પરાજય કરી, સત્ય વસ્તુ જોઈ શકે છે." [સૂ૦ ૧૬૭]

१

હિંસાની સમજ

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે:

હે આયુષ્મન્ જંબુસ્વામી! મહાવીર ભગવાને કહ્યું છે કે, જગતમાં કેટલાય લોકોને એવી ખબર નથી હોતી કે પોતે ક્યાંથી આવેલા છે અને ક્યાં જવાના છે. પોતાનો આત્મા જન્માન્તરગામી છે કે નહીં, તેમજ પોતે કોણ હતા અને હવે પછી શું થવાના છે એ પણ તેઓ નથી જાણતા હોતા. [૧-૩]

પરંતુ કેટલાક લોકો, સહજસ્મૃતિથી[1] કે બીજાના કહેવાથી, પોતે ક્યાંથી આવ્યા છે કે ક્યાં જવાના છે તે જાણતા હોય છે. પોતાનો આત્મા જન્માન્તરગામી છે, તે વિવિધ દિશાઓમાં કે યોનિઓમાં (કર્માનુસાર) ભટક્યા કરે

---

૧. આત્મા ઉપરથી અંતરાયક કર્મો દૂર થવાથી થયેલું સ્વાભાવિક જાતિસ્મરણજ્ઞાન.

છે, અને પોતે તે આત્મા જ છે એમ પણ તે જાણતા હોય છે. [૪]

આવું જે જાણે છે, તે આત્મવાદી કહેવાય, ક્રિયાવાદી કહેવાય, કર્મવાદી કહેવાય અને લોકવાદી કહેવાય.[૧] [૫]

"મે અમુક કર્યું," "અમુક હુ કરાવીશ" કે "અમુક કરનારને હુ અનુમતિ આપીશ"— એ પ્રમાણે સમગ્ર જગતમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યાં કરે છે. પરંતુ, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કેવુ કર્મબધન પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકો જાણતા નથી. તેથી તેઓ વિવિધ દિશાઓમાં ને યોનિઓમાં જન્મ પામ્યા કરે છે, વિવિધ વેદનાઓ સહન કર્યા કરે છે, અને એમ અણગમતાં દુ:ખો અનુભવતા સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. [૬-૯]

મહાવીર ભગવાને એ બાબતમાં આવી સમજ આપી છે:—

લોકો શબ્દાદિ વિષયો તથા રાગદ્વેષાદિ કષાયોથી પીડિત છે, તેને કારણે તેઓને હિતાહિતનુ ભાન નથી હોતુ; તેમને કશી સમજ આપવી પણ મુશ્કેલ છે. તેઓ આ જ જીવનનાં સત્કાર, માન અને પૂજન માટે. કે જન્મ-મરણમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે, કે દુ:ખનો પ્રતિકાર કરવા માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. પોતાની તે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે આતુર

---

૧. 'આત્મા છે,' 'તે ક્રિયાનો કર્તા છે,' 'તે ક્રિયાથી કર્મ બંધાય છે.' અને 'તેથી લોકાન્તરપ્રાપ્તિ થાય છે' એવા સિદ્ધાંતનાં નામો અહીં ગણાવ્યાં છે. એમ બને કે તે સમયમાં આ શબ્દો જુદા જુદા વાદો માટે વપરાતા હોય; પરંતુ તેમનો સાચો અર્થ બતાવવા તેમને અહીં મૂક્યા હોય.

સોક્રે સર્વત્ર બીજા પ્રાણોની હિંસા કરતા હોય છે કે તેમને પરિતાપ આપતા હોય છે. એ વસ્તુ તેમને માટે અહિતકર છે અને સાચુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામા આડે આવનારી છે.

ભગવાને આપેલી આ સમજને બરાબર સમજતા તથા સત્ય માટે ઉદ્યમી થયેલા એવા કેટલાકોએ ભગવાન પાસેથી કે ભગવાનના સાધુઓ પાસેથી જાણ્યુ હોય છે કે, વિવિધ જીવોનો ઘાત કરવો એ ગ્રંથ (બધન) છે, મોહ છે, માર (મૃત્યુ) છે, તથા નરક છે. જે મુનિ આ જાણે છે, તે જ સાચો કર્મજ્ઞ છે અને જાણવાની વસ્તુ પણ એ જ છે. હે સંયમોન્મુખ પુરુષો! તમે ઝીણવટથી વિચાર કરી જુઓ. [૧૦-૬]

મનુષ્યે અન્ય જીવોની બાબતમા બેદરકાર ન રહેવું.[૧] જે અન્ય જીવની બાબતમા બેદરકાર રહે છે, તે આત્માની બાબતમાં પણ બેદરકાર રહે છે; તથા જે આત્માની બાબતમાં બેદરકાર રહે છે, તે અન્ય જીવની બાબતમાં પણ બેદરકાર રહે છે. [૨૨]

સર્વત્ર જુદા જુદા જીવો રહેલા છે. તે જીવસમૂહને ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર બરાબર જાણીને ભયરહિત કરવો. જેઓ વિવિધ જીવોનુ સ્વરૂપ જાણવામાં કુશળ છે, તેઓ જ અહિંસાનુ સ્વરૂપ જાણવામાં કુશળ છે, અને જેઓ અહિંસાનું સ્વરૂપ જાણવામા કુશળ છે, તેઓ જ અન્ય જીવોનુ સ્વરૂપ જાણવામા કુશળ છે. વાસનાનો પરાજય

૧. મૂળમાં અસ્યાખ્યા ક્રિયાપદ વાપરેલુ છે. "હોવા છતાં નથી એમ કહેવું" એવો તેનો અર્થ થાય

કરનારા, સંયત, સદા પ્રયત્નશીલ અને સદા અપ્રમત્ત એવા વીર પુરુષોએ એ વસ્તુ બરાબર જોયેલી છે. [૧૫,૨૧,૩૨-૩]

વિષયભોગમાં આસક્ત લોકો પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ત્રસ (જંગમ) જીવોની હિંસા કર્યા કરે છે; તેમને તે હિંસાનું ભાન પણ નથી હોતું. આ તેમને માટે અહિતકર છે, અને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં આડે આવનાર છે. માટે ભગવાને એ વિષયમાં આપેલી સમજને બરાબર ગ્રહણ કરો.

જેમ કોઈક આંધળા માણસને કોઈ છેદે, ભેદે, મારે કે ત્રાસ આપે, તો તે ન દેખતો છતો તે છેદનભેદનનું દુઃખ અનુભવે છે, તેમ પૃથ્વીને પણ, તે આંધળી છતાં તેના પર શસ્ત્રપ્રહારથી થતું દુઃખ અનુભવમાં આવે છે. જેઓ પૃથ્વીની આસક્તિને કારણે તેની હિંસા કરે છે, તેમને પોતાની આસક્તિ આડે તે હિંસાનું ભાન નથી હોતું. પરંતુ પૃથ્વીની હિંસા ન કરનાર સંયમી પુરુષોને તેનું બરાબર ભાન હોય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે કદી જાતે પૃથ્વીની હિંસા ન કરવી, ન બીજા પાસે કરાવવી, કે ન કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ આપવી. જે મુનિ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી થતી પૃથ્વીની હિંસા બરાબર જાણે છે, તે જ સાચો કર્મજ્ઞ છે. [૧૬-૭]

તે જ પ્રમાણે, પાણીમાં પણ અનેક પ્રાણી રહેલા છે. જિનપ્રવચનમાં[1] તો સાધુઓને કહેલું છે કે, પાણી એ જ જીવ છે. તેથી તેનો ઉપયોગમાત્ર હિંસા જ છે. વળી, પાણી વાપરવા જતાં બીજા પણ (પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ કે ત્રસ

1. જિનોના ઉપદેશમાં–જૈનશાસ્ત્રમાં.

એવા) અનેક જીવોનો નાશ થાય છે. ઉપરાંત, બીજાના શરીરનો તેની મરજી વિરુદ્ધ ઉપયોગ કરવો એ ચોરી પણ છે. કેટલાય લોકો 'પાણી અમારે પીવા માટે કે સ્નાન વગેરે માટે છે' એમ સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે અને પાણી-જીવોની હિંસા કરે છે. એ તેમને ઉચિત નથી. જે મુનિ પાણીના ઉપયોગમાં રહેલી પાણીની હિંસા બરાબર જાણે છે, તે જ સાચો કર્મજ્ઞ છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ત્રણમાંથી એકે પ્રકારે[1] પાણીની હિંસા ન કરવી. [૨૩-૩૦]

તે જ પ્રમાણે અગ્નિનુ[2] પણ સમજવું. જેઓ અગ્નિજીવોનુ સ્વરૂપ જાણવામાં કુશળ છે, તેઓ જ અહિંસાનું સ્વરૂપ જાણવામાં કુશળ છે. લોકો વિષયભોગની આસક્તિને કારણે અગ્નિની અને સાથે બીજા પણ અનેક પ્રાણોની હિંસા કર્યા કરે છે. કારણ કે અગ્નિ સળગાવતાં, પૃથ્વીના, તૃણના, પાંદડાંના, છાણાંના, કચરાના તથા બીજા આજુબાજુ ઊડનારા કે ફરનારા એમ અનેકવિધ પ્રાણો અગ્નિમાં પડે છે અને અગ્નિથી સ્પર્શાઈને સંકોચ પામે છે, પરિતાપ પામે છે કે નાશ પામે છે. [૩૬-૮]

તે જ પ્રમાણે કેટલાક લોકો આસક્તિને કારણે વનસ્પતિની હિંસા કરે છે પરંતુ હું કહું છું કે આપણી પેઠે વનસ્પતિ

---

૧. જાતે કરવું, બીજા પાસે કરાવવું કે કોઈ કરનારને અનુમતિ આપવી, એ ત્રણ પ્રકારો છે.

૨ મૂળમાં અગ્નિ માટે 'દીહલોગસત્થ' શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો અર્થ એ પ્રમાણે કાઢે છે કે, દીર્ઘ શરીરવાળી વનસ્પતિ — તેનું નાશક શસ્ત્ર — તે અગ્નિ.

પણ જન્મશીલ છે, વૃદ્ધિશીલ છે, તથા સચિત્ત છે. જેમ આપણને કોઈ છેદે ત્યારે આપણે મ્લાન થઈ જઈએ છીએ, તેમ તે પણ છેદાય છે ત્યારે મ્લાન થઈ જાય છે. આપણે જેમ ખોરાક લઈએ છીએ, તેમ તે પણ ખોરાક લે છે; આપણે અનિત્ય અને અશાશ્વત[1] છીએ, તેમ તે પણ અનિત્ય અને અશાશ્વત છે; આપણે વધીએ ઘટીએ છીએ, તેમ તે પણ વધે ઘટે છે, તથા આપણામાં જેમ વિકારો થયા કરે છે, તેમ તેનામા પણ વિકારો થાય છે. જેઓ વનસ્પતિની હિંસા કરે છે, તેઓને તે હિંસાનું ભાન નથી હોતુ. પરંતુ લોકમાં ચાલતી વનસ્પતિની હિંસાને જે જાણે છે, તે જ મુનિ સાચો કર્મજ્ઞ છે. [૪૫-૭]

અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્છિમ, ઉદ્‌ભિજ્જ અને ઔપપાતિક[2] આ બધા ત્રસ એટલે કે જંગમ પ્રાણો છે. અજ્ઞાની અને મંદ લોકોને વારંવાર અવતરવાની એ બધી યોનિઓ સંસાર કહેવાય છે. જગતમાં

---

૧. 'અનિત્ય' એટલે નિયત આયુષ્યવાળા; જેમકે, વનસ્પતિ-શરીરનું વધારેમા વધારે આયુષ્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષનું છે. અને 'અશાશ્વત' એટલે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ હાનિરૂપી વિકાર પામ્યા કરનારા —હંમેશ એકરૂપે ન રહેનારા.

૨ ઈંડાંમાંથી જન્મનારા તે અંડજ, બચ્ચારૂપે જ અવતરનારા તે પોતજ, ઓરથી વીંટળાઈને જન્મનારા તે જરાયુજ; આથો, દહીં વગેરેમાં થતા તે રસજ, પરસેવાથી થતા તે સંસ્વેદજ; નરમાદાના સંયોગ વિના થતા તે સંમૂર્છિમ; જમીન વગેરે ફોડીને નીકળતાં પતંગ, દેડકાં વગેરે તે ઉદ્‌ભિજ્જ, અને મજની ભીંત કે દેવશય્યામાં જ સીધા જન્મનારા નારકો અને દેવો તે ઔપપાતિક.

હિંસાની સમજ

જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યાકુળ બનેલા લોકો એ પ્રાણોને પરિતાપ આપ્યા જ કરે છે એ પ્રાણો ચારે બાજુએ ત્રાસ પામી રહ્યા છે. કેટલાકો તેમનાં શરીર માટે તે પ્રાણોને હણે છે, તો કેટલાકો ચામડા માટે, માંસ માટે, લોહી માટે, હૃદય માટે, પીછાં માટે, વાળ માટે, શીગડાં માટે, વિષાણ[1]માટે, દાંત માટે, દાઢ માટે, નખ માટે, સ્નાયુઓ માટે, હાડકાં માટે, અસ્થિમજ્જા માટે, — એમ વિવિધ પ્રકારના પ્રયોજનો માટે ત્રસ પ્રાણીઓનો વધ કરે છે,[2] તો કેટલાકો કાંઈ પ્રયોજન વિના પણ તેમને હણે છે. વળી કેટલાકો, 'આણે મને માર્યો હતો, આ મને મારે છે, અને આ મને મારશે' એમ સમજીને ત્રસ પ્રાણીઓની હિસા કરે છે. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રાણીની શાંતિનો વિચાર કરીને તથા તેને બરાબર સમજીને

---

૧ હાથીના દંતૂશળ.

૨ ટીકાકાર આ પ્રયોજનોના જે દૃષ્ટાંત આપે છે, તે જાણવા જેવાં છે; તેમાથી કેટલાંક અહીં બતાવ્યા છે. 'શરીર માટે'– ઉપર બેસી વર્તમાન દૃષ્ટાંત વાચક ઘટાવી લે પુરુષને મારે, અથવા ઝેર મંત્રાદિ સાવવા કોઈ લક્ષણવતા શરીરમા ઘાલે; 'લોહી ખાધેલા માણસને હાથી મારી તેના 'હૃદય માટે'– સાધકો માટે'– ત્રિશૂળ વગેરેને લગાવવા માટે, મોર વગેરેને મારે છે; હૃદય લઈને તેને મથે છે, 'પિત્ત માટે'– શેઝ વગેરેને; 'ચરબી માટે'– વાઘ, મગર, વરાહ વગેરેને, 'પૂંછ માટે'– શિયાળને (તેના દાંતથી 'વાળ માટે'– ચમરી ગાય વગેરેને, 'દાંત માટે'– વરાહને, 'નખ માટે'– વા[illegible] અંધારું દૂર થાય છે), 'દાઢ માટે'– ગાય ભેસ વગેરેને, 'હાડકા માટે'– શ[illegible] વગેરેને. 'સ્નાયુઓ માટે'– મહિષ, વરાહ વગેરે[illegible] 'અસ્થિમજ્જા માટે'– ગાય ભેસ વગેરેને, ચીપોલી વગેરેના જીવોને,

હું કહું છું કે બધાં ભૂતપ્રાણીઓને પીડા, અશાંતિ કે ભય એ દુખરૂપ છે. માટે મેધાવી પુરુષે તેમની હિંસા ન કરવી કે ન કરાવવી. [૪૮-૫૪]

તે જ પ્રમાણે વાયુ[1]જીવોનું પણ સમજવું. લોકો આસક્તિને કારણે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વાયુની અને સાથે સાથે બીજા અનેક પ્રાણોની હિંસા કરે છે. કારણ કે, ઊડનારા પ્રાણો બળાત્કારથી વાયુમાં પડે છે અને ત્યાં આઘાત, સંકોચ, પરિતાપ કે વિનાશ પામે છે. [૫૮—૯]

જે માણસ વિવિધ પ્રાણોની હિંસામાં પોતાનું જ અનિષ્ટ અને અહિત જોઈ શકે છે, તે તેનો ત્યાગ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. જે માણસ પોતાનુ દુઃખ જાણે છે, તે બહારનાનુ દુઃખ જાણે છે; અને જે બહારનાનુ દુઃખ જાણે છે, તે પોતાનું દુઃખ પણ જાણે છે. એ બને સરખી કોટી છે. શાંતિને પામેલા સંયમીઓ બીજા જીવની હિંસા કરીને જીવવાની ઇચ્છા નથી કરતા. [૫૫-૭]

પ્રમાદ અને તેને પરિણામે કામગુણોમાં આસક્તિ એ જ હિંસા છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે 'પ્રમાદથી જે મેં પહેલાં કર્યું તે હવેથી નહિ કરું' એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. [૩૪-૫]

હિંસાના મૂળરૂપ હોઈ, કામગુણો જ સંસારના ફેરા છે. સંસારના ફેરા છે તે કામગુણોનું જ બીજું નામ છે. માણસ બધે ઠેકાણે અનેક પ્રકારનાં રૂપો જોતો અને શબ્દો સાંભળતો, રૂપોમાં અને શબ્દોમાં મૂર્છિત થાય છે. એવું

1. મૂળમાં एज શબ્દ છે.

નામ જ સંસાર છે. એવો માણસ જિનોની આજ્ઞા અનુસરી શકતો નથી; પરંતુ ફરી ફરીને કામગુણોનો આસ્વાદ લેતો, હિંસાદિ વક્ર પ્રવૃત્તિઓ કરતો, પ્રમાદપૂર્વક ઘરમા જ મૂર્છિત રહે છે. [૪૦-૪]

'વિવિધ કર્મોરૂપી હિંસાની પ્રવૃત્તિઓ હુ નહિ કરું,' એ વૃત્તિથી ઉદ્યત થયેલો અને એમ જ માનનારો તથા અભયના સ્વરૂપને સમજનારો એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ તે પ્રવૃત્તિઓ નથી કરતો; તેવા પુરુષને જિનપ્રવચનમાં 'ઉપરત' અને 'અનગાર'[1] કહેવામા આવે છે. લોકમા ચાલતી છયે જીવકાયો (વર્ગો)ની હિસા જે બરાબર જાણે છે, તે જ મુનિ કર્મોને બરાબર સમજેલો છે એમ હુ કહુ છુ. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ છયે જીવનિકાયોની હિસા ન કરે, બીજા પાસે ન કરાવે કે કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ ન આપે. હિંસાથી વિરામ પામેલો વિવેકી વસુમાન[2] અકરણીય પાપકર્મોની પાછળ ન દોડે. પાપકર્મમાત્રમાં છમાથી કોઈ પણ જીવવર્ગની હિસા કે દ્રોહ રહેલો છે [૩૯, ૬૧]

છતા, કેટલાય લોકો પોતાને 'અનગાર' કહેવરાવતા છતા, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જીવોની હિંસા કર્યા કરે છે. આ જીવિતના સત્કાર, માન અને પૂજન માટે, કે જન્મમરણના ફેરા ટાળવા માટે, કે દુઃખના પ્રતિઘાત માટે, કે વિષયાસક્તિને કારણે, તેઓ તે હિસા કરે છે. તેવા લોકો પોતાને માટે બંધન જ ઊભું કરે છે. તેઓ આચારમાં સ્થિત નથી, અને

---

૧. અગાર એટલે ઘરબાર વિનાનો — સન્યાસી.
૨. અહીં વસુ એટલે ગુણસંપત્તિ.

હિંસા કરતા છતા પોતાને ‘સંયમી’ કહેવરાવે છે. પરંતુ તે સ્વચ્છંદી, પદાર્થોમાં આસક્તિવાળા, તથા પ્રવૃત્તિઓમાં મચેલા લોકો સંગ જ વધારે છે. [૧૭]

જે સરળ હોય, મુમુક્ષુ હોય, અને અદંભી હોય, તે જ સાચો અનગાર છે. જે શ્રદ્ધાથી માણસ ગૃહત્યાગ કરે, તે જ શ્રદ્ધાને, શંકાઓ અને આસક્તિ છોડી, હંમેશા ટકાવી રાખવી જોઈએ. વીરપુરુષો એ મહામાર્ગે જ ચાલેલા છે. [૧૮-૨૦]

૨

લોકવિજય

૧

જે કામગુણો છે, તે જ સંસારનાં મૂળસ્થાનો છે; અને સસારનાં જે મૂળસ્થાનો છે, તે જ કામગુણો છે. કારણ કે, તે કામગુણોમાં આસક્ત માણસ પ્રમાદથી માતપિતા, ભાઈબહેન, પત્નીપુત્ર, વહુદીકરી, મિત્રસ્વજન તેમજ બીજી ભોગસામગ્રી તથા અન્નવસ્ત્ર વગેરેમાં મામતાપૂર્વક તપ્યા કરે છે. તે બધા વિષયોના સંયોગનો અર્થી તથા તેમાં જ લીન થયેલા ચિત્તવાળો તે માણસ રાત-દિવસ પરિતાપ પામતો, કાળઅકાળનો વિચાર કર્યા વિના સખત પરિશ્રમ ઉઠાવતો, વગર વિચાર્યે અનેક પ્રકારનાં કાળા કર્મો કરે છે; તથા અનેક જીવોના વધ, છેદ, ભેદ તથા ચોરી, લૂંટ, ત્રાસ વગેરે પાપકર્મો કરવા તત્પર થાય છે; એટલું તો શું, કોઈએ ન કરેલું એવું કરવાનો પણ ઇરાદો રાખે છે. [૬૨,૬૬]

સ્ત્રી અને ધનના કામી તથા દુઃખથી ડરતા એવા તે અજ્ઞાની જીવો પોતાના સુખ માટે શરીરબળ, જ્ઞાતિબળ, મિત્રબળ, પ્રેતબળ,[૧] દેવબળ, રાજબળ, ચોરબળ, અતિથિબળ અને શ્રમણબળ[૨] મેળવવા ગમે તેવાં કાર્યો કરે છે; અને તેમ કરતાં થતી અન્ય જીવોની હિંસાની જરાય પરવા કરતા નથી. [૭૫]

કામિની અને કાંચનમાં મૂઢ એવા તે લોકોને જીવિતમાં અત્યંત રાગ હોય છે. મણિ, કુંડળ અને હિરણ્ય વગેરેમાં પ્રીતિવાળા તથા સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આસક્તિવાળા તે લોકોને એમ જ દેખાય છે કે, અહીં કોઈ તપ નથી, દમ નથી કે નિયમ નથી. જીવન અને તેના ભોગોની કામનાવાળો તે મહામૂઢ મનુષ્ય ગમે તેમ બોલે છે તથા હિતાહિતજ્ઞાન-શૂન્ય બની જાય છે. [૭૯]

તે લોકો સ્ત્રીઓથી હારી ગયેલા હોય છે. તેઓ એમ જ માને છે કે એ જ સુખની ખાણ છે. ખરી રીતે તો તે દુઃખ, મોહ, મૃત્યુ, નરક અને હલકી પશુગતિનું કારણ છે. [૮૪]

કામભોગોના જ વિચારમાં મન વચન અને કાયાથી મગ્ન રહેનારા તે મનુષ્યો પોતાની પાસે જે કાંઈ ધન હોય છે, તેમાં અત્યંત આસક્ત રહે છે; તથા બેપગાં, ચારપગાં

---

૧. પ્રેતયોનિ – દાનવ વગેરેનું બળ.

૨. શ્રમણબળ એટલે કે તેમની પાસેથી મેળવેલું મંત્રતંત્રનું બળ કે તેમની સેવા કરી મેળવેલું પુણ્યરૂપી બળ; કૃપણ એટલે ભિખારી અને અતિથિનું પણ તેમજ સમજવું.

કે ગમે તે પ્રાણીઓના વધ કે નિગ્રહથી પણ તેની વૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છે છે. [૮૦]

પરંતુ, માણસનું જીવિત અતિ અલ્પ છે. જ્યારે આયુષ્ય મૃત્યુથી ઘેરાવા માડે છે, ત્યારે શ્રોત્ર, ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિયોના બળની હાનિ થવા લાગતાં માણસ મૂઢ બની જાય છે. તે વખતે પોતાનાં માનેલાં સગાંસંબંધી, કે જેઓની સાથે તે લાંબા કાળથી રહેતો હોય છે, તેઓ પણ તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં હાસ્ય, ક્રીડા, રતિ કે શૃંગાર રહેતાં નથી. વય અને યૌવન પાણીને વેગે ચાલ્યાં જાય છે. તે વખતે પ્રિય માનેલાં સગાંસંબંધી મનુષ્યનું મૃત્યુમાંથી રક્ષણ કરી શકતાં નથી કે તેનુ શરણુ બની શકતાં નથી. જે માતપિતાએ નાનપણમાં તેનું પોષણ કર્યું હતુ તથા મોટો થયા પછી પોતે જેમનું રક્ષણ કરતો હતો, તે પણ તેને બચાવી શકતાં નથી. [૬૩-૫]

અથવા, અસંયમથી કેટલીક વાર તેને રોગો થાય છે. અથવા જેઓની સાથે તે લાંબા કાળથી રહેતો હોય છે, તે પોતાનાં માનેલાં માણસો પહેલાં જ તેને છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. આમ તેઓ તેના સુખનાં કારણ થઈ શકતાં નથી કે તેને દુ:ખમાથી બચાવી શકતાં નથી, તેમ તે પોતે પણ તેઓને દુઃખમાં બચાવી શકતો નથી. દરેકને પોતપોતાનું સુખ કે દુ:ખ જાતે જ ભોગવવું પડે છે. [૮૨]

તે જ પ્રમાણે, જે ઉપભોગસામગ્રી તેણે સગાંસંબંધીઓ સાથે ભોગવવા માટે મહાપ્રયત્ને તથા ગમે તેવા કુકર્મો કરીને એકઠી કરી હોય છે, તે ભોગવવાનો અવસર આવતાં. કાંતો પોતે રોગથી ઘેરાઈ જાય છે કે તે સગાંસબંધીઓ જ તેને

છોડીને ચાલ્યાં જાય છે કે પોતે તેઓને છોડીને ચાલ્યો જાય છે. [૬૭]

અથવા, કોઈવાર તે ભેગી થયેલી સંપત્તિ દાયાદો વહેંચી લે છે, ચોર ચોરી જાય છે, રાજા લૂંટી લે છે, અથવા તે પોતે જ નાશ પામે છે કે અગ્નિથી બળી જાય છે. આમ, સુખની આશાથી ભેગી કરેલી ભોગસામગ્રી દુ:ખનું જ કારણ થઈ પડે છે. પરંતુ મોહથી મૂઢ બનેલા મનુષ્યો તે જાણતા નથી. [૮૩]

આમ, કોઈ કોઈનું રક્ષણ કરી શકતું નથી કે કોઈ કોઈને બચાવી શકતું નથી. દરેકને પોતાનાં સુખદુ:ખ જાતે જ ભોગવવાં પડે છે. માટે, જ્યાં સુધી પોતાની ઉંમર હજુ મૃત્યુથી ઘેરાઈ નથી, તથા શ્રોત્ર વગેરે ઇંદ્રિયોનું બળ તેમજ પ્રજ્ઞા, સ્મૃતિ, મેધા વગેરે કાયમ છે, ત્યાં સુધી અવસર ઓળખી શાણા પુરુષે પોતાનું કલ્યાણ બરાબર સાધી લેવું જોઈએ. [૬૮-૭૧]

જરા વિચાર તો કરો ! જગતમાં બધાને જ સુખ પસંદ છે, અને બધા સુખની જ પાછળ દોડતા હોય છે. છતાં જગતમાં સર્વત્ર અંધપણું, બહેરાપણું, મૂંગાપણું, કાણાપણું, ઠૂંઠિયાપણું, કુબ્જપણું, ખૂંધિયાપણું, કાળાપણું, કોઢિયાપણું વગેરે દુ:ખો જોવામાં આવે જ છે. એ બધાં દુઃખો વિષયસુખની પાછળ પડેલા મનુષ્યોને પોતાની આસક્તિરૂપી પ્રમાદને કારણે જ પ્રાપ્ત થયાં હોય છે. એ વિચારી, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સાવધાન થાય. અજ્ઞાની મનુષ્ય જ વિષયસુખોની પાછળ પડી, અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં જન્મમરણના ફેરા ફરતો હણાયા કરે છે. [૭૭-૯]

'મેં અમુક કર્યું છે, અને હજી અમુક કરીશ' એવા ઘોડા દોડાવ્યા કરતો તે માયાપૂર્ણ મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યોમા મૂઢ થઈ, ફરી ફરી લોભ વધાર્યા કરે છે અને એ રીતે પોતે પોતાનો વેરી બને છે. તે સુખાર્થી, ગમે તેમ બોલતા, અને દુઃખથી મૂઢ બનતા જતા મનુષ્યની બુદ્ધિને બધુ અવળું જ સૂઝે છે. એ રીતે પોતાના પ્રમાદથી તે પોતાનો નાશ કરે છે. [૯૪,૯૭]

કામો પૂર્ણ થવા અશક્ય છે, અને જીવિત વધારી શકાતુ નથી કામકામી મનુષ્ય શોક કર્યાં જ કરે છે તથા ઝૂર્યા કરે છે. મર્યાદાઓનો લોપ કરતો જતો તે કામી, પોતાની કામાસક્તિ અને રાગને કારણે પીડાય છે અને પરિતાપ પામે છે. જેનાં દુખ કદી શમતાં નથી એવો તે મંદ મનુષ્ય, દુઃખોના ફેરામાં જ ફર્યા કરે છે. [૯૨, ૮૧]

ભોગોથી કદી તૃષ્ણા શમી શકતી નથી. વળી તે મહાભયરૂપ છે તથા દુઃખનાં કારણ છે. માટે, તેમની કામના છોડી દો તથા તેમને માટે કોઈને પીડા ન કરો. પોતાને અમર જેવો માનતો જે માણસ ભોગોમાં મહા શ્રદ્ધા રાખે છે, તે દુઃખી થાય છે. માટે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરો. કામોનુ સ્વરૂપ અને તેમનાં વિકટ પરિણામો ન સમજતો કામકામી અંતે રડે છે અને પસ્તાય છે. [૮૪-૫,૯૪-૫]

વિષયકષાયાદિમાં અતિ મૂઢ રહેતો માણસ સાચી શાંતિના મૂળરૂપ ધર્મને ઓળખી જ શકતો નથી માટે, વીર ભગવાને કહ્યું છે કે, એ મહામોહમા બિલકુલ પ્રમાદ ન કરવો. હે ધીર પુરુષ ! તુ આશા અને સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કર. તે બેનું શળ સ્વીકારીને જ તું રખડ્યા કરે છે. સાચી

શાંતિના સ્વરૂપનો અને મરણનો વિચાર કરીને, તથા શરીરને નાશવંત જાણીને કુશળ પુરુષ કેમ કરીને પ્રમાદ કરે? [૮૪]

જે મનુષ્યો ધ્રુવ વસ્તુ ઇચ્છે છે,[૧] તેઓ ક્ષણિક તથા દુઃખરૂપ ભોગજીવનને ઇચ્છતા નથી. જન્મ અને મરણનો વિચાર કરીને બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે દૃઢ એવા સંયમમાં સ્થિર થવું, તથા એક વાર સંયમ[૨] માટે ઉત્સુક થયા બાદ, અવસર ઓળખી એક મુહૂર્ત પણ પ્રમાદ ન કરવો. કારણ કે, મૃત્યુ આવવાનુ જ છે. [૮૦,૬૫]

આમ જે વારંવાર કહેવામા આવે છે, તે સંયમની વૃદ્ધિને અર્થે છે. [૯૪]

કુશળ પુરુષો કામને નિર્મૂળ કરી, સર્વ સાંસારિક સબંધો અને પ્રવૃત્તિઓથી છૂટા થઈ, પ્રવ્રજિત થાય છે. તેઓ કામોનું સ્વરૂપ સમજતા હોય છે તથા દેખતા હોય છે. તેઓ બધું બરાબર સમજી, કશાની આકાંક્ષા રાખતા નથી. [૭૫]

જેઓ કામગુણોને ઓળંગી જાય છે, તેઓ ખરેખર મુક્ત છે. અકામથી કામને દૂર કરતા તેઓ, પ્રાપ્ત થયેલા કામગુણોમાં પણ ખૂંચતા નથી. [૭૪]

ભગવાને આપેલી આ સમજને જાણતો અને સત્ય માટે ઉદ્યત થયેલો મનુષ્ય પછી આ તુચ્છ ભોગજીવનને

---

૧. મૂળમાં ધ્રુવચારી શબ્દ છે.

૨. મૂળમાં 'અહોવિહાર' શબ્દ છે. અહો શબ્દ ધન્યતા-વાચક છે. અહોવિહાર એટલે સ્તુતિપાત્ર ધન્ય વિહાર — સંયમ.

અર્થે પાપકર્મ કરે નહિ કે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કોઈ પણ પ્રાણોની જાતે હિંસા ન કરે કે બીજા પાસે ન કરાવે. બધા પ્રાણોને આયુષ્ય અને સુખ પ્રિય છે, તથા દુ:ખ અને વધ અપ્રિય છે. બધા જ પ્રાણો જીવિતની કામનાવાળા અને જીવિતને પ્રિય માનનારા છે. પ્રમાદને લીધે અત્યાર સુધી જે વ્યથા પ્રાણોને આપી હોય, તેને બરાબર સમજી લઈ, ફરીથી તેમ કરતા અટકવું તેનું નામ જ ખરી સમજ છે. અને એ જ કર્મની ઉપશાંતિ છે. આર્ય પુરુષોએ એ માર્ગ જણાવેલો છે. એ સમજીને માણસ પછી ત્યાં લેપાતો નથી. [૯૬,૮૦,૯૭,૭૬]

૨

જેવુ અંદર છે, તેવું બહાર છે, અને જેવું બહાર છે, તેવું અંદર છે. પંડિત પુરુષ શરીરની અંદરના દુર્ગંધથી ભરેલા ભાગોને જુએ છે અને શરીરના મળો ઝરતાં બાહ્ય સ્થાનોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેને બરાબર સમજીને, બહાર કાઢેલી લાળને પાછી ચૂસતાં બાળકોની જેમ ત્યાગેલા ભોગોમા ફરી પડતો નથી. [૯૩-૪]

વિવેકી પુરુષ અરતિને વશ થતો નથી; તેમજ રતિને વશ થતો નથી. તે સ્થિતપ્રજ્ઞ[1] છે. તે ક્યાંય રાગ નથી કરતો. પ્રિય અને અપ્રિય શબ્દો અને સ્પર્શો સહન કરતો તે વિવેકી, જીવિતની તૃષ્ણાથી નિર્વેદ પામે છે, અને

૧. મૂળ: 'અવિમણે'– અવિમનસ્ક. રતિ અને અરતિનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી વિમનસ્ક–બુદ્ધિભ્રષ્ટ ન થનારો.

સંયમનું[1] પાલન કરી, કર્મશરીર ખંખેરી નાખે છે. [૯૮-૯]

વીર પુરુષ ઊંચે નીચે અને તીરછે — બધી કોરનું બધુ સમજીને ચાલે છે. તે હિંસાદિથી લેપાતો નથી. જે અહિંસામાં કુશળ છે, અને જે બંધથી મુક્તિ મેળવવાની જ તરખટમાં રહે છે, તે સાચો બુદ્ધિમાન છે. તે કુશળ પુરુષ સંયમનો પ્રારંભ કરે છે, પણ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિનો નથી કરતો. [૧૦૨-૩]

જે કોઈ એકનો આરંભ [હિંસા] કરે છે, તે છમાંના બીજાનો પણ કરે છે.[2] કર્મને બધી રીતે બરાબર સમજી, તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. [૯૭-૧૦૧]

'આ મારું છે' એવો સંકલ્પ જે છોડે છે, તે મમત્વને છોડે છે. જેને મમત્વ નથી, તે જ મુનિ સાચો માર્ગદ્રષ્ટા છે. [૯૮]

સંસારી જીવ અનેકવાર ઊંચ ગોત્રમાં આવે છે, તેમજ નીચ ગોત્રમાં પણ જાય છે. આવુ જાણી, કોણ પોતાના ગોત્રનું ગૌરવ કરે કે તેમાં આસક્તિ ગણે કે સારા નરસા ગોત્રનો હર્ષશોક કરે? [૭૭]

લોકોના સંબંધોને જે વીર વટાવી જાય છે, તે પ્રશંસાને પાત્ર છે. તેવો મુનિ જ 'જ્ઞાત' એટલે 'પ્રસિદ્ધ'

---

૧. મૂળ: मौन। એટલે કે મુનિનો આચાર — પ્રવ્રજ્યાપૂર્વક સંયમનું પાલન.

૨. પૃથ્વી, પાણી વગેરે, ૬ જીવવર્ગો. આરંભનો મુખ્ય અર્થ પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ તે હિંસાના અર્થમાં પણ વારંવાર વપરાય છે.

કહેવાય છે. મેધાવી પુરુષે લોકનું સ્વરૂપ બરાબર જાણીને તથા લોકસંજ્ઞાનો[1] ત્યાગ કરીને પરાક્રમ કરવું એમ હું કહું છું. [૧૦૦,૯૮]

પદાર્થોને જે યથાવસ્થિત રૂપે જાણે છે, તે જ યથાર્થતામાં રહે છે, અને જે યથાર્થતામાં રહે છે, તે જ પદાર્થોને યથાવસ્થિતરૂપે જાણે છે. એવા મનુષ્યો જ બીજાને દુઃખની સાચી સમજ આપી શકે છે. તે લોકો ઓઘને તરી ગયેલા છે અને તે જ તીર્ણ, મુક્ત અને વિરક્ત કહેવાય છે, એમ હું કહું છું. [૧૦૧,૯૯]

જે માણસ જ્ઞાની[2] છે, તેને માટે કશો ઉપદેશ નથી. તેવો કુશળ પુરુષ કાંઈ કરે અથવા ન કરે તેથી તે બદ્ધ પણ નથી અને મુક્ત પણ નથી. [તોપણ,] લોકસંજ્ઞાને બધી રીતે બરાબર સમજીને અને સમયને ઓળખીને તે કુશળ પુરુષ પૂર્વેના મહાપુરુષોએ ન આચરેલાં કર્મો આચરતો નથી. [૮૧,૧૦૩]

જે બંધાયેલાઓને મુક્ત કરે છે, તે વીર પ્રશંસાપાત્ર છે. [૧૦૨]

---

૧. લોકરુચિ કે લોકપ્રવૃત્તિ લોકોની શરમ કે લોકોનું અનુસરણ છોડી, આત્માના વિભાવોરૂપ લોકને જીતવો એ જ આ અધ્યયનનો વિષય પણ છે, અને નામ પણ છે.

૨ મૂળ: 'પશ્યક'.

૩

સંસારીઓનાં દુઃખોનું વૈદું કરનાર કહેવાતા, તથા પોતાને પંડિત માનતા કેટલાક તીર્થિકો[1] ઘાતક, છેદક, ભેદક, લોપક, ઉપદ્રવી અને કેર વર્તાવનારા હોય છે. કોઈએ નહીં કરેલું એવું અમે કરીશું એમ તેઓ માને છે. તેમના અનુયાયીઓ પણ તેમના જેવા હોય છે. એવા મંદ મનુષ્યોનો સંસર્ગ ન કરવો. તેવા દુર્વસુ, અસયમી; અને જીવનચર્યામાં શિથિલ મુનિઓ સત્પુરુષોની આજ્ઞાના વિરાધક[2] હોઈ તુચ્છ છે [૯૫,૧૦૦]

મંદ અને મોહથી ઘેરાયેલા કેટલાક લોકો સંયમ સ્વીકારીને પણ, વિષયોનો સંબંધ થતાં, ફરી સ્વચ્છંદે વર્તવા લાગે છે. 'અપરિગ્રહી થઈશું' એમ વિચારીને ઉદ્યત થયા છતાં, કામભોગો મળતા જ તેઓ તેમાં ખૂંચી જાય છે; અને સ્વચ્છંદે વર્તી, મોહમાં વારંવાર ડૂબ્યા કરે છે. તેઓ આ કાંઠે પણ નથી અને પેલે કાંઠે પણ નથી. સાચો સાધુ તેવો હોતો નથી. સંયમમાંથી અરતિ દૂર કરનાર અને સંયમથી ન થાકનાર મેધાવી વીર પ્રશંસાને પાત્ર છે. તેવો માણસ શીઘ્ર મુક્ત થાય છે. [૭૩,૯૫,૭૨,૮૫]

ઉદ્યમવંત, આર્ય, આર્યપ્રજ્ઞ અને આર્યદર્શી[3] એવો સંન્યાસી મુનિ સમયને બરાબર વર્તીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. કાળ,

---

૧. 'તીર્થ' એટલે સંપ્રદાય પ્રવર્તાવનારાઓ.

૨ આરાધકથી ઊલટા

૩. આર્ય એટલે કે પ્રગુણ – ન્યાયોપપન્ન – દર્શન છે જેનું.

બળ, પ્રમાણ, ક્ષેત્ર, અવસર, વિનય, ભાવ તથા સ્વ-પર સિદ્ધાંતો[૧] જાણનારો, પરિગ્રહમાં મમતા વિનાનો, યથાસમય પ્રવૃત્તિ કરનારો એવો તે નિઃસંકલ્પ ભિક્ષુ રાગ અને દ્વેષ છેદીને પોતાના સંયમધર્મમાં પ્રવર્તે છે. પોતાને જોઈતા વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ, રજોયણું, રહેઠાણ અને આસન – એ બધુ તે નિર્દોષ રીતે ગૃહસ્થો પાસેથી યાચી લે છે. ગૃહસ્થો પોતાને કે પોતાના માટે વિવિધ કર્મસમારંભોથી ભોજન, વાળુ, શિરામણ કે ઉત્સવાદિ માટે ખાદ્યો તૈયાર કરે છે કે સંઘરે છે. તેમની પાસેથી પોતાને જોઈતો આહાર તે ભિક્ષુ વિધિપૂર્વક માગી લે છે.

તે ભિક્ષુ મહા આરંભથી[૨] બનેલો આહાર લેતો નથી, લેવરાવતો નથી કે બીજાને તેની સંમતિ પણ આપતો નથી. સત્યદર્શી વીરપુરુષો જાડુંપાતળુ અને લૂખુસૂકુ ભિક્ષાન્ન જ લે છે. સર્વ પ્રકારના ભિક્ષાના દોષો[૩] સમજીને, તે દોષોથી મુક્ત બની, તે મુનિ પોતાની ચર્યામા વિહરે છે. તે જાતે કશું ખરીદતો નથી, ખરિદાવતો નથી કે તેમ કરવાની બીજાને સંમતિ આપતો નથી. મને કોઈ આપતુ નથી એમ કહી, તે ક્રોધ કરતો નથી; થોડું આપે તેની નિંદા

---

૧. મૂળ : 'સમય'

૨. જુઓ પા. ૨૦ નોધ ૨.

૩. મૂળમાં 'આમગંધ' છે ટીકાકાર 'આમ' એટલે અપરિશુદ્ધ એવો અર્થ કરી, ગંધ શબ્દથી 'ઉદ્દેશીને કરેલું વગેરે કારણે દોષિત' એવો અર્થ લે છે. ભિક્ષાન્નના દોષોની વિગત માટે જુઓ 'મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ' પા. ૧૭૧-૩, અથવા આ સૂત્રનો બીજો ખંડ અધ્યયન ૧.

કરતો નથી; કોઈ આપવાની ના પાડે તો પાછો ચાલ્યો જાય છે, આપે તો લઈને પાછો ઉતારે આવે છે; આહાર મળે તો ખુશ થતો નથી; ન મળે તો શોક કરતો નથી; મળેલા આહારનું પરિમાણ જાળવે છે; વધારે મળે તો સંઘરો કરતો નથી, તથા પોતાની જાતને સર્વ પ્રકારે પરિગ્રહથી દૂર રાખે છે. આર્યપુરુષોએ એ માર્ગ જણાવેલો છે, તેથી કુશળ પુરુષ ત્યાં લેપાતો નથી એમ હું કહું છું. [૮૫-૯૧]

તે સંયમી મુનિ જેવી રીતે કોઈ પૈસેટકે પૂર્ણ માણસને ઉપદેશ આપે છે, તેવી જ રીતે તુચ્છ એવા કંગાળને પણ આપે છે; જેવી રીતે ગરીબને આપે છે, તેવી રીતે ધનિકને પણ આપે છે. ધર્મોપદેશ કરતાં કોઈ અનાદરથી મારવા હાથ ઉપાડે છે, તો ત્યાં પણ શ્રેય છે એમ માને છે. તે એમ પણ જાણે છે કે, સામો શ્રોતા કોણ છે અને કોનો અનુગામી છે એવો ખ્યાલ રાખવામાં શ્રેય નથી. [૧૦૧-૨]

બંધાયેલાને મુક્ત કરનાર તે વીર પ્રશંસાપાત્ર છે. [૧૦૨]

૩

સુખ અને દુઃખ

૧

જગતના લોકોની કામનાઓને પાર નથી. તેઓ ચાળણીમા પાણી ભરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે કામનાઓ પૂરી કરવા જતાં બીજા પ્રાણોનો વધ કરવો પડે, તેમને પરિતાપ આપવો પડે, તેમને તાબે કરવા પડે કે આખાં જનપદોને તેમ કરવુ પડે, તો પણ તેઓ પાછું જોતા નથી. કામમૂઢ અને રાગદ્વેષમાં ફસેલા તે મંદ પુરુષો આ જીવિતનાં માન, સત્કાર અને પૂજનમાં આસક્ત રહે છે, અને અનેક વાસનાઓ ભેગી કરે છે. તે વાસનાઓથી સીંચાયેલા તેઓ ફરીફરીને ગર્ભમાં આવે છે. વિષયોમાં મૂઢ માણસ ધર્મને જાણી શકતો ન હોવાથી જરા-મૃત્યુને જ વશ રહે છે. [૧૧૩,૧૧૧,૧૧૯,૧૦૮]

એટલે, વીરપુરુષે વિષયસંગથી પ્રાપ્ત થતા બંધનના સ્વરૂપને અને પરિણામે પ્રાપ્ત થતા [જન્મમરણરૂપી] શોકને

જાણીને સંયમી થવું, તથા મોટાં અને નાનાં-બધી જાતનાં રૂપોમાં વૈરાગ્ય ધારણ કરવો. હે બ્રાહ્મણ! જન્મ અને મરણને[1] સમજીને તું સંયમ[2] સિવાય બીજી તરફ ન જા; હિંસા ન કર, કે ન કરાવ; તૃષ્ણાથી નિર્વેદ પામ; સ્ત્રીઓથી વિરક્ત થઈ, ઉચ્ચદર્શી થા; તથા પાપકર્મથી વિરામ પામ. સંસારના આંટાફેરા સમજીને રાગ અને દ્વેષથી અસ્પૃષ્ટ રહેતો પુરુષ આ સંસારમાં કશાથી છેદાતો નથી, ભેદાતો નથી, બળાતો નથી કે હણાતો નથી. [૧૧૪,૧૧૬]

માયા વગેરે કષાયોવાળો[3] તથા વિષયાસક્તિરૂપી પ્રમાદથી યુક્ત મનુષ્ય ફરી ફરીને ગર્ભમાં આવે છે. પરંતુ શબ્દ અને રૂપમાં તટસ્થ રહેતો, સમજદાર (સરળ)[4] અને મૃત્યુથી ડરતો મનુષ્ય જન્મમરણથી મુક્ત થઈ શકે છે. તેવો માણસ કામોમાં અપ્રમત્ત, પાપકર્મથી ઉપરત, વીર, આત્માનું સર્વ પ્રકારે (પાપથી) રક્ષણ કરનાર, કુશળ, તથા સંસારનું ભયસ્વરૂપ સમજનારો અને સંયમી[5] હોય છે. [૧૦૯,૧૧૧]

---

૧. એટલે કે જન્મ અને મરણમાં રહેલા દુઃખને તથા તેના કારણરૂપી સકામ પ્રવૃત્તિ અને હિંસાને (આરંભને).

૨. મૂળ: 'अनन्यम्'

૩. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો છે.

૪. ટીકાકાર એવો અર્થ લે છે કે, સ્ત્રી વગેરે ભોગ પદાર્થોને અન્યથા ન જાણવાથી વક્ર નહિ તેવો

૫. મૂળમાં મુનિ શબ્દ છે. પ્રવ્રજ્યાપૂર્વક સંયમધર્મનું આચરણ તે જ મૌન અથવા મુનિનો ધર્મ છે. તેથી સંયમી, મુનિ અને અનગાર (ગૃહત્યાગી) એ સમાનાર્થક શબ્દો છે.

લોકમાં જે અજ્ઞાન છે, તે અહિત માટે છે. દુ:ખમાત્ર આરંભ (સકામ પ્રવૃત્તિ અને તેને પરિણામે થતી હિંસા)થી ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજીને અને માનીને, એ આરંભો અહિતકર છે એમ સમજો કર્મથી આ બધી સુખદુઃખાત્મક ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કર્મ માણસને સંસાર નથી માટે કર્મનું સ્વરૂપ અને કર્મમૂલક હિંસાના સ્વરૂપને સમજીને, સર્વ પ્રકારે સંયમ સ્વીકારી, રાગ અને દ્વેષથી દૂર રહેવું જોઈએ. બુદ્ધિમાન પુરુષ લોકનું સ્વરૂપ સમજીને, કામિનીકાંચન પ્રત્યેની તેની પિપાસાનો[1] ત્યાગ કરીને તથા બીજું પણ બધું છોડીને, સંયમધર્મમાં પરાક્રમી થાય. [૧૦૬,૧૦૯-૧૦]

કેટલાક લોકો આગળ અને પાછળને ધ્યાનમાં લેતા નથી — શું થયું અને શું થશે તેનો વિચાર કરતા નથી. કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે કે, જે થયું છે તે જ થવાનું છે. પરંતુ તથાગત[2] પુરુષો કહે છે કે, કર્મની વિચિત્રતાને લીધે, જેવું થયું છે તેવું જ થવાનું છે એમ પણ નથી, અને જેવું થવાનું છે તેવું થયું હોવું જોઈએ એમ પણ નથી. આ વસ્તુ બરાબર સમજીને, મનુષ્યે શુદ્ધ આચરણવાળા થઈ, કર્મનો નાશ કરવા તત્પર થવું. [૧૧૬]

હે ધીર પુરુષ! તું સંસારવૃક્ષના મૂળ અને પાંખડાં બંનેને તોડી નાખ તથા તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીને નૈષ્કર્મ્યદર્શી[3] થા. દુ:ખના સ્વરૂપને સમજનારો સમ્યગ્દર્શી મુનિ,

---

૧. મૂળ: 'લોકસંજ્ઞા' એટલે કે લોકોની સ્વાભાવિક વૃત્તિ.
૨. પદાર્થોને યથાવસ્થિતરૂપે જાણનાર — સત્યદર્શી
૩ નિષ્કર્મ એવા આત્માને જોનાર — અનુભવનાર

પરમ માર્ગ જાણ્યા બાદ પાપ નથી કરતો. પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજીને ઉપરત થયેલો તે બુદ્ધિમાન બધાં પાપકર્મોનો ત્યાગ કરે છે. [૧૧૧]

હે આર્ય પુરુષ! તું જન્મમરણનો[1] વિચાર કરીને અને તેમને બરાબર સમજીને પ્રાણીઓના સુખનો વિચાર કર. તું પાપના મૂળ કારણરૂપ લોકો સાથેના પાશને તોડી નાખ. એ પાશથી જ મનુષ્ય હિંસાજીવી તથા જન્મમરણ જોનારો થાય છે. [૧૧૧]

બુદ્ધિમાને સમસ્ત લોક તરફ સમભાવ રાખીને તથા સંસારના સંબંધોને બરાબર જાણીને, બહારના પ્રાણો તરફ પોતાની પેઠે જોવું જોઈએ અને હિંસાથી વિરત થઈ, કોઈને હણવું કે હણાવવું ન જોઈએ. મૂર્ખ મનુષ્ય જ પ્રાણોને હણીને ખુશી માને છે તથા હસે છે. પણ તે મૂર્ખ હાથે કરીને વેર વધારે છે તે જાણતો નથી. અનેક વાર ડૂબતાં, મહામુસીબતે મળેલા મનુષ્યજન્મને પામીને, કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રાણની હિંસા ન કરવી એમ હું કહું છું. શ્રદ્ધાવાળા અને જિનાજ્ઞાને અનુસરતા બુદ્ધિમાન પુરુષે લોકનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી, તેને કોઈ રીતે ભય ન થાય તે રીતે વર્તવું જોઈએ. હિંસામાં ઓછાવત્તાપણું હોય, અહિંસામાં નહિ. [૧૦૬,૧૧૧,૧૧૪,૧૨૪]

જે લોકો શબ્દાદિ કામગુણોમાં રહેલી હિંસાને જાણવામાં કુશળ છે, તેઓ જ અહિંસાને સમજવામાં કુશળ છે. અને

---

૧. મૂળમાં: 'જન્મ તથા બાલ, કુમાર, યૌવન વગેરે તેની વૃદ્ધિને.'

જેઓ અહિંસાને સમજવામાં કુશળ છે, તેઓ જ શબ્દાદિ કામગુણોમાં રહેલી હિંસાને જાણવામાં કુશળ છે. જેણે આ શબ્દો, રૂપો, ગંધો, રસો અને સ્પર્શોનું સ્વરૂપ બરાબર જાણેલું છે, તે જ પુરુષ આત્મવાન, જ્ઞાનવાન, વેદવાન, ધર્મવાન અને બ્રહ્મવાન છે. તે આ લોકના સ્વરૂપને બરાબર સમજે છે. તે જ સાચો મુનિ છે. તે મનુષ્ય સંસારના ફેરા અને તેના કારણરૂપ માયાના સંગને બરાબર ઓળખે છે. [૧૦૯,૧૦૬-૭]

૨

જગતના કિંકર્તવ્યમૂઢ અને દુઃખસાગરમાં ડૂબેલા પ્રાણોને જોઈને અપ્રમત્ત માણસે સર્વ તજી, સંયમધર્મ સ્વીકારવો અને તેના પાલનમાં પ્રયત્નશીલ થવું. જેમને સંસારના સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત હતા, તેવાઓએ પણ તેમનો ત્યાગ કરી, સંયમધર્મ સ્વીકાર્યો છે. માટે જ્ઞાની પુરુષે એ બધું નિઃસાર સમજી, સંયમ સિવાય બીજાનું સેવન ન કરવું. [૧૦૯, ૧૧૪]

હે પુરુષ! તું જ તારો મિત્ર છે. બહારના મિત્રની શોધ છોડી, તું તારા જ આત્માને નિગ્રહમાં રાખ. તે રીતે તું દુઃખથી મુક્ત થઈ શકીશ. [૧૧૭-૮]

જે ઉત્તમ છે તે દૂર છે, અને જે દૂર છે તે ઉત્તમ છે. હે પુરુષ! તું સત્યને જ ઓળખ. સત્યની આરાધના કરતો, પ્રયત્નશીલ, સ્વહિતમાં તત્પર, તથા ધર્મને અનુસરતો મેધાવી પુરુષ જ મૃત્યુને તરે છે અને શ્રેયનું દર્શન કરે છે.

કષાયોનો ત્યાગ કરનારો તે પોતાના પૂર્વ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે. [૧૧૮]

પ્રમાદી મનુષ્યને જ બધે પ્રકારે ભય હોય છે; અપ્રમાદીને કોઈ રીતે ભય હોતો નથી. લોકનું દુઃખ સમજીને અને લોકના સંયોગોને છોડીને, વીર પુરુષો મહામાર્ગે[1] વળે છે. ઉત્તરોત્તર ઊંચે ને ઊંચે ચડતા તેઓ અસંયમી જીવન ઇચ્છતા જ નથી. [૧૨૩]

સંસારમાં રતિ શું ને અરતિ શું? મુમુક્ષુએ એ બંનેનો ગ્રહ છોડી દેવો. સર્વ પ્રકારના હાસ્યનો ત્યાગ કરી, તથા મન વચન અને કાયાને સંયમમાં રાખી, બુદ્ધિમાને વિચરવું. [૧૧૭]

પોતાનું શ્રેય સાધવામાં પ્રયત્નશીલ થયેલો સંયમી દુઃખોથી ઘેરાવા છતાં ગભરાય નહિ; અને વિચારે કે, આ જગતમાં સંયમી પુરુષો જ લોકાલોકના પ્રપંચથી મુક્ત થઈ શકે છે. [૧૨૦]

અમુનિ (સંસારીઓ) જ સૂતેલા છે; મુનિઓ હમેશ જાગતા હોય છે. તે નિર્ગ્રંથો શીત અને ઉષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વો ત્યાગનારા હોય છે, રતિ અને અરતિ સહન કરનારા હોય છે, તથા (ગમે તેવાં કષ્ટોમા) ક્યાંય પરુષતા અનુભવતા નથી. તે હમેશાં જાગૃત હોય છે તથા વૈરથી વિરત હોય છે. હે વીર! તું આવો થઈશ તો બધાં દુઃખોથી મુક્ત થઈ શકીશ. [૧૦૫, ૧૦૮]

સંયમને ઉત્તમ સમજીને જ્ઞાની પુરુષે કદી પ્રમાદ ન કરવો. આત્માનું રક્ષણ કરનારા વીર પુરુષે સંયમ સચવાય

---

1. મૂળ : 'મહાયાન.'

તે રીતે મિતાહારથી શરીર નભાવવું; તથા લોકમાં હમેશાં પરદર્શી, એકાંતવાસી, ઉપશાંત, સમભાવી, સહૃદય તથા સાવધાન થઈને, કાળની વાટ જોતા વિચરવું. [૧૧૬, ૧૧૧]

એકબીજાની શરમથી કે ભયથી પાપકર્મ નહિ કરનાર શું મુનિ કહેવાય? ખરો મુનિ તો સમતાને[1] બરાબર સમજીને પોતાના આત્માને નિર્મળ કરનારો હોય છે, [૧૧૫]

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને છોડીને હંમેશાં સંયમીએ વર્તવું, એમ હિંસાનો ત્યાગ કરી સંસારનો અંત કરનારા દૃષ્ટાઓ કહે છે. જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે, અને જે સર્વને જાણે છે, તે એકને જાણે છે. જે એકને નમાવે છે, તે સર્વને નમાવે છે અને જે સર્વને નમાવે છે, તે એકને નમાવે છે. અર્થાત્, જે ક્રોધાદિ ચારમાંથી એકનો નાશ કરે છે, તે બીજાઓનો પણ કરે છે, અને જે બીજાઓનો નાશ કરે છે, તે એકનો નાશ કરે છે. [૧૨૧, ૧૨૨-૪]

જે ક્રોધદર્શી[2] છે, તે માનદર્શી છે, જે માનદર્શી છે, તે માયાદર્શી છે, જે માયાદર્શી છે, તે લોભદર્શી છે; જે લોભદર્શી છે, તે રાગદર્શી છે; જે રાગદર્શી છે, તે દ્વેષદર્શી છે; જે દ્વેષદર્શી છે, તે મોહદર્શી છે; જે મોહદર્શી છે, તે ગર્ભદર્શી છે, જે ગર્ભદર્શી છે, તે જન્મદર્શી છે; જે

---

૧. મૂળ: 'સમય'. તેનો બીજો અર્થ 'સિદ્ધાંત' પણ લઈ શકાય.

૨. '–ને જાણે છે અને ત્યાગે છે' એમ બંને અર્થ સમજવા.

જન્મદર્શી છે, તે મૃત્યુદર્શી છે; જે મૃત્યુદર્શી છે, તે નરકદર્શી છે; જે નરકદર્શી છે, તે તિર્યંચ[1]દર્શી છે, જે તિર્યંચદર્શી છે, તે દુઃખદર્શી છે. માટે, મેધાવી પુરુષે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ અને મોહને દૂર કરી, ગર્ભ, જન્મ, મૃત્યુ, નરક અને તિર્યંચગતિનાં દુઃખ દૂર કરવાં, એમ હિંસાનો ત્યાગ કરી સંસારનો અંત આણનારા દ્રષ્ટાઓ કહે છે.

ટૂંકમાં, નવાં કર્મોને અટકાવનારો પૂર્વ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે. દ્રષ્ટા પુરુષને કશી ઉપાધિ નથી હોતી. [૧૨૫]

---

૧. પશુ વગેરે યોનિ

૪

સમ્યક્ત્વ[1]

૧

જે અરહંત ભગવાનો પૂર્વે થઈ ગયા છે, વર્તમાનમાં છે, અને ભવિષ્યમાં થવાના છે, તે બધાયનુ એમ જ કહેવું છે કે, કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીને[2] હણવું ન જોઈએ, તેના ઉપર હુકમ ન ચલાવવો જોઈએ, તેને ગુલામ કે નોકર બનાવી તેની ઉપર બળાત્કાર ન કરવો જોઈએ કે તેને સંતાપવુ યા મારવુ ન જોઈએ. એ ધર્મ શુદ્ધ છે, નિત્ય

---

૧. 'પદાર્થમાત્રને યથાર્થ રૂપમાં જાણી, હેયને છોડી દેવાની અને ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિ તથા તે રુચિના બળથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મતત્ત્વનિષ્ઠા, એનુ નામ સમ્યક્ત્વ'

૨. મૂળમાં પ્રાણ, જીવ, ભૂત અને સત્ત્વ એ ચાર શબ્દ છે. તેમનો ભેદ એવી રીતે પાડવામાં આવે છે કે, બે, ત્રણ, અને ચાર ઇંદ્રિયવાળા તે પ્રાણ; વૃક્ષ વગેરે તે ભૂત; પાંચ ઇંદ્રિયવાળા તે જીવ; અને પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અને અગ્નિના જીવ તે સત્ત્વ.

છે, શાશ્વત છે અને લોકનુ સ્વરૂપ સમજીને જ્ઞાની પુરુષોએ ગૃહસ્થ કે ત્યાગી સર્વને કહેલો છે. એ સત્ય છે, અને જિનપ્રવચનમાં એ જ રીતે કહેલુ છે. [૧૨૬]

પરંતુ જુદા જુદા વાદ પ્રવર્તાવતા કેટલાક શ્રમણો ને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે, "અમારા જોવા, જાણવા, સાંભળવા અને માનવા મુજબ, તેમજ ઊંચે નીચે, બધી દિશાઓને બરાબર તપાસીને અમે કહીએ છીએ કે, સર્વ ભૂતપ્રાણીને હણવામા કે તેમની પાસે બળાત્કારે કામ લેવા વગેરેમાં કાંઈ દોષ નથી." પરંતુ આર્યપુરુષો કહે છે કે, તેમનુ એ કહેવુ અનાર્યવચન છે, અને તે બરાબર નથી. 'સર્વ પ્રાણીઓને ન હણવાં જોઈએ, ન સંતાપવાં જોઈએ, ન મારવાં જોઈએ કે તેમને ગુલામ કે નોકર બનાવી તેમના ઉપર બળાત્કારે હુકમ ન ચલાવવો જોઈએ.' એ આર્યવચન છે.

તેમ કહેનારા બધા શ્રમણબ્રાહ્મણમાંથી દરેકને બોલાવીને પૂછો કે, 'ભાઈ! તમને સુખ એ દુઃખરૂપ છે કે દુઃખ એ દુઃખરૂપ છે?' જો તેઓ સાચું કહે તો એમ જ કહે કે, 'અમને દુઃખ એ દુઃખરૂપ છે.' તો પછી તેમને કહેવુ જોઈએ કે, 'તમને જેમ દુઃખ એ દુઃખરૂપ છે, તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણીને પણ દુઃખ એ મહા ભયરૂપ છે તથા અશાંતિકર છે.' જગતમા ડાહ્યા પુરુષો તે અધર્મીઓની[1] ઉપેક્ષા કરે છે. ધર્મજ્ઞ અને સરળ પુરુષો શરીરની પરવા કર્યા વિના, વિચારીને, હિંસાના ત્યાગપૂર્વક

---

૧. મૂળ: (ધર્મથી) 'બાહ્ય' એટલે અધર્મા.

કર્મોનો ત્યાગ કરે છે. દુઃખમાત્ર આરંભ — સકામ પ્રવૃત્તિ અને તેને કારણે થતી હિંસા — થી થાય છે એમ સમજીને તેઓ તેમ કરે છે. દુખનુ સ્વરૂપ સમજવામાં કુશળ એવા તે પુરુષો કર્મનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીને, લોકોને સાચી સમજ આપી શકે છે [૧૩૩-૪]

જગતમાં કેટલાકોને પાપકર્મો કરવાની જ ટેવ પડી હોય છે. પરિણામે, તેઓ અનેક જાતનાં દુ:ખો ભોગવે છે. ક્રૂર કર્મો કરનારા તેઓ ઘણી વેદના ભોગવે છે. જેઓ તેવાં કર્મો નથી કરતા, તેઓ તેવી વેદના નથી ભોગવતા, એમ જ્ઞાની પુરુષો કહે છે. [૧૩૨]

અજ્ઞાની અને અંધકારમાં રખડતા મનુષ્યને જિનની આજ્ઞાનો લાભ થતો નથી. જે માણસમા પૂર્વે ભોગવેલા ભોગોની કામના નષ્ટ થઈ છે અને જેને [ભવિષ્યના] પરલોકના ભોગોની પણ કામના નથી, તેને વર્તમાન ભોગોની ઇચ્છા શાની હોય? તેવા શમયુક્ત, પોતાના કલ્યાણમાં પરાયણ, હંમેશા યત્નશીલ, શુભાશુભના જ્ઞાનવાળા, પાપકર્મથી નિવૃત્ત, લોકને બરાબર સમજી તે તરફ તટસ્થ રહેનારા તથા બધી બાબતોમાં સત્ય ઉપર ઊભનારા વીર પુરુષોને જ અમે જ્ઞાન બતાવીશું. જ્ઞાની અને બુદ્ધ પુરુષો આરંભના ત્યાગી હોય છે તે હકીકત તરફ નજર રાખો. જેણે વધ, બંધ, પરિતાપ તથા બહારના પ્રવાહોને[1] રોકયા છે, તથા કર્મનાં

---

૧. ધન, ધાન્ય, પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેની કામના કે જે હિંસાદિ પ્રવૃત્તિનું તથા પાપનો પ્રવાહ આત્મામાં દાખલ થવાનું કારણ છે તે.

પરિણામો સમજીને જે નૈષ્કર્મ્યદર્શી[1] થયો છે, તે વેદવિત્[2] કર્મબંધનના કારણોથી પર રહે છે. [૧૩૮-૯]

૨

અજ્ઞાનીઓને જે બંધના કારણ છે, તે જ જ્ઞાનીને મુક્તિનાં કારણ છે. અને જ્ઞાનીને જે મુક્તિનાં કારણ છે, તે અજ્ઞાનીને બંધનાં કારણ છે. આ પદોને સમજતા સંયમીએ જ્ઞાનીઓની આજ્ઞાનુસાર લોકના સ્વરૂપને સમજી, તેમણે બતાવેલા માર્ગ તરફ વળવું જોઈએ. સંસારમાં પડી, ધક્કા ખાઈને જાગેલા અને સમજેલા માણસોને જ્ઞાની પુરુષો તે માર્ગ કહી સંભળાવે છે. [૧૩૦-૧]

ધર્મને જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી સમજીને કે સ્વીકારીને સંઘરી ન રાખવો. પરંતુ, પ્રાપ્ત થયેલા, મનગમતા, સુંદર ભોગપદાર્થોમાં વૈરાગ્ય પામી, લોકપ્રવાહને અનુસરવાનું છોડી દેવું મેં જોયું છે અને સાંભળ્યું છે કે, સંસારમાં આસક્ત થઈ, વિષયોમા ખૂંચનારા મનુષ્યો ફરી ફરીને જન્મ પામે છે. તેવા પ્રમાદીઓને જોઈને, બુદ્ધિમાન પુરુષે હમેશાં સાવધાન, અપ્રમત્ત તથા પ્રયત્નશીલ રહી, પરાક્રમ કરવું જોઈએ એમ હું કહું છું. [૧૨૭-૯]

જિનની આજ્ઞાને અનુસરનારા અને નિઃસ્પૃહી બુદ્ધિમાન પુરુષે, પોતાના આત્માનો બરાબર વિચાર કરીને,

---

૧. જુઓ પા. ૨૭ નોંધ ૩.

૨. વેદ એટલે સાચું જ્ઞાન; તેને જાણનાર—જ્ઞાની.

તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે શરીરની મમતા છોડવી જોઈએ જેવી રીતે જૂનાં લાકડાને અગ્નિ એકદમ બાળી નાખે છે, તેમ આત્મામાં સમાહિત અને સ્થિર બુદ્ધિવાળા પુરુષે ક્રોધાદિ કષાયોને બાળી નાખવા. આ આયુષ્ય નાશવંત છે; અને ભવિષ્યમાં કર્મોના પરિણામરૂપ દુ.ખ અચૂક ભોગવવું જ પડવાનું છે. કર્મોને પરિણામે તરફડતા અનેક લોકો તથા તેમના અનેક જાતના કડવા અનુભવો તરફ નજર કરો! તથા પૂર્વસંબંધોનો ત્યાગ કરી, વિષયાસક્તિમાંથી ઉપશમ પામી, શરીરને બરાબર કસો ફરીવાર જન્મ નહિ પામનારા વીર પુરુષોનો માર્ગ કઠણ છે. માંસ અને લોહીને સૂકવી નાખો. સ્થિર મનવાળો વીરપુરુષ સંયમમા રત, સાવધાન, પોતાના હિતમાં તત્પર અને હમેશાં પ્રયત્નશીલ હોય છે બ્રહ્મચર્યમા રહીને કર્મનો નાશ કરનાર સંયમી વીરપુરુષને જ જ્ઞાની પુરુષોએ માન્ય કહેલો છે [૧૩૫-૭]

નેત્ર વગેરે ઇંદ્રિયોને વશ કર્યા પછી પણ મંદમતિ પુરુષ વિષયોના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. સંયોગથી પર નહિ થયેલા તેવા તે મનુષ્યના બંધનો કપાતા નથી. વિષયભોગને પરિણામે દુઃખથી પીડાયેલા અથવા હજુ તેમાં જ પ્રમત્ત એવા હે મનુષ્યો! હું તમને સાચી વાત કહી સંભળાવું છું કે, મૃત્યુ અવશ્ય આવવાનુ જ છે પોતાની ઇચ્છાઓને તાબે થતા, અસંયમી, કાળથી ઘેરાયેલા અને પરિગ્રહમા ખૂંચેલા લોકો ફરી ફરી જન્મ પામ્યા કરે છે. [૧૩૮,૧૩૧]

જે લોકો પાપકર્મથી નિવૃત્ત છે, તેઓ જ વસ્તુતાએ વાસના વિનાના કહેવાય. માટે બુદ્ધિમાન[1] તથા સંયમી પુરુષ કષાયોનો ત્યાગ કરે. જેને આ લોકમાં ભોગૈષણા[2] નથી, તેને અન્ય નિદ્ય પ્રવૃત્તિ શાની હોય? શું એવા વીરોને ઉપાધિ હોય છે? દ્રષ્ટાને ઉપાધિ નથી હોતી, એમ હું કહું છું. [૧૩૬,૧૨૮,૧૪૦]

---

૧. મૂળમાં અતિવિદ્ય શબ્દ છે. તે આ સૂત્રમાં વારંવાર વપરાય છે. ઉપનિષદોમાં જ્ઞાની માટે 'વિદ્યાથી (તેમજ અવિદ્યાથી) પર ગયેલો' એવું વિશેષણ આવે છે. પરંતુ અહીં તો સાધક માટે પણ એ શબ્દ વપરાતો હોઈ, તેનો ટીકાકાર સૂચવે છે તેવો સામાન્ય 'અતિશય વિદ્યાવાળો' અર્થ જ સ્વીકાર્યો છે.

૨. મૂળમાં जाई શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો ज्ञाति એટલે કે ભોગેચ્છારૂપ લોકૈષણાબુદ્ધિ એવો અર્થ લે છે.

૫

લોકસાર

૧

વિષયી મનુષ્યો પોતાના ભોગોના પ્રયોજન માટે કે કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના પણ હિંસા વગેરે પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. તેથી તેઓ તે તે યોનિઓમાં જ ફર્યા કરે છે. તેમની કામનાઓ મોટી હોય છે. તે કારણે તેઓ મૃત્યુમાં સપડાય છે. પોતાની કામનાઓથી જ તેઓ સત્ય સુખથી દૂર રહે છે. તેવા મનુષ્યો વિષયોને ભોગવી પણ શકતા નથી કે ત્યાગી પણ શકતા નથી. [૧૪૧]

રૂપોમાં આસક્ત અને દુર્ગતિમાં રખડતાં પ્રાણીઓ તરફ નજર કરો. તેઓ ફરીફરીને અનેક દુઃખો અનુભવ્યા કરે છે. પોતાની જ આસક્તિથી રિબાતાં તેઓ અશરણને શરણ માની, પાપકર્મોમાં જ રત રહે છે. પોતાના સુખ માટે ગમે તેવાં ક્રૂર કર્મો કરતા અને પરિણામે દુઃખોથી મૂઢ થયેલા તે મંદ મનુષ્યો વિપર્યાસ પામ્યા કરે છે અને

મૂઢતાથી વારંવાર ગર્ભ, મૃત્યુ અને મોહને પામે છે. તે લોકોની એકસરખી આવી ચર્યા હોય છે: તેઓ બહુ ક્રોધવાળા, બહુ માનવાળા, બહુ માયાવાળા, બહુ લોભવાળા, બહુ આસક્ત, વિષયો માટે નટની પેઠે આચરણ કરતા, બહુ શઠ, બહુ સંકલ્પવાળા, હિંસાદિ પાપકર્મોમાં[1] ખૂંપેલા, તથા અનેક કર્મોથી ઘેરાયેલા હોય છે. કેટલાક ત્યાગી કહેવરાવતા સાધુઓની પણ આ દશા હોય છે. તેઓ પોતાની આ જાતની ચર્યાને કોઈ ન જુએ એમ ઇચ્છે છે. એ બધા મૂઢ લોકો અજ્ઞાન અને પ્રમાદના દોષથી ધર્મને ઓળખી શકતા નથી. [૧૪૫,૧૪૨]

હે ભાઈ! આ પ્રજા દુઃખી છે અને પાપકર્મમાં કુશળ છે. અનેક પ્રકારના પરિગ્રહવાળા આ લોકો પોતાની પાસે જે કાંઈ થોડું ઘણું, નાનું મોટું, સચિત્ત (સજીવ) કે અચિત્ત છે, તેમાં મમતા રાખે છે. એ જ વસ્તુ તેમને માટે મહા ભયરૂપ છે. [૧૪૫,૧૪૯]

સંયમી પુરુષ અજ્ઞાની, મંદ અને મૂઢ મનુષ્યના જીવિતને દર્ભની અણી ઉપર રહેલા, પવનથી કંપતા અને પડવાની તૈયારીમાં આવેલા પાણીના ટીપા જેવું ગણે છે. [૧૪૨]

જે મનુષ્ય વિષયોના સ્વરૂપને[2] બરાબર સમજે છે, તે સંસારને બરાબર સમજે છે; અને જે વિષયોના સ્વરૂપથી

---

૧. મૂળ : આસ્રવમાં.

૨. મૂળમાં 'સંશય' શબ્દ છે. સંશયમાં એટલે કે ભયમાં નાખનાર હોવાથી વિષયો પણ સંશય કહેવાય છે. સંશ્રય – પરમાર્થ એવો બીજો અર્થ પણ લઈ શકાય.

અણજાણ છે, તે સંસારના સ્વરૂપથી અણજાણ છે. કામ-ભોગોને[1] સેવીને તેમને નહિ સમજનારો મૂઢ મનુષ્ય બેવડી ભૂલ કરે છે. પોતાને મળેલા વિષયોનું સ્વરૂપ સમજીને, બરાબર વિચારીને, તેમને ન સેવવા એમ હું કહું છું કુશળ પુરુષ કામભોગને સેવતો નથી. [૧૪૩-૪]

સંયમનો સ્વીકાર કરી, હિંસા વગેરેનો ત્યાગ કરતો જે મનુષ્ય આ શરીરથી સંયમ સાધવાનો અવસર છે એમ સમજે છે, તેણે પોતાનો લાગ બરાબર સાધ્યો ગણાય. બુદ્ધિમાન પુરુષ જ્ઞાનીઓ પાસેથી આર્યોએ જણાવેલા સમતા-ધર્મને મેળવીને એમ સમજે છે કે, મને અહીં ઠીક અવસર મળ્યો. આવો અવસર બીજે ન મળત. માટે કહું છું કે તમારું બળ સંઘરી રાખશો નહિ. [૧૪૬,૧૫૧]

મેં સાંભળ્યું છે અને અનુભવ્યું છે કે, બંધનથી છૂટા થવું એ દરેકના પોતાના જ હાથમાં છે. માટે, જ્ઞાનીઓ પાસેથી સમજ પ્રાપ્ત કરીને, હે પરમચક્ષુવાળા પુરુષ! તું પરાક્રમ કર. એનું જ નામ બ્રહ્મચર્ય છે એમ હું કહું છું [૧૫૦]

સંયમ માટે ઉદ્યત થયેલો મનુષ્ય, દરેકને પોતાનાં કર્મનું સુખદુઃખ રૂપી ફળ જાતે જ ભોગવવાનું છે એમ જાણી પ્રમાદ ન કરે. લોકવ્યવહારની ઉપેક્ષા કરીને બધી જાતના સંગોથી દૂર રહેતા મનુષ્યને ભય નથી. [૧૪૬,૧૪૯]

કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ સત્ય માટે પહેલાં

1. મૂળમાં 'સાગારિય' (એટલે કે મૈથુન) શબ્દ છે.

ઉદ્યમવત થાય છે અને પછી પણ તેમાં સ્થિર રહે છે; કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ પહેલા ઉદ્યમવંત થાય છે, પણ પછી પતિત થાય છે. તેવા અસંયમીઓ અવિદ્યાથી પણ મોક્ષ મળે છે એમ બીજાને કહે છે. તેઓ સંસારના ચક્રમાં ફર્યા જ કરે છે. ત્રીજા કેટલાક એવા હોય છે કે જેઓ પહેલાં પણ ઉદ્યમવંત થતા નથી કે પછી પતન પણ પામતા નથી. તેવા અસયમીઓ લોકના સ્વરૂપને સમજતા છતા લોકમાંજ રચ્યાપચ્યા રહે છે. એમ જાણીને મુનિએ જણાવ્યું છે કે, બુદ્ધિમાન પુરુષે તો જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાને અનુસરનારા, સ્પૃહારહિત, સદા યત્નવાન તથા શીલ અને સંસારનુ સ્વરૂપ સાભળી તથા સમજીને કામરહિત તેમજ ઝંઝટ વિનાના થવુ જોઈએ [૧૫૨, ૧૪૫, ૧૫૩]

હે ભાઈ! તારી જાત સાથે જ યુદ્ધ કર. બહાર યુદ્ધ કરવાથી શુ? એના જેવી યુદ્ધને યોગ્ય બીજી વસ્તુ મળવી દુર્લભ છે. જિનપ્રવચનમાં કહેલુ છે કે, જેઓ રૂપોમાં આસક્ત રહે છે, તેઓ હિંસામાં આસક્ત રહે છે. કર્મનું સ્વરૂપ સમજીને કોઈની હિંસા ન કરવી અને સંયમવાન થઈ ઉછાંછળા ન થવુ. સાધુતાનો આકાંક્ષી પુરુષ દરેકના સુખનો વિચાર કરી, સમગ્ર લોકમાં કોઈને પણ ન દૂભવે કે ન કોઈની હિંસા કરે. સંયમ તરફ એકમાત્ર લક્ષ્ય રાખનો અને અસંયમને ઓળંગી ગયેલો એ સયમી, સ્ત્રીઓમાં વિરત થઈને નિર્વેદપૂર્વક રહે. તે વસુમાન અને જ્ઞાની પુરુષ કોઈ પ્રકારનુ પાપકર્મ ન કરે. [૧૫૪]

જે સત્ય છે, તે જ મુનિપણું છે અને જે મુનિપણું છે, તે જ સત્ય છે. જેઓ શિથિલ છે, ઢીલા છે, કામગુણના આસ્વાદમાં લોલુપ છે, વક્ર આચારવાળા છે, પ્રમત્ત છે, અને ઘરમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે, તેઓને એ મુનિપણું શક્ય નથી. [૧૫૫]

મુનિપણાને સ્વીકારીને શરીરને બરબર કસો. સમ્યગ્દર્શી વીર પુરુષો વધ્યુંઘટ્યુ અને લૂખુસૂકુ ખાઈને જીવે છે. પાપકર્મમાં અનાસક્ત એવા તે વીર પુરુષોને કદાચ રોગ થાય તો પણ તેઓ તેને સારી રીતે સહન કરે છે. કારણ કે, તેઓ સમજે છે કે શરીર પહેલાં પણ એવું હતુ અને પછી પણ એવુ જ છે શરીર હંમેશા નાશવંત, અધ્રુવ, અનિત્ય, અશાશ્વત, વધઘટ પામનારુ અને વિકારી છે. એ જાતનો વિચાર કરી, તે સંયમી લાંબા વખત સુધી દુઃખો સહન કર્યા જ કરે છે અને બહાર ફરતા પ્રમત્તોને જોઈને અપ્રમત્તપણે રહે છે. એવો મુનિ આ સંસાર-પ્રવાહને તરી શકે છે, અને તેને જ મુક્ત અને વિરત કહેલો છે એમ હુ કહુ છુ. સંયમમાં રત, તથા વિષયોથી વિપ્રમુક્ત અને વિરત રહેનારા મનુષ્યને સંસારમાં ફરવું પડતું નથી [૧૫૫,૧૪૭-૮]

૨

જેમ સરખી જમીન ઉપર આવેલો, પાણીથી ભરેલો, રજ વિનાનો અને પોતાને આશરે રહેલા અનેક જંતુઓની રક્ષા કરનારો કોઈ એક મોટો ધરો હોય, તેમ આ સંસારરૂપી પ્રવાહમા જ્ઞાની પુરુષ છે. તે સકળ ગુણસંપત્તિથી પરિપૂર્ણ હોય છે, સમભાવી હોય છે,

આપમળ વિનાનો હોય છે, જગતનાં નાનાં મોટાં સહુ પ્રાણીઓની રક્ષામાં તત્પર હોય છે, તથા તેની બધી ઇંદ્રિયો વિષયોથી વ્યાવૃત્ત હોય છે. એવા મહર્ષિઓને આ જગતમાં કશી જ કામના હોતી નથી. તેઓ કાળની વાટ જોતા આ જગતમાં વિચર્યા કરે છે. [૧૬૦]

તેવા કુશળ પુરુષની નજરમાં, તેવા કુશળ પુરુષે બતાવેલી નિઃસંગતામાં, તેવા કુશળ પુરુષના આદરમાં, તેવા કુશળ પુરુષની શિખામણમાં, અને તેવા કુશળ પુરુષની નજીકમાં જ સંયમપૂર્વક રહેવું જોઈએ તથા તે કુશળ પુરુષના ચિત્તને જ અનુસરવું જોઈએ. વિનયવાન શિષ્યે તેમની સર્વ પ્રકારે સેવા કરવી જોઈએ[1] તથા તેમની આજ્ઞાને વશ રહીને જ સર્વ ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. એમ કરનારો સંયમી ઇંદ્રિયોનો પરાજય કરીને સત્ય વસ્તુ જોઈ શકે છે. [૧૫૭,૧૬૭]

જેને હજુ વય અને જ્ઞાનની યોગ્યતા નથી, તેવા કાચા ભિક્ષુએ જ્ઞાની પુરુષની ઓથ વિના ગામેગામ એકલા ન ફરવું. જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞા બહારનું તેનું બધું જ પરાક્રમ વ્યર્થ છે. [૧૫૬]

કેટલાક મનુષ્યો શિખામણ આપવામાં આવે તો પણ ગુસ્સે થાય છે. એવા ગર્વિષ્ઠ મનુષ્યો મહામોહથી મૂંઝાયેલા રહે છે. એવા અજ્ઞાની અને અંધ મનુષ્યોને ન ટળે તેવી બાધાઓ વારંવાર થયા કરે છે. હે ભિક્ષુ ! તને તો આવું ન થવું જોઈએ એમ કુશળ પુરુષો જણાવે છે. [૧૫૭]

---

૧. મૂળમાં નીચેની વિગતો છે : તેમનો જવાનો રસ્તો, તેમનું ભોજન, સૂવાની પથારી વગેરે જોવાં, તપાસવાં, અને સાફ કરવાં.

ગુરુની આજ્ઞાનુસાર અપ્રમત્તપણે વર્તતા ગુણવાન સંયમીથી અજાણતાં જે કાંઈ હિંસાદિ પાપ થઈ જાય છે,[૧] તેનો બંધ આ ભવમાં જ નાશ પામી જાય છે. પરંતુ જે કર્મ અજાણતા ન થયું હોય, તેને જાણ્યા પછી સંયમીએ તેનો વિવેક એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઈએ. વેદવિત્ પુરુષો એ પ્રમાણે અપ્રમાદપૂર્વક કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તને વખાણે છે. [૧૫૮]

સ્વહિતમાં તત્પર, બહુદર્શી, જ્ઞાની, ઉપશાંત, સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરનારો અને હમેશાં યત્નવંત એવો એ મુમુક્ષુ સ્ત્રીઓને જોઈને ચલિત ન થાય. તે પોતાના આત્માને સમજાવે કે લોકમા જે સ્ત્રીઓ છે તે મારુ શું ભલુ કરનાર છે ? તેઓ માત્ર આરામરૂપ છે; પુરુષાર્થરૂપ નથી. [૧૫૯]

મુનિએ કહ્યુ છે કે, કોઈ સંયમી કામવાસનાથી પીડાય, તો તેણે લૂખુસૂકું ખાવાનુ રાખવું અને તે પણ ઓછું ખાવુ; આખો દિવસ ધ્યાનમાં ઊભા રહેવુ; પગે ખૂબ મુસાફરી કરવી; અને છેવટે આહારનો ત્યાગ કરવો, પણ સ્ત્રીઓ તરફ મનોવૃત્તિ ન જવા દેવી. કારણ કે, ભોગમાં પહેલું દંડાવુ પડે છે અને પછી દુઃખ ભોગવવા પડે છે; અથવા પહેલા દુઃખ ભોગવવા પડે છે અને પછી દંડાવુ પડે છે. એ પ્રમાણે ભોગો માત્ર ક્લેશ અને મોહના કારણ છે. એ બરાબર સમજીને અને વિચારીને સંયમી પુરુષે ભોગો તરફ ન જવુ એમ હુ કહુ છુ. [૧૫૯]

ભોગોના ત્યાગી પુરુષે કામકથાઓ ન કરવી; સ્ત્રીઓ તરફ ન જોવુ, તેઓ સાથે એકાંત ન સેવવું, તેઓ તરફ

---

૧. મૂળમાં તેનો દાખલો આ પ્રમાણે છે: "ચાલતાં શરીર સાથે અથડાઈ કોઈ પ્રાણ નાશ પામે."

મમત્વ ન રાખવું, તેમને આકર્ષવા માટે ટાપટીપ ન કરવી: વાણીને સંયમમાં રાખવી; આત્માને અંકુશમાં રાખવો અને હંમેશાં પાપનો ત્યાગ કરવો. એ જાતના મુનિપણાની ઉપાસના કરવી એમ હુ કહું છું. [૧૫૯]

અસંયમરૂપ બાલીશતામા આત્માને હરગિજ ન પડવા દેવો. જગતમા જ્યાં ત્યાં આરામ છે એમ સમજીને, ત્યાંથી ઇંદ્રિયોને હટાવી સંયમી પુરુષે જિતેંદ્રિય થઈને વિહરવું: જે પોતાનાં કાર્યો સાધવા ઇચ્છે છે, તે વીર પુરુષે હંમેશાં જ્ઞાનીના કહ્યા પ્રમાણે[1] પરાક્રમ કરવુ. [૧૬૩,૧૬૮]

ગુરુપરંપરાથી જ્ઞાનીનો ઉપદેશ જાણવો, અથવા સ્વાભાવિક સ્મરણશક્તિથી કે બીજાના કહેવાથી કે બીજા પાસેથી સાંભળીને જાણવો. ગુરુની આજ્ઞાને કદી ઉલ્લંઘવી નહિ અને બધે પ્રકારે બરાબર સમજીને સત્યને જ ઓળખવુ [૧૬૭-૮]

જેને તુ હણવા માગે છે ને તુ જ છે; જેને તું તાબે કરવા માગે છે તે પણ તુ જ છે, જેને તું પરિતાપ ઉપજાવવા માગે છે તે પણ તુ જ છે; જેને તું દબાવવા માગે છે તે પણ તું જ છે તથા જેને તું મારી નાખવા માગે છે તે પણ તું જ છે. આમ જાણી તે સરળ અને પ્રતિબુદ્ધ માણસ કોઈને હણતો નથી કે હણાવતો નથી. તે મનુષ્ય ઓજસ્વી થાય છે; જેની કોઈ પ્રતિષ્ઠા નથી એવા અપ્રતિષ્ઠ આત્માને તે જાણે છે [૧૬૪-૫,૧૭૦]

ઉપર નીચે અને આજુબાજુ બધે કર્મના પ્રવાહો વહ્યા કરે છે. એ પ્રવાહોથી આસક્તિ થાય છે અને તે

૧. મૂળમાં: 'આગમ પ્રમાણે' છે.

સંસારમાં રખડવાનુ કારણ છે એમ સમજી, વેદવિત્ પુરુષ એમનાથી વિરામ પામે. એ પ્રવાહોને ત્યજીને અને તેમાંથી બહાર નીકળી જઈને એ પુરુષ અકર્મા થાય છે. તે બધુ બરાબર સમજે છે ને જાણે છે જન્મ અને મરણનું સ્વરૂપ સમજીને તે કશાનો અભિલાપ કરતો નથી. તે જન્મ-મરણના માર્ગને ઓળગી જાય છે. જેનું મન ક્યાંય બહાર નથી ફરતું, એવો તે સમર્થ મહાપુરુષ કશાથી અભિભવ પામ્યા વિના નિરાવલબનતામાં રહી શકે છે.[1] [૧૬૬,૧૬૭]

વાણી ત્યાથી પાછી ફરે છે; ત્યા કોઈ તર્ક પહોંચતો નથી, અને બુદ્ધિ પેસી શકતી નથી જે આત્મા છે તે જ વિજ્ઞાતા છે અને જે વિજ્ઞાતા છે તે જ આત્મા છે. જેનાથી જણાય છે તે આત્મા છે. તેને લીધે આ મનુષ્ય આત્મવાદી કહેવાય છે સમભાવ એ તેનો સ્વભાવ છે. [૧૭૦,૧૬૫]

તે લાબો નથી, ટૂકો નથી, ગોળ નથી, ત્રાંસો નથી, ચોરસ નથી, અને મડળાકાર પણ નથી તે કાળો નથી, લીલો નથી, રાતો નથી, પીળો નથી, અને ધોળો પણ નથી. તે સુગધી નથી કે દુર્ગધી નથી, તે તીખો નથી, કડવો નથી, તુરો નથી, ખાટો નથી અને મીઠો નથી; તે બરછટ નથી, કોમળ નથી, ભારે નથી, હલકો નથી, તે ટાઢો નથી, ઊનો નથી, ચીકણો નથી તેમજ લૂખો નથી; તે શરીરરૂપ નથી. તે ઊગતો નથી; તે સંગી નથી; તે સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી અને નપુસક પણ નથી; તે જ્ઞાતા છે, તે વિજ્ઞાતા છે. તેને કશી ઉપમા નથી. તે અરૂપી સત્તા છે, તે શબ્દાતીત હોવાથી

---

૧. ભોગપદાર્થોના આલબન વિના રહી શકે છે એટલે કે આત્મા-રતિ, આત્મક્રીડ થઈ શકે છે.

તેનો કોઈ શબ્દ નથી. તે શબ્દ નથી, રૂપ નથી, ગંધ નથી, રસ નથી, સ્પર્શ નથી—એમાંનું કાંઈ નથી એમ હુ કહુ છું. [૧૭૧]

૩

સંશયાત્મા મનુષ્ય સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. [૧૬૧]

કેટલાક સંસારમાં રહીને જિનોને અનુસરે છે, અને કેટલાક ત્યાગી થઈને અનુસરે છે. પણ તે બંનેએ જિનોને નહિ અનુસરતા લોકો પ્રત્યે એમ માનીને અસહિષ્ણુ ન થવું કે, "જિનોએ જ સત્ય અને નિઃશંક વસ્તુ જણાવી છે." કારણ કે, જિનપ્રવચનને સત્ય માનતા, શ્રદ્ધાવાળા, સમજણ પામેલા અને બરાબર પ્રવ્રજ્યાને પાળતા એવા મુમુક્ષુને કોઈ વાર આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે; તો કોઈ વાર જિનપ્રવચનને સત્ય માનનારાને આત્મપ્રાપ્તિ નથી પણ નથી. તેમજ, કેટલાક એવા હોય છે કે જેમને શરૂથી જ જિનપ્રવચન સત્ય નથી ભાસતુ અને છતાંય આત્મપ્રાપ્તિ થાય છે; તો કેટલાક એવા હોય છે કે જેમને જિનપ્રવચન સત્ય નથી ભાસતું અને આત્મપ્રાપ્તિ પણ નથી થતી. [૧૬૧-૩]

આમ આત્મપ્રાપ્તિ થવાની વિચિત્રતા બરાબર સમજીને સમજદાર પુરુષે અણસમજુને કહેવું કે, 'ભાઈ! તું તારે આત્માનું સ્વરૂપ જ વિચાર. એમ કરવાથી બધા સંબંધોનો નાશ થશે. ખરી વાત એ છે કે માણસ પ્રયત્નશીલ છે કે નહિ.' કારણ કે, કેટલાક જિનાજ્ઞાના વિરાધક હોવા છતાં ઉદ્યમવંત હોય છે; અને કેટલાક જિનાજ્ઞાના આરાધક હોવા છતાં ઉદ્યમહીન હોય છે. [૧૬૩,૧૬૬]

૬

કર્મનાશ

૧

જેમ પાંદડાંથી ઢંકાયેલા ઘરામાં રહેનારો કાચબો ઊંચુ માથુ કરીને કાંઈ જોઈ શકતો નથી, તથા જેમ વૃક્ષો ઘણું દુઃખ ભોગવવા છતાં પોતાનુ સ્થાન છોડી શકતા નથી, તેમ રૂપોમાં આસક્ત પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં કુળોમા ઉત્પન્ન થઈને તૃષ્ણાને લીધે કકળ્યા કરે છે, પરંતુ મોક્ષને પામી શકતાં નથી તેમને જુઓ તો કંઠમાળ, કોઢ, ક્ષય, અપસ્માર, નેત્રરોગ, જડતા, ઠૂંઠાપણુ, ખૂંધિયાપણુ, ઉદરરોગ, મૂત્રરોગ, સૂણી જવુ, ભસ્મક, કંપ, પીઠસર્પીપણુ, હાથીપગો અને મધુમેહ એ સોળમાનો કોઈ ને કોઈ રોગ તેમને થયો હોય છે. બીજા પણ અનેક વ્યાધિઓ કે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તેઓ અનુભવતા હોય છે.

વળી, તેઓને મરણ પણ અવશ્ય આવવાનું જ હોય છે. ભલેને દેવ હોય, તો પણ તેને પણ જન્મમરણરૂપ ઉપપાત[1] અને ચ્યવન હોય છે જ. દરેકને પોતાનાં કર્મનાં ફળ પણ અવશ્ય ભોગવવાનાં હોય છે. તે કર્મોને પરિણામે તેઓને અંધાપો પ્રાપ્ત થાય છે કે અંધારામાં જ રહેવાનું થાય છે. આમ વારંવાર તેઓને નાનાં મોટાં દુ:ખો અનુભવવાં પડે છે.

વળી એ બધાં પ્રાણીઓ[2] એક બીજાને પણ ક્લેશ આપ્યાં કરે છે. આ લોકના એ મહાભય તરફ નજર કરો. આમ તે બધા પ્રાણીઓ અતિ દુ:ખયુક્ત હોય છે. કામોમાં આસક્ત એવાં તે પ્રાણીઓ ક્ષણભંગુર તથા બળ વિનાના શરીર વડે વારવાર વધ પામ્યા કરે છે. એ પ્રકારે રિબાવા છતાં ને મૂઢ જીવો એનાં એ કર્મો ફરી કર્યા કરે છે. વિવિધ દુ:ખો અને અનેક પ્રકારના રોગોથી આકળા થયેલાં તે મનુષ્યો અત્યંત પરિતાપ પામે છે, પણ તેથી તેઓનું કાંઈ વળતુ નથી. માટે હે મુનિ! રોગોના કારણરૂપ વિષયોની કામના તુ છોડી દે. તુ તેમને મહાભયરૂપ સમજ અને તેમને કારણે અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા ન કર. [૧૭૨-૮]

---

૧. દેવ, નારકિ વગેરે માતાને પેટ જન્મતા નથી, પરંતુ દેવશય્યામાં કે વજ્રની ભીંતના ગોખમાં સીધા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્પત્તિને ઉપપાત કહે છે.

૨. મૂળમાં વાસક (બોલી શકે તેવાં), રસગ (સ્વાદ લઈ શકે તેવી સંજ્ઞાવાળાં), જળચર અને આકાશગામી એમ ચાર ભેદ બતાવ્યા છે.

૨

તારે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય, તો હું તને કર્મનાશનો માર્ગ સંભળાવું. સંસારમાં વિવિધ કુળોમાં જન્મીને તથા ત્યાં સુખભોગમાં ઊછરીને, જાગ્રત થતાં કેટલાય લોકોએ સંસારનો ત્યાગ કરી મુનિપણું સ્વીકાર્યું છે. તે વખતે સંયમમાં પરાક્રમ કરતા તે મુનિઓને જોઈને ખેદ પામતા તેમનાં સ્વચ્છંદી અને કામભોગોમાં આસક્ત સગાવહાલાએ રુદન કરી કરીને તેમને પોતાને ન છોડી જવાને વીનવ્યા છે. પરંતુ, તેમનામાં જેને પોતાનું શરણ દેખાતું નથી, તે તેઓમાં આસક્તિ કેમ કરીને રાખે ? ખરે ! જેણે સગાંવહાલાંને છોડ્યાં છે એવો અસાધારણ મુનિ જ આ સંસારપ્રવાહને તરી શકે છે. આ પ્રકારના જ્ઞાનની હંમેશ ઉપાસના કરવી એમ હું કહું છું. [૧૭૯-૮૦]

લોકને કામરાગથી પીડિત સમજીને તથા પોતાના પૂર્વ-સંબંધોનો ત્યાગ કરીને, ઉપશમયુક્ત અને બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિત ત્યાગી કે ગૃહસ્થે જ્ઞાની પાસેથી ધર્મને યથાર્થ જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવું. બધી યોનિઓને બરાબર સમજનાર, ઉદ્યમવંત, હિંસાનો ત્યાગ કરનારા અને સમાધિયુક્ત એવા જ્ઞાની પુરુષો અન્ય મનુષ્યોને મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે. અને કેટલાય વીરપુરુષો તેમની આજ્ઞાને અનુસરી પરાક્રમ કર્યે જાય છે; જ્યારે, આત્માની સમજ પ્રાપ્ત ન કરનારા કેટલાય જગતમાં રિબાયા કરે છે. [૧૮૧,૧૭૨]

ધર્મ સ્વીકારીને શરૂઆતથી જ સાવધાન રહેવું અને ક્યાંય આસક્ત ન થવું. દૃઢ એવા મહામુનિએ બધું મોહમય

છે એમ સમજી સંયમમાં જ રહેવું. બધી રીતે સંગોને વટાવીને તથા મારું કોઈ નથી અને હું એકલો છું એમ વિચારીને વિરત મુનિએ સંયમમાં યત્ન કરતા વિહરવું. 'ધર્મ જ મારો છે, બીજુ કાંઈ મારું નથી' એ જાતનું જિનાજ્ઞા પ્રમાણેનું આચરણ મનુષ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટવાદ કહેવાય છે. ઉત્તમ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજીને દૃષ્ટિમાન પુરુષ પરિનિર્વાણ પામે છે. જેઓ ફરી સંસારમાં નથી આવતા તેઓ જ સાચા 'નગ્ન'[1] છે. [૧૮૩-૪,૧૯૫]

શુદ્ધ આચારવાળો અને શુદ્ધ ધર્મવાળો એ મુનિ કર્મોનો નાશ કરી શકે છે. બરાબર સમજીને સંસારના પ્રવાહથી ઊલટો ચાલી સંયમધર્મને આચરતો મુનિ, તીર્ણ મુક્ત અને વિરત કહેવાય છે. એમ લાંબો વખત સંયમમાં રહેતા અને વિચર્યા કરતા ભિક્ષુને અરતિ[2] શું કરી શકે? [૧૮૫-૭]

એ સંયમીને શરીર પડતા સુધી રણસંગ્રામમાં મોખરે રહેનારા વીર પુરુષની ઉપમા અપાય છે. એવો જ મુનિ પારગામી થઈ શકે છે કોઈ પણ પ્રકારના કષ્ટથી ન ડગતો અને વહેરાવા છતા પાટિયાની જેમ સ્થિર રહેતો તે સંયમી, શરીર પડતા સુધી કાળની વાટ જોયા કરે, પણ દુઃખથી ગભરાઈ પાછો ન હઠે. ઘણા લાંબા કાળ સુધી સંયમધર્મનું પાલન કરીને વિચરતા અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહી એવા પૂર્વના મહાપુરુષોએ જે જે સહન કરેલું છે, તે તરફ લક્ષ રાખવું. [૧૯૬,૧૮૫]

---

૧. અચેલક—સાધુ

૧. કંટાળો, અણગમો

સાધુને આવી પડના દુઃખો (પરિષહો) બે પ્રકારનાં હોય છે: અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ તેવા પ્રસંગોએ થતી સર્વ કુશંકાઓ ત્યાગીને સંયમી પુરુષ શાંત દૃષ્ટિવાળો રહે. સુગંધ હોય કે દુર્ગંધ અથવા ભયંકર પ્રાણીઓ ક્લેશ આપતાં હોય તોપણ, વીર પુરુષોએ તે દુઃખો સારી રીતે સહન કરવાં જોઈએ એમ હું કહું છું. મુનિને કોઈ ગાળ ભાંડે, કોઈ મારે, કોઈ તેના વાળ ખેંચે અથવા કોઈ તેની નિંદા કરે તોપણ, તેણે એવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગોને સમજીને સહન કરવા જોઈએ. [૧૮૩-૪]

ગૃહોમાં, ગામોમા, નગરોમા, જનપદોમાં તેમજ તે બધાના આંતરાઓમાં વિચરતા સંયમીને હિંસક માણસો તરફથી અથવા એમ ને એમ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ઊભાં થાય છે. તે દુઃખોને તે વીર પુરુષે સમભાવે સહવાં જોઈએ. [૧૯૪]

જે ભિક્ષુ વસ્ત્રરહિત છે, તેને 'મારું વસ્ત્ર જૂનું થયું છે, મારે બીજું વસ્ત્ર કે સોયદોરો માગવા પડશે, અને તેને સાંધવું પડશે,' એવી કશી ફિકર હોતી નથી. વસ્ત્રરહિત રહીને સંયમમાં પરાક્રમ કરતા તે ભિક્ષુને ઘાસ ખૂંચે છે, ટાઢ વાય છે, તાપ લાગે છે, ડાંસ-મચ્છર કરડે છે,— એમ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. પરંતુ તે દુઃખોને સહન કરતો અને ઉપકરણોના ભાર વિનાનો તે અવસ્ત્ર મુનિ તપની વૃદ્ધિ કરે છે. ભગવાને આ હકીકત જે રીતે જણાવી છે, તે રીતે તેને બરાબર સમજવી જોઈએ. [૧૮૫]

એકલો ફરતો તે મુનિ હલકાં કુળોમાં[1] ફરીને નિર્દોષ ભિક્ષા મેળવી વિચરતો રહે. વસ્ત્રરહિત રહેતા મુનિએ પેટ ઊણું રાખીને ખાવું. સંયમી અને જ્ઞાની પુરુષોના બાહુ દૂબળા હોય છે: તેમનામાં માંસ તથા લોહી ઓછાં હોય છે. [૧૮૩-૪,૧૮૬]

કર્મોનો નાશ કરતો સંયમી મુનિ તેમના સ્વરૂપને બરાબર સમજીને સંયમથી ક્રોધાદિ કષાયોનો નાશ કરે છે. જે પ્રવૃત્તિઓમાં હિંસક લોકોને જરા પણ ત્રાસ છૂટતો નથી, તે પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ જેણે બરાબર જાણેલું છે, તે ક્રોધ માન માયા અને લોભને તરી શકે છે અને તેને જ ક્રોધાદિનો નાશ કરનારો કહેલો છે. [૧૮૪,૧૯૫]

ઉદ્યમવંત, સ્થિતાત્મા, અરાગી, અચલ, એક સ્થળે નહિ રહેનાર અને જેનું ચિત્ત બહાર નથી એવો તે મુનિ શાંતિથી વિચર્યા કરે છે. ભોગોની આકાંક્ષા નહિ રાખતો અને પ્રાણોને નહિ હણતો એવો તે દયાળુ ભિક્ષુ મેધાવી (બુદ્ધિમાન) કહેવાય છે. સંયમમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતો અને ઉદ્યમવંત એવો તે ભિક્ષુ પ્રાણીઓને માટે (પાણીમાં કદી ન ડૂબતા) 'અસંદીન' બેટ જેવો છે. આર્યોએ કહેલો ધર્મ પણ એવો છે. [૧૯૫,૧૮૭]

તેજસ્વી, શાંત દૃષ્ટિવાળા અને વેદવિત સંયમીએ લોક ઉપર કૃપા કરીને અને તેનું સ્વરૂપ સમજીને ધર્મનું કથન કરવું તથા તેનું વિવેચન કરવું. સત્ય માટે ઉદ્યમવંત

---

૧. સારું ખાવાનું મળે માટે ધનવાન કે રાજવંશી કુટુંબોમાં નહિ.

થયેલા કે નહિ થયેલા એવા સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા સર્વને સંયમીએ ધર્મ સમજાવવો. ભૂતમાત્રનુ સ્વરૂપ વિચારી, શાંતિ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, નિર્વાણ, શૌચ, ઋજુતા, નિરભિમાનતા, અપરિગ્રહીપણુ અને અહિંસારૂપી ધર્મ તેણે ઉપદેશવો. [૧૯૪]

એ પ્રમાણે ધર્મને કહેતો ભિક્ષુ પોતે તકલીફમાં પડતો નથી કે બીજાને પણ તકલીફમાં નાખતો નથી; તથા કોઈ ભૂતપ્રાણીને પણ પીડા કરતો નથી. આવો ઉપદેશક મહામુનિ દુઃખમાં પડેલાં સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને 'અસદીન' બેટની પેઠે શરણરૂપ થાય છે. જેમ પક્ષી પોતાના બચ્ચાને ઉછેરે છે, તેમ ઉદ્યમવંત નહિ થયેલાઓને તે મેધાવી ભિક્ષુ રાત અને દિવસ શાસ્ત્ર ઉપદેશીને ધીરે ધીરે તૈયાર કરે છે એમ હું કહુ છુ [૧૯૫,૧૮૭]

૩

કેટલાક નબળા મનના પુરુષો ધર્મ સ્વીકારીને પણ પાળી શકતા નથી. અસહ્ય કષ્ટોને સહન ન કરી શકવાથી તેઓ મુનિપણું[1] છોડીને કામો તરફ મમતાથી પાછા ફરે છે. ફરી સંસારમાં પડેલા તે લોકોના ભોગો વિઘ્નોવાળા હોઈ, અધૂરા જ રહે છે. તેઓ તત્કાળ કે થોડા વખત બાદ મરણ પામે છે અને પછી લાંબો વખત સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. [૧૮૨]

કેટલાક કુશીલ પુરુષો જ્ઞાનીઓ પાસેથી વિદ્યા મેળવીને ઉપશમનો ત્યાગ કરી ઉદ્ધત થઈ જાય છે. કેટલાક બ્રહ્મચર્યમાં

---

૧. મૂળમાં 'વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ અને રજોહરણ છોડીને' એમ છે.

રહેવા છતાં ભગવાનની આજ્ઞાને નથી અનુસરતા. કેટલાક વળી સારી રીતે જીવવાનું મળશે એ આશાએ જ્ઞાનીઓના શિષ્ય બન્યા હોય છે; તો કેટલાક સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી થાકી જઈ, કામોથી બળતા તથા કામોમાં આસક્તિવાળા બની, બતાવેલા સંયમને પાળવાને બદલે ગુરુની સામે થઈ જાય છે. [૧૮૮]

તેવા મંદ પુરુષો બીજા શીલવંત, ઉપશાંત અને વિવેકથી વર્તતા ભિક્ષુઓને, 'તમે શીલ વિનાના છો,' એમ કહે છે! મંદ પુરુષની એ બીજી મૂર્ખાઈ છે. [૧૮૯]

કેટલાક સંયમથી ચ્યુત થયેલા હોય છે, પણ બીજાની આગળ શુદ્ધ આચારની વાતો કરે છે, તો કેટલાક આચાર્યને નમતા રહેતા છતાં જ્ઞાનભ્રષ્ટ અને દર્શનભ્રષ્ટ હોવાથી, જીવિતને વેડફી નાખે છે. સંયમ સ્વીકારીને બાધાઓ આવી પડતાં, સુખાર્થી થઈ ફરી અસંયમી થનારા એવા ઇંદ્રિયોના વશવર્તી અને કાયર પુરુષો લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓનો નાશ કરે છે. એવાઓની પ્રશંસા પણ પાપરૂપ છે. તે શ્રમણો વિભ્રાંત છે, વિભ્રાંત છે. [૧૯૦-૧,૧૯૩]

તેવાઓનું નિષ્ક્રમણ તે દુર્નિષ્ક્રમણ છે. નિંદાને પાત્ર તે પુરુષો વારંવાર જન્મમરણને પામ્યા કરે છે. અવિદ્યાવાળા તેઓ પોતાને વિદ્વાન માનીને, 'હું જ મોટો છું' એવી બડાઈ કરે છે. તેઓ બીજા તટસ્થ સંયમીઓ તરફ ઉદ્ધત થાય છે અને તેમની સામે ગમે તેમ બોલે છે. [૧૯૧]

બાળક જેવા મૂઢ તે અધર્મીઓ હિંસાર્થી થઈને બોલે છે કે, 'પ્રાણોને હણો!' તેઓ ભગવાને કહેલા દુષ્કર

ધર્મની ઉપેક્ષા કરે છે તેવાઓને આજ્ઞાના વિરાધક, કામોમાં ખૂચેલા અને વિતંડી કહેલા છે. [૧૯૨]

'સંયમ માટે ઉદ્યત થયેલાઓની સાથે રહેવા છતાં તેઓ અવિનયી હોય છે; અને વિરક્ત તથા જિતેંદ્રિય પુરુષોની સાથે રહેવા છતા તેઓ અવિરક્ત અને અદાન્ત હોય છે. [૧૯૩]

આવી વિચિત્ર સ્થિતિ જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રથમથી ધર્મને બરાબર સમજવો જોઈએ અને પછી પોતાના લક્ષમાં પરાયણ બની શાસ્ત્રાનુસાર પરાક્રમ કરવુ જોઈએ, એમ હું કહું છું. [૧૯૧,૧૯૩]

૭

મહાપરિજ્ઞા

[આ અધ્યયન લુપ્ત થઈ ગયુ છે એવો પ્રાચીન પ્રવાદ છે. તેના વિષયનુ વર્ણન કરતાં ટીકાકાર શીલાંકદેવ જણાવે છે:

" संयमादिगुणयुक्तस्य कदाचिन्मोहसमुत्थाः परिषहा उपसर्गा वा प्रादुर्भवेयुस्ते सम्यक् सोढव्या. । "

"સંયમ વગેરે ગુણોથી યુક્ત મુમુક્ષુને કદાચિત્ મોહને કારણે પરિષહો (સંકટો) અને ઉપસર્ગો (વિઘ્નો) આવી પડે, તો તે તેણે સારી રીતે સહન કરવાં." એવો સાતમા અધ્યયનનો વિષય છે.]

૮

વિમોહ[1]

૧

આર્ય પુરુષોએ સમભાવે કહેલો ધર્મ સાંભળીને અને સમજીને બોધ પામેલા કેટલાક બુદ્ધિમાન પુરુષો વચલી વયમાં જ સંયમધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. કશાની આકાંક્ષા વિનાના તે સંયમીઓ નથી કોઈની હિંસા કરતા, નથી કશો પરિગ્રહ રાખતા કે નથી બીજું કાંઈ પાપકર્મ કરતા. તેઓ જ સાચા અગ્રંથો છે. [૨૦૭]

બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ જ્ઞાનીઓ પાસેથી પ્રાણીઓના જન્મ અને મરણની સમજ મેળવીને સંયમમાં તત્પર થવું. શરીર આહારથી વધે છે અને દુઃખથી ભાંગી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઇંદ્રિયો નબળી પડી જવાથી કેટલાય લોકો સંયમધર્મના પાલન માટે અસમર્થ થઈ જાય છે. માટે

1. મોહમાંથી મુક્તિ, મોહમુક્ત પુરુષ અથવા વિમોહ પુરુષનો આચાર

બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ વેળાસર જાગ્રત થઈ, દુઃખ પડવા છતાં સતત ઉદ્યમવંત અને આકાંક્ષા વિનાના બની સંયમોન્મુખ થવું અને દયાધર્મનું પાલન કરવું. જે ભિક્ષુ કર્મોનો નાશ કરનાર શસ્ત્રરૂપી સંયમને બરાબર સમજે છે અને પાળે છે, તે જ કાલજ્ઞ, બલજ્ઞ, માત્રાજ્ઞ, ક્ષણજ્ઞ, વિનયજ્ઞ અને સમયજ્ઞ છે. [૨૦૮-૯]

કેટલાય લોકોને આચાર[1]ની કશી સમજ નથી હોતી હિંસાથી નિવૃત્ત ન થયેલા તેઓને, પ્રાણોને હણવા–હણાવવામાં કે ચોરી વગેરે કરવા–કરાવવામાં કાંઈ અજુગતું નથી લાગતું. તેઓની માન્યતાઓ પણ જુદી જુદી હોય છે. કેટલાક કહે છે, 'લોક છે;' કેટલાક કહે છે, 'લોક નથી.' કેટલાક લોકને ધ્રુવ કહે છે તો કેટલાક અધ્રુવ કહે છે. કેટલાક તેને આદિવાળો કહે તો કેટલાક તેને અનાદિ કહે છે. કેટલાક તેને અંતવાળો કહે છે, તો કેટલાક અનંત કહે છે. એ જ પ્રમાણે સુકૃત–દુષ્કૃત, કલ્યાણ–પાપ, સાધુ–અસાધુ, સિદ્ધિ–અસિદ્ધિ અને નરક–ન-નરકની બાબતમાં પણ તેઓ પોતપોતાની માન્યતા જણાવતા વાદવિવાદ કરે છે. તેમને એટલું જ કહેવું બસ છે કે, તમારું કહેવું નિર્હેતુક છે. તરતપ્રજ્ઞાવાળા, જાણતા અને જોતા ભગવાને જે પ્રમાણે ધર્મ કહેલો છે, તે પ્રમાણે તેઓનો ધર્મ સારી રીતે કહેવાયેલો તથા યથાર્થ નથી. [૧૯૯]

અથવા, આવા વિવાદના પ્રસંગોમાં મૌન જ રાખવું એમ હું કહું છું. દરેક ધર્મમાં પાપને (ત્યાગવાનું)

---

૧. ટીકાકાર તેનો —'મોક્ષને અર્થે કરવાનાં અનુષ્ઠાનો'— એટલે 'સંયમધર્મ' એવો અર્થ લે છે.

સ્વીકાર્યું છે એ પાપને વટાવીને હું વિચરું છું એ જ મારી વિશેષતા કહેવાય' એમ સમજીને વિવાદ ન કરવો. [૨૦૦]

વળી એ પણ નક્કી જાણવું કે ખાન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ કે પાદપ્રોંછન [રજોહરણું] મળે કે ન મળે તો પણ માર્ગ છોડીને અવળે માર્ગે ચાલતા તે વિધર્મી લોકો કાંઈ આપે, (કશું લેવા માટે) નિમંત્રણ કરે કે સેવા કરે, તો તેનો સ્વીકાર ન કરવો. [૧૯૮]

મતિમાન બ્રાહ્મણે[1] કહેલા ધર્મને સમજ્યા પછી ભલે ગામમાં રહે કે અરણ્યમાં રહે, અથવા ગામમાં ન રહે કે અરણ્યમા ન રહે; પરંતુ મહાપુરુષોએ વર્ણવેલા અહિંસા, સત્ય અને પરિગ્રહ એ ત્રણ મહાવ્રતોનું[2] સ્વરૂપ બરાબર સમજીને આર્ય પુરુષ ઉદ્યમવંત થાય. ઊંચે, નીચે અને તીરછે એમ બધી દિશામા પ્રવૃત્તિમાત્રથી પ્રત્યેક જીવને થતું દુ:ખ સમજીને બુદ્ધિમાન પુરુષ સકામ પ્રવૃત્તિઓ કરે નહિ, કરાવે નહીં કે કરનારને અનુમતિ ન આપે. જેઓ તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેમનાથી સંયમી પુરુષ શરમાય.

---

૧. મૂળમા 'માહણ' છે. એ બ્રાહ્મણ શબ્દનું પ્રાકૃત છે બ્રાહ્મણ એટલે 'બ્રહ્મ-સત્ય-ને પામેલો' એવો અર્થ લઈ આ શબ્દ અહીં મૂક્યો છે. સાચા બ્રાહ્મણના અર્થમા સૂત્રોમા ઘણી વાર માહણ શબ્દ વપરાય છે; પણ ટીકાકાર તેનો મા+હણ એટલે 'અહિંસાનો ઉપદેશ કરનાર જિન' એવો અર્થ ઘટાવવા જાય છે.

૨ મૂળમા 'યામ' શબ્દ છે. પાર્શ્વનાથનો ધર્મ ચાર યામવાળો હતો મહાવીરનો પાંચ યામવાળો હતો. અહીં વળી ત્રણ જ યામ કહ્યા છે

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ સમજીને સંયમી કોઈ પણ પ્રકારનો આરંભ ન કરે. જે પાપકર્મથી નિવૃત્ત છે, તે જ સાચો વાસનારહિત છે.[1] [૨૦૦-૧]

૨

સંયમી ભિક્ષુએ પોતાના ભિક્ષાને લગતા આચાર બરાબર જાળવવા એમ બુદ્ધ પુરુષોએ જણાવેલું છે. [૨૦૪]

સામાન્ય નિયમ એ છે કે, (ગૃહસ્થોએ) સ્વધર્મી કે પરધર્મી સાધુને ખાન, પાન, મેવો, મુખવાસ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ અને રજોહરણ દેવાં નહિ, તે માટે તેમને નિમંત્રણ ન આપવું, તથા તે વસ્તુઓ વડે અત્યંત આદરબુદ્ધિથી તેમની સેવા પણ ન કરવી. [૧૯૭]

તે જ પ્રમાણે સદ્ધર્મી સાધુએ અસદ્ધર્મી સાધુને ખાન, પાન, વસ્ત્ર વગેરે આપવા નહિ, કે તે વસ્તુઓ માટે નિમંત્રણ આપી તે વડે તેમની સેવા પણ કરવી નહિ. સદ્ધર્મીએ સદ્ધર્મી સાધુની તે પ્રકારે સેવા અલબત્ત કરવી. [૨૦૫-૬]

સ્મશાનમાં, ઉજ્જડ ઘરમાં, ગિરિગુહામાં, વૃક્ષ નીચે, કુંભારને ઘેર કે બીજે ક્યાંય સાધના કરતા, રહેતા, બેસતા, વિશ્રાંતિ કરતા અને વિચરતા ભિક્ષુને કોઈ ગૃહસ્થ આવીને ખાનપાન વસ્ત્ર વગેરે માટે નિમંત્રણ આપે, અને તે વસ્તુઓ હિંસા કરીને, ખરીદી લાવીને, ઊછીની લાવીને, ઝૂંટવી લાવીને, બીજા કોઈની ઉપાડી લાવીને અથવા પોતાને ઘેરથી

૧. વાસનારહિત હોઈ, 'સ્વાભાવિક' પ્રવૃત્તિ કરવાનો દંભ કરનારાઓનો વિરોધ કરવા તેમના સિદ્ધાંતને ઉલટાવીને અહીં રજૂ કર્યો છે.

સામે લાવીને આપવાનુ કહે, કે તેને માટે મકાન ચણાવી આપી તેને ખાઈ પીને ત્યાં જ રહેવાનુ કહે, તો ભિક્ષુએ તેને કહેવુ કે, હે આયુષ્મન્. તારુ કહેવુ મને કબૂલ નથી. કેમકે તેવી પ્રવૃત્તિઓનો મે ત્યાગ કર્યો છે. [૨૦૨]

સ્મશાનાદિમાં રહેતા ભિક્ષુને જમાડવા માટે કે રહેવા માટે કોઈ ગૃહસ્થ હિંસાદિક કરી મકાન ચણાવે કે ખાનપાન તૈયાર કરે અને તે વાતની ભિક્ષુને પોતાની સહજબુદ્ધિથી ખબર પડે, કે કોઈના કહેવાથી કે બીજા પાસેથી સાભળીને ખબર પડે, તો પણ તેણે તરત જ તે ગૃહસ્થને ઉપર પ્રમાણે ના કહી દેવી [૨૦૩]

ભિક્ષુને પૂછીને કે પૂછ્યા વિના તેને માટે ગૃહસ્થે મોટો ખર્ચ કર્યો હોય અને પછી ભિક્ષુ તે વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડે; તેથી ગુસ્સે થઈ તે ગૃહસ્થ તેને મારે કે મરાવે અથવા હેરાન કરે, તો પણ વીર ભિક્ષુએ તે દુઃખોને બરાબર સહેવાં; અથવા સામો ગૃહસ્થ બુદ્ધિમાન હોય તો તેને તર્કથી પોતાનો આચાર સમજાવવો. તેમ બને તેવું ન હોય તો મૌન રહેવુ. [૨૦૪]

ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીએ ખાનપાન ખાતી પીતી વખતે તેને સ્વાદ માટે મોમાં એક બાજુથી બીજી બાજુ ફેરવવું નહિ. આમ કરનારો ભિક્ષુ ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે અને તેનું તપ વધે છે ભગવાને જણાવેલી આ વસ્તુને બરાબર સમજીને સમભાવે રહેવુ. [૨૨૦]

ટાઢથી થથરતા ભિક્ષુને ગૃહસ્થ આવીને પૂછે કે, તને કામવાસના તો નથી પીડતીને ? તો તેને કહેવું કે, મને કામવાસના નથી પીડતી, પરંતુ આ ટાઢ સહન ન થવાથી

હું થથરુ છું. પરંતુ દેવતા પાડીને તાપવાનો કે બીજાના કહ્યાથી તેમ કરવાનો અમારો આચાર નથી ભિક્ષુને આમ કહેતો સાંભળીને કોઈ ત્રીજો માણસ જાતે તાપણી સળગાવી તેને તપાવે, તોપણ ભિક્ષુએ તે તાપણીનું સેવન ન કરવુ. [૨૧૦]

કોઈ ભિક્ષુ એક પાત્ર અને ત્રણ વસ્ત્રધારી હોય, અથવા એક પાત્ર અને બે વસ્ત્રધારી હોય કે એક પાત્ર અને એક વસ્ત્રધારી હોય; તો તેને એમ થવુ ન જોઈએ કે હુ વળી એક વધુ વસ્ત્ર માગુ. હેમંતઋતુ વીતી જાય અને ગ્રીષ્મઋતુ બેસે, ત્યારે તેણે જીર્ણ થયેલાં વસ્ત્ર પરઠવી દેવાં. તથા એક ઉપરનુ અને એક નીચેનુ એવાં બે વસ્ત્ર રાખવાં,[1] અથવા એક જ વસ્ત્ર રાખવું અથવા વસ્ત્ર જ ન પહેરવાં. ભિક્ષુએ પોતાને લેવાં ઘટે તેવાં જ વસ્ત્ર માગવા અને જેવાં મળે તેવા જ પહેરવા; તેમને ધોવાં નહિ કે ધોયેલા અને રંગેલાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહિ. ગામતરે જતાં કોઈ લૂટી લેવાનુ મન કરે તે માટે તેણે વસ્ત્ર સંતાડવા નહિ કે તેવાં વસ્ત્ર તેણે પહેરવાં નહિ. [૨૧૧–૧૨]

આમ કરનાર ભિક્ષુ ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે અને તેનું તપ વધે છે આ વસ્ત્રધારીનો આચાર છે. ભગવાને જણાવેલી આ વસ્તુ બરાબર બધી રીતે સમજીને સમભાવે રહેવું [૨૧૩–૪]

---

૧. ત્રણ અને બે વસ્ત્રધારી માટે આ વાક્ય છે. એક વસ્ત્રધારીએ તો એક જ રાખવું. વસ્ત્ર ઓછાં કરવાનો કે બિલકુલ ત્યાગવાનો પછીનો ભાગ બધા માટે છે.

જે ભિક્ષુ વસ્ત્ર વિના જ રહેતો હોય, તેને એમ થાય કે હું તૃણ-સ્પર્શ, ટાઢ, તાપ, ડાસ અને મચ્છરના ઉપદ્રવ તથા એવા બીજાં સંકટો તો સહન કરી શકું છું, પણ મારી લાજ ઢાંકયા વિના રહી શકું તેમ નથી, તો તેણે એક કટીબંધન સ્વીકારવું. વસ્ત્ર વિના ટાઢ તડકો વગેરે અનેક દુઃખો સહનાર તે ભિક્ષુ ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે અને તેનું તપ વધે છે. [૨૨૩-૪]

૩

જો ભિક્ષુને એમ થાય કે હું કામવાસનામાં[1] સપડાયો છું, અને તેના વેગને સહી શકું તેમ નથી, તો તે વસુમાન અને સમજદાર ભિક્ષુએ પોતે જાતે અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરતાં આત્મઘાત કરવો. તે સંજોગોમાં તેને માટે તે જ શ્રેય છે; એ જ તેનો મરણનો અવસર[2] છે, તે જ તેના સંસારને છેદનાર વસ્તુ છે, તે જ તેને માટે ધર્માચાર[3] છે, તથા હિતકર, સુખકર, યોગ્ય અને હંમેશને માટે નિઃશ્રેયસરૂપ છે. [૨૧૫]

જો ભિક્ષુને એમ થાય કે હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી, હું પણ કોઈનો નથી; તો તેણે પોતાના આત્માને એકલો જ સમજવો. એમ સમજનારો ભિક્ષુ ઉપાધિથી

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. મૂળ. 'કાળપર્યાય'–એટલે કે મરણનો યોગ્ય સમય તેને માટે એ અકાલ મરણ નથી.

૩. મૂળ: 'વિમોહાયતન'–એટલે કે વિમોહ પુરુષનો આચાર — ધર્માચાર.

મુક્ત થાય છે અને તેનુ તપ વધે છે. ભગવાને જણાવેલી આ વસ્તુ બરાબર સમજીને સમભાવે રહેવું. [૨૧૯]

કોઈ ભિક્ષુને એમ થાય કે હુ રોગથી પીડાયેલો હું, અશક્ત છુ અને ભિક્ષા માટે એક ઘેરથી બીજે ઘેર જઈ શકું તેમ નથી; તેની એવી સ્થિતિ સમજીને કોઈ બીજો તેને માટે ખાનપાન વગેરે લાવીને આપે; તો તેણે તરત જ વિચાર કરીને તેને કહેવુ જોઈએ કે, 'હે આયુષ્મન્! તમે આણેલુ આ ખાનપાન મને ખપે તેમ નથી' [૨૧૬]

કોઈ ભિક્ષુનો એવો નિયમ હોય કે, 'બીમાર પડુ તો પણ બીજાને મારી સેવા કરવાનું કહું નહિ; પણ એ સ્થિતિમાં સમાન ધર્મવાળાઓ જો આપમેળે મારી સેવા કરવાનુ કહે તો તે સ્વીકારુ; અને તે જ પ્રમાણે હુ સારો હોઉં ત્યારે બીજો કોઈ સમાનધર્મી બીમાર હોય તો તે ન કહે છતાં મારે તેની સેવા કરવી,' – તો તે ભિક્ષુ તે પ્રકારે સ્વીકારેલા નિયમને[1] બરાબર સમજીને વળગી રહે. [૨૧૭]

તે પ્રમાણે કોઈ ભિક્ષુનો એવો નિયમ હોય કે, બીજાની સેવા હુ કરીશ, પણ મારી બીજા પાસે નહિ કરાવું; કે બીજાની સેવા હુ નહિ કરું, પણ બીજા મારી કરશે તો ના નહિ પાડુ; કે બીજાની સેવા હું નહિ કરું, તેમજ બીજા પાસે મારી કરાવીશ પણ નહિ, – તો તે દરેક નિયમને બરાબર સમજીને વળગી રહેવું.[2] [૨૧૭]

---

૧. મૂળમાં 'ધર્મને'

૨. સૂત્ર ૨૨૫માં એ જ પ્રમાણે બીજા ભિક્ષુને ખાનપાન લાવી આપવાના કે તેનું લાવેલું સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાના નિયમોનો ઉલ્લેખ છે. તે જ પ્રમાણે યોગ્ય રીતે મેળવેલાં અને ખપ

તે પ્રમાણેની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેવું શક્ય ન રહે, ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાને બદલે ખાવાનું છોડી દઈ મરણ સ્વીકારવું, પરંતુ પ્રતિજ્ઞાને ન છોડવી. શાંત, ત્યાગી તથા મન અને ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખનાર ભિક્ષુને માટે તે સંજોગોમાં એ જ શ્રેય છે, એ જ તેનો મરણનો અવસર છે. (વગેરે સૂત્ર ૨૧૫ મુજબ) [૨૧૭]

બુદ્ધિમાન ભિક્ષુ જેમ જીવિતની કામના ન કરે તેમ મરણની પણ કામના ન કરે મોક્ષના વાંછુકે તટસ્થતાપૂર્વક પોતાની પ્રતિજ્ઞારૂપ સમાધિ સાચવવી, અને આંતર તથા બાહ્ય પદાર્થોની મમતા તજી આત્માને (પ્રતિજ્ઞાભંગથી) કલૂષિત ન થવા દેવાની ઇચ્છા રાખવી. પોતાની પ્રતિજ્ઞારૂપ સમાધિના ક્ષેમનો જે કાંઈ ઉપાય ધ્યાનમાં આવે તે તેણે તરત જ અજમાવવો. છેવટે અશક્ય થઈ જાય, ત્યારે તેણે ગામમાં અથવા જંગલમાં શુદ્ધ અને જંતુ વિનાની જગા જોઈને ત્યાં ઘાસની પથારી કરવી. પછી તે પથારી ઉપર આહારનો ત્યાગ કરીને તે ભિક્ષુએ શરીરને રાખવું અને મનુષ્ય વગેરે તરફથી જે કાંઈ સંકટો આવે તે સહન કરવા, પણ મર્યાદાને[1] ઉલ્લંઘવી નહિ. [૪-૮][2]

કરતાં વધારાના ખાનપાન વડે સમાનધર્મીઓની સેવા કરવાના તથા બીજાની તેવી સેવા સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાના નિયમોનો ઉલ્લેખ છે.

૧. ટીકાકાર તેનો એવો અર્થ લે છે કે, પુત્ર સ્ત્રી વગેરેના સંબંધથી તેમનું ચિંતન ન કરવું કે. પ્રતિકૂલ સંકટોને કારણે ગુસ્સો ન કરવો.

૨. અહીંથી આગળ ૧ થી ૨૫ સુધીના જે આંક છે, તે આઠમા ઉદ્દેશકના શ્લોકોના આંક સમજવા, તેમાં ગદ્યસંખ્યા નથી.

ઊંચે નીચે ચાલનારાં તથા ત્યાં ફરતાં પ્રાણીઓ કે જંતુઓ તે ભિક્ષુનું માંસ અને લોહી ખાય તો તે પ્રાણીઓને કે જંતુઓને તેણે મારવાં પણ નહિ કે ઉરાડવા પણ નહિ. તે બધા દેહને પીડા આપે છે એમ સમજી, મુનિએ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને પણ ન જવું; પરંતુ ક્રોધ હિંસાદિ વિવિધ આસ્રવોથી ત્રાસ પામતા તે ભિક્ષુએ બધુ સહન કરવું. અનેક પ્રકારનાં બંધનોથી દૂર રહેતો તે ભિક્ષુ આમ સમાધિથી આયુષ્યને પૂરું કરે. સંયમી અને જ્ઞાની પુરુષો માટે એ જ શ્રેય છે.[1] [૧૦-૧]

૪

જે ભિક્ષુને એમ થાય કે, 'હું હવે સંયમ-પાલન માટે આ શરીરને ધારણ કરવા અશક્ત

---

૧. ટીકાકારે અહીં સુધી વર્ણવેલા મરણવિધિને 'ભક્તપરિજ્ઞા' મરણનો વિધિ કહ્યો છે. મૂળમાં પછીનાં બે મરણના નામનો જેમ ઉલ્લેખ છે, તેમ આ મરણવિધિની બાબતમાં નથી. આમાં અને પછી વર્ણવેલા ઇત્વરિતમરણમાં તફાવત એટલો છે કે, ઇત્વરિતમરણમાં ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગ ઉપરાંત અમુક મુકરર સ્થાનમાં જ કાયિક ચેષ્ટાઓ કરવાની હોય છે. જ્યારે છેલ્લા પાદપોપ-ગમનમાં તો એક સ્થાનમાં સૂતા પછી પોતાની જાતે પડખું પણ ફેરવવાનું નથી હોતું, અને વૃક્ષ જેવા નિશ્ચેષ્ટ થવાનું હોય છે. પાદપોપગમન માટે મૂળમાં 'પાઓવગમણ' શબ્દ છે એ બ્રાહ્મણ ધર્મનો 'પ્રાયોપગમન' શબ્દ જ હોય એમ પણ બની શકે. દરેક વિધિ એક એકથી કઠણ છે તે સમજાય તેવુ છે.

છું.'[1] ત્યારે તેણે ક્રમે ક્રમે આહાર ઘટાડવો, કપાયો ઓછા કરવા અને સમાધિયુક્ત થઈને પાટિયાની પેઠે સ્થિર વૃત્તિવાળા થઈને રહેવું; પછી છેક અશક્ય થઈ જાય ત્યારે ગામ કે નગરમા જઈને ઘાસ માગી લાવવું. તેને લઈને એકાંતે જઈ, જે જગાએ ઈંડાં, નાનાં જીવડા, બી, ઘાસ, ઝાકળ, પાણી, કીડિયારા, લીલ, ભીની માટી અને કરોળિયાનાં જાળા ન હોય, તે જગાને બરાબર જોઈ–તપાસીને ત્યાં તે ઘાસ પાથરવુ. પાથરીને, તેના ઉપર બેસી 'ઇત્વરિતમરણ'નો સ્વીકાર કરવો. પછી, અનાહાર રહીને જે દુઃખો આવે તે સહન કરવા, પરંતુ બીજા પાસે કોઈ પ્રકારનો શરીરનો ઉપચાર ન કરાવવો. તેમ કરતાં ઇંદ્રિયો અકડાય તો તેમને યોગ્ય રીતે હેરવવી–ફેરવવી. તેમ કરવા છતા તે અગર્હ્ય, અચલ અને સમાહિત કહેવાય[2] છે. મન સ્વસ્થ રહે અને શરીરને કાંઈક ટેકો મળે તે સારુ તે ચંક્રમણ કરે કે શરીરને સંકોચે કે પહોળુ કરે, પણ બની શકે તો તો અચેતનની પેઠે સ્થિર

---

૧. ટીકાકાર કહે છે કે 'લુખોસૂકો આહાર ખાવાથી, કે તેને કારણે થયેલા રોગથી તેમજ કઠોર તપશ્ચર્યાને કારણે યથેષ્ટ કાળે આવશ્યક ક્રિયારૂપી આનુપૂર્વીથી શરીર ટકાવી રાખવા પોતે શક્તિમાન નથી એમ લાગે, ત્યારે . . .'

૨. આ વાક્ય લખવાનુ કારણુ એ જણાય છે કે, પાદપોપગમન મરણવિધિમાં શરીર અકડાય તો પણ હરવાફરવાનુ નથી હોતુ; પરંતુ જેણે પોતાના અસામર્થ્યને લીધે તે વિધિ નથી સ્વીકાર્યો અને તેનાથી હળવો 'ઇત્વર' વિધિ સ્વીકાર્યો છે, તે હરેકરે તેથી તેના તપની કિંમત ઓછી થતી નથી

જ રહે. થાકેલો ભિક્ષુ આમતેમ આંટા મારે, અથવા ગાત્રોને સંકોચીને બેસે. બેસતાં થાકી જાય તો છેવટે શયન પણ કરે. [૨૨૧-૨,૧૨-૬]

આ જાતના અદ્વિતીય મરણને સ્વીકારીને ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખે. શરીરને ટેકવવા માટે જે પાટિયું મેળવ્યું હોય, તે ઊધઈ વગેરેથી ભરેલું હોય તો તેનો ત્યાગ કરી, બીજું જીવરહિત શોધે. જેનાથી પાપ ઉત્પન્ન થાય તેવું કશું અવલંબન ન કરે. બધાં દુઃખોને સહન કરે અને તેથી આત્માને ઉત્કૃષ્ટ કરે. સત્યવાદી, ઓજસ્વી, પાર પામેલો, ખટપટ વિનાનો, વસ્તુના સ્વરૂપને સમજનારો, સંસારમાં નહિ ફસેલો એવો તે ભિક્ષુ[1] ક્ષણભંગુર શરીરની મમતા છોડીને અને અનેક સંકટો સહન કરીને, જિનશાસનમાં વિશ્વાસ કરતો ભયને તરી જાય છે. એ તેનો મરણનો અવસર છે, એ તેના સંસારનો છેદ કરનારું છે, તે જ વિમોહાયતન, હિત, સુખ, ક્ષેમ અને હંમેશને માટે નિઃશ્રેયસરૂપ છે. [૧૭-૮,૨૨૨]

તેનાથી પણ નીચે પ્રમાણેનો મરણવિધિ ચડિયાતો છે. તેણે ઘાસ માગી લાવી પથારી પાથરી, તેના ઉપર બેસી તે સમયે શરીરના સર્વ વ્યાપારો અને શરીરની ગતિનો ત્યાગ કરવો. બીજી અવસ્થાઓ કરતાં આ તેની ઉત્તમ અવસ્થા છે. તે કાળે પોતાના સ્થાનને બરાબર તપાસીને અનશન આદરવું. અને બધા ગાત્રોનો

---

૧. ઇત્વરિત મરણના સ્વીકારની લાયકાત કઈ હોવી જોઈએ તે જણાવ્યું છે.

નિરોધ થાય તોપણ પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ ન થવું. મારા શરીરમાં દુખ નથી એમ સમજીને સમાધિમાં સ્થિર રહેવું અને કાયાનો બધી રીતે ત્યાગ કરવો. જીવતાં સુધી સંકટો અને આપત્તિઓ આવવાનાં જ એમ સમજીને શરીરનો ત્યાગ કરી, પાપને અટકાવનાર પ્રજ્ઞાવાન ભિક્ષુએ બધુ સહન કરવું. ક્ષણભંગુર એવા શબ્દાદિ પુષ્કળ કામોમાં રાગ ન કરવો[1] અને કીર્તિને અચલ સમજીને તેમાં લોભ ન રાખવો. કોઈ દેવો તેને માનુષિક ભોગોની અપેક્ષાએ શાશ્વત એવી દિવ્ય વસ્તુઓથી લલચાવે તો એવી દેવમાયા ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખવી અને તેનુ સ્વરૂપ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો. બધા અર્થોમા અમૂર્છિત અને સમાધિથી આયુષ્યનો પાર કરનાર તે ભિક્ષુએ તિતિક્ષાને ઉત્તમ વિમોહરૂપ[2] અને હિતરૂપ સમજીને સમાધિમાં રહેવુ. [૨૨૬,૧૯-૨૫]

અનુક્રમે કહેલા એ ત્રણે મરણવિધિઓને સાંભળીને. તેમને અપૂર્વ જાણીને અને દરેક તપના બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે પ્રકાર[3] ખ્યાલમા રાખીને, ધીર, વસુમાન. પ્રજ્ઞાવાન અને બુદ્ધ પુરુષ ધર્મના પારગામી થાય છે. [૧-૨]

---

૧. એટલે કે તે અવસ્થામાં રાજા. પોતાની કન્યા અને રાજ્ય આપવા તૈયાર થાય તો પણ તેની ઇચ્છા ન કરવી.

૨. વિમોહ એટલે 'વિમોહ પુરુષોએ સ્વીકારેલ વિધિ'–એટલે અહીં અનુક્રમે વર્ણવેલા ત્રણ મરણવિધિ તે ત્રણે મરણવિધિમાં પ્રધાન વસ્તુ તિતિક્ષા છે.

૩ એટલે કે શરીરથી તપ સ્વીકારે અને મન છૂટું રાખે તો તે નકામુ છે.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. કામવાસના માટે મૂળમાં માત્ર 'શીતસ્પર્શ' શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો 'ટાઢ તડકો વગેરેના ઉપદ્રવો' તથા 'સ્ત્રીના ઉપદ્રવો' એવો અર્થ લે છે અને જણાવે છે કે, કોઈ દુષ્ટ સ્ત્રી ઘરમાં ફસાવીને લઈ જાય અને ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થયા વિના જીવતા પાછા નીકળવું અશક્ય જણાય, ત્યારે ગળે ફાંસો ખાઈને કે ઝેર ખાઈને કે ગમે તે પ્રકારે આત્મહત્યા કરવી. અથવા કોઈ નબળા શરીરના ભિક્ષુને ટાઢ તડકો કે રોગનું દુઃખ પોતાથી લાંબો વખત સહન નહિ કરી શકાય એમ લાગે, ત્યારે તે પણ તેમ કરે. જૈન શાસ્ત્રમાં ભક્તપરિજ્ઞા, ઇત્વરિત અને પાદપોપગમન એ ત્રણ મરણ વિહિત છે. પરંતુ તે મરણો દૃઢ સંકલ્પવાળા માણસ માટે છે અને તેમાં ખાનપાનનો ત્યાગ કરીને મરવાનું હોઈ વખત વધારે જાય છે. પરંતુ જ્યારે કટોકટીનો સમય આવે, ત્યારે ફાંસો ખાવો વગેરે નિષિદ્ધ મરણનો પણ આશરો લેવો, પરંતુ નિયમ ન છોડવો એમ કહેવાનો અહીં આશય છે. ટીકાકાર વધુમાં એક અગત્યનું કથન કરે છે કે, મૈથુન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનો જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંત નિષેધ નથી કોઈ પણ વસ્તુનો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરી એક વખત નિષેધ હોય, તો બીજે પ્રસંગે તેનુ વિધાનેય હોય.

૯

ભગવાન મહાવીરનું તપ

[ઉપધાન]

શ્રી સુધર્મસ્વામી કહે છે :

હે આયુષ્માન જંબુ ! શ્રીમહાવીર ભગવાનની તપશ્ચર્યાનું વર્ણન મેં જેમ સાંભળ્યું છે, તેમ તને કહી સંભળાવું છું તે શ્રમણ ભગવાને ઉદ્યમવંત થઈ, સંસારનાં દુઃખ સમજી, પ્રવ્રજ્યા લીધી અને તે જ દિવસે હેમંત ઋતુની ઠંડીમાં જ તે બહાર ચાલી નીકળ્યા. તે કડકડતી ટંડીમાં વસ્ત્રથી શરીર ન ઢાંકવાનો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો અને જીવનપર્યંત કઠણમાં કઠણ મુશ્કેલીઓ ઉપર વિજય મેળવનાર ભગવાન માટે તે ઉચિત જ હતું. [૧-૨]

અરણ્યમાં વિહરતા ભગવાનને નાનાં મોટાં અનેક જંતુઓએ ચાર મહિના સુધી ઘણો ત્રાસ આપ્યો અને એમનાં લોહી માંસ ચૂસ્યાં. [૩]

તેર મહિના સુધી ભગવાને વસ્ત્રને ખભા ઉપર જ રાખી મૂક્યું પછી બીજે વર્ષે શિશિર ઋતુ અડધી વ્યતીત થતાં તેને છોડીને ભગવાન સંપૂર્ણ 'અચેલક'— વસ્ત્રરહિત થયા. [૪,૨૨]

વસ્ત્ર ન હોવા છતાં તથા સખત ટાઢમાં તે હાથ લાંબા રાખીને ધ્યાન ધરતા. ટાઢને કારણે કોઈ દિવસ તેમણે હાથ બગલમાં ઘાલ્યા નથી. કોઈ કોઈ વાર શિયાળામાં તે છાયામા જ બેસીને ધ્યાન ધરતા અને ઉનાળામાં તાપમા જ ખુલ્લે દિલે ઉભડક બેસી ધ્યાન ધરતા. [૨૨,૧૬-૭]

તે વખતે શિશિર ઋતુમાં હિમાળુ વા વાવાને લીધે અનેક લોકો તો કંપ્યા જ કરતા અને કેટલાક સાધુઓ એ વખતે હવાના ઉપદ્રવ વિનાનુ સ્થાન શોધતા. કેટલાક કપડાં પહેરવાનો વિચાર કરતા અને કેટલાક લાકડાં બાળતા. તે વખતે જિતેંદ્રિય અને આકાંક્ષા વિનાના તે ભગવાન એ શીતને ખુલ્લામાં રહીને સહેતા. કોઈ વાર ઠંડી અસહ્ય થઈ પડે ત્યારે ભગવાન સાવધાનપણે રાત્રે બહાર નીકળીને થોડુ ચાલતા [૩૬-૮]

વસ્ત્ર વિનાના હોવાથી તૃણના સ્પર્શો, ટાઢના સ્પર્શો, તાપના સ્પર્શો અને ડાંસ તથા મચ્છરના સ્પર્શો – એમ અનેક પ્રકારના સ્પર્શો ભગવાન મહાવીરે સમપણે સહ્યા હતા. [૪૦]

રસ્તે ચાલતા ભગવાન આગળ આગળ પુરુષની લંબાઈ જેટલા માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને, આડુ અવળું ન જોતા ચાલવાના માર્ગ તરફ જ જોઈને, સાવધાનીથી ચાલતા; કોઈ બોલાવે તો ઘણુ ઓછુ બોલતા અને દૃષ્ટિને સ્થિર કરીને અંતર્મુખ રહેતા. તેમને આવા નગ્ન જોઈને તથા તેમના સ્થિર નેત્રોથી ભય પામતાં છોકરાં ટોળે વળી તેમને મારતા મારતા રાડો નાખતાં. [૫,૨૧]

ઉજ્જડ ઘર, સભાસ્થાન, પરબ અને હાટડાં – એવાં સ્થાનોમાં ભગવાન કોઈ વાર રહેતા. તો કોઈ વાર લુહારની

કોઢમા કે પરાળના ઢગલાઓ પાસે; તો કોઈ વાર ધર્મશાળાઓમાં, બગીચાઓમા, ઘરોમાં કે નગરમાં રહેતા હતા. કોઈ વાર સ્મશાનમાં, શૂન્ય ઘરમાં, કે ઝાડની નીચે રહેતા હતા આ રીતે એ શ્રમણે ૧૩ વર્ષ કરતા વધુ સમય વિતાવ્યો તે વર્ષો દરમ્યાન રાત દિવસ યત્નવાન રહીને ભગવાન અપ્રમત્તપણે સમાધિપૂર્વક ધ્યાન કરતા, પૂરી ઊંઘ પણ ન લેતા; ઊંઘ આવતા, ઊઠીને આત્માને જાગ્રત કરતા. કોઈ વાર તે આડે પડખે થતા, પણ તે નિદ્રાથી ઇચ્છાથી નહિ. કદાચિત્ નિદ્રા આવતી તો તેને પ્રમાદ વધારનારી સમજી, ભગવાન ઊઠીને તેને દૂર કરતા. કોઈક વાર મુહૂર્ત સુધી રાત્રે ચક્રમણ કરતા. [૨૪-૯]

તે રહેઠાણોમાં ભગવાનને અનેક પ્રકારનાં ભયકર સકટો પડયા તે તે સ્થળમાં રહેનારાં જીવડાં કે પક્ષીઓ તેમને ઉપદ્રવ કરતાં. હલકા માણસો પણ ભગવાનને ઘણો ત્રાસ આપતા. કોઈ વાર ગામના રખવાળો હાથમાં હથિયાર લઈને ભગવાનને કનડતા. કોઈ વાર વિષયવૃત્તિથી સ્ત્રીઓ કે પુરુષો ભગવાનને એકલા જાણીને હેરાન કરતા રાત્રે એકલા ફરનાર લોકો તે તે સ્થાનોમા એકલા રહેલા ભગવાનને જોઈને તેમને પૂછતા. જ્યારે ભગવાન જવાબ ન આપતા, ત્યારે તેઓ ભગવાન ઉપર ચિડાઈ જતા. કોઈ એમ પૂછતું કે વચ્ચે આ કોણ છે? તો 'હું ભિક્ષુ છું' એમ ભગવાન કહેતા. વધારે નહિ બોલતા ભગવાન ઉપર તેઓ ગુસ્સે થઈ જતા, તો પણ ભગવાન સમભાવથી ધ્યાન જ કર્યા કરતા. [૩૦-૧,૩૪-૫]

જ્યાં બીજા અનેક લોકોનો ઉતારો હોય એવાં સ્થાનોમાં રહેતી વખતે ભગવાન સ્ત્રીઓ સામે નજર પણ ન કરતા, પરંતુ અંતર્મુખ રહીને ધ્યાન ધરતા. પુરુષો સાથે પણ તેઓ કશો સંબંધ ન રાખતા અને ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહેતા. કોઈ પૂછે તો પણ તેનો જવાબ નહોતા આપતા. કોઈ તેમને પ્રણામ કરતુ તો તેના તરફ પણ નજર નહોતા કરતા. એવે વખતે તેમને નિષ્પુણ્ય મનુષ્યો દ્વારા માર તેમ જ ત્રાસ પડતો. તે બધું તે સમભાવે સહેતા. તે જ પ્રમાણે આખ્યાનો, નાટકો, ગીતો, દંડયુદ્ધો અને મુષ્ટિયુદ્ધો તથા પરસ્પર કથામાં લીન થયેલાં લોકો તરફ પણ કશી ઉત્સુકતા રાખ્યા વિના તે શોકરહિત જ્ઞાતપુત્ર મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ રાખતા. સહી ન શકાય એવાં દુઃખો વટાવીને પરાક્રમ કરતા તે મુનિ સર્વત્ર સમભાવે રહેતા; તથા એ મોટાં સંકટો પાર કરતા કોઈનું શરણ ન શોધતા. [૬-૧૦]

દુર્ગમ એવા લાઢ[1] પ્રદેશમા, વજ્રભૂમિમા અને શુભ્ર ભૂમિમાં પણ ભગવાન વિચર્યા હતા. ત્યાં તો તેમને તદ્દન હલકી જાતના શય્યા અને આસનોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. ત્યાંના લોકો પણ તેમને બહુ મારતા; ખાવાનું બહુ લૂખું મળતુ અને કૂતરાં કરડતા. કેટલાક લોકો તે કૂતરાઓને રોકતા, તો કેટલાક તે કૂતરાઓને છુચ્છકારીને કરડાવતા. વજ્રભૂમિના લોકો બહુ કઠોર હતા. તથા કૂતરાં કરડી ન જાય તે માટે બીજા શ્રમણો હાથમાં લાકડી

1. મુર્શીદાબાદની નવાબીમાં આવતો રાઢ? વજ્રભૂમિ અને શુભ્રભૂમિ એ તેના જ પ્રદેશોનાં નામ હશે. જુઓ શ્લોક ૪૫. તેમાં વજ્રભૂમિનું વર્ણન કરી, અંતે 'એવા દુર્જન લાઢમાં' એમ આવે છે.

કે નાળ લઈને ફરતા કેટલીક વાર કૂતરાઓ ભગવાનને કરડતા અને તેમની માંસની પેશીઓ ખેંચી કાઢતા. છતાં એવા દુર્ગમ લાઢ દેશમાં હિંસાનો ત્યાગ કરીને અને શરીરની મમતા છોડીને તે અનગાર ભગવાને આવી પડતાં સંકટોને સમભાવે સહ્યા; અને સંગ્રામને મોખરે રહેતા વિજયવંત હાથીની જેમ ભગવાને એ દુઃખો ઉપર જય મેળવ્યો. કેટલીક વાર લાઢ દેશમાં ઘણે દૂર ચાલ્યા છતાં ગામ જ ન આવતું, કોઈ જગ્યાએ ગામની ભાગોળ પાસે આવતાં જ ગામના લોકો બહાર નીકળીને તેમને મારતા અને હાંકી કાઢતા, કોઈ વાર તેઓ ભગવાનના શરીર ઉપર બેસી તેમનું માંસ કાપી લેતા, કોઈ વાર તેમના ઉપર ધૂળ વરસાવવામાં આવતી; કોઈ વાર તેમને ઊંચેથી નીચે પટકવામાં આવતા; તો કોઈ વાર આસન ઉપરથી તેમને ગબડાવી નાખવામાં આવતા [૪૧-૫૩]

દીક્ષા લેતા પહેલાં પણ બે વર્ષ કરતાં વધારે વખતથી ઠંડું પાણી પીવાનું ભગવાને છોડી દીધું હતું પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, સેવાળ, બીયાં, વનસ્પતિઓ અને ત્રસ (જંગમ) પ્રાણો સચિત્ત છે એમ સમજીને તેમને બચાવીને ભગવાન વિહાર કરતા હતા. સ્થાવર જીવો ત્રસયોનિમાં આવે છે અને ત્રસ જીવો સ્થાવર યોનિમાં જાય છે, અથવા બધી યોનિના બાળ જીવો પોતપોતાના કર્મ અનુસાર તે તે યોનિમાં ભટક્યા કરે છે, એમ સમજીને ભગવાને એવું નક્કી કર્યું કે ઉપાધિવાળો બાળ જીવ હંમેશાં બંધાય છે. પછી બધી રીતે કર્મનું સ્વરૂપ જાણીને ભગવાને પાપનો ત્યાગ કર્યો. [૧૧-૫]

કર્મના બે પ્રકાર[1] સમજીને અસાધારણ જ્ઞાનવાળા મેધાવી ભગવાને કર્મોનો નાશ કરવાને અનુપમ ક્રિયાનો ઉપદેશ કરેલો છે. પ્રવૃત્તિ અને તજ્જન્ય કર્મબંધન[2] સમજીને ભગવાન પોતે નિર્દોષ અહિંસામાં પ્રવર્તતા હતા. ભગવાને સ્ત્રીઓને સર્વ પાપની કારણભૂત સમજીને તેમનો ત્યાગ કર્યો હતો. વસ્તુનુ સ્વરૂપ બરાબર સમજીને તે મહાવીર કદી પાપ ન કરતા, બીજા પાસે ન કરાવતા કે કરતો હોય તેને પ્રેરણા પણ ન આપતા. [૧૬-૭,૬૧]

ભગવાને પોતાને માટે તૈયાર કરેલું ભોજન કદી સેવ્યુ નથી. કારણકે, તેમ કરવામાં ભગવાન કર્મનો બંધ સમજતા હતા. પાપકર્મમાત્રનો ત્યાગ કરતા ભગવાન નિર્દોષ ખાનપાન મેળવીને જ તેનો ઉપભોગ કરતા. તે કદી બીજાના પાત્રમાં ભોજન ન કરતા, કે બીજાના વસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરતા. માનાપમાનનો ત્યાગ કરીને, કોઈનું શરણ ન ઇચ્છતા ભગવાન ભિક્ષા માટે ફરતા. [૧૮-૯]

ભગવાન ખાનપાનનુ માપ બરાબર સમજતા હતા. તેથી તે રસોમાં કદી લલચાતા નહીં તથા તેમની આકાંક્ષા

---

૧. કર્મના બે પ્રકાર તે ઐર્યાપથિક અને સાંપરાયિક. કષાયાદિપૂર્વક થતાં કર્મો તે સાંપરાયિક; તેમનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે. નિર્દોષ જીવન (ઈર્યા) ગાળવા છતા પાંપણના હાલવા ચાલવા વગેરે અવશ્ય થતી ક્રિયાઓ વડે થતી હિંસા વગેરેથી બંધાતુ કર્મ તે ઐર્યાપથિક; તે બંધાઈને તરત નાશ પામી જાય છે.

૨. મૂળમાં 'આદાનસ્રોત, અતિપાતસ્રોત અને યોગ' એવા ત્રણ શબ્દો છે. આદાનસ્રોત એટલે ઇંદ્રિયોની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિજન્ય કર્મપ્રવાહ, અને હિંસાજન્ય કર્મપ્રવાહ તે અતિપાતસ્રોત; મનવાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે યોગ.

રાખતા નહીં. ચોખા, સાથવો[1] અને ખીચડી લૂખાં[2] ખાઈને જ તે નિર્વાહ કરતા. ભગવાને આઠ મહિના સુધી તો એ ત્રણ વસ્તુઓથી જ ચલાવેલું. ભગવાન અડધા મહિના કે મહિના સુધી પાણી પણ ન પીતા. તે રીતે બે મહિના કે ૭ મહિના સુધી પણ વિહાર કરતા. હમેશાં આકાંક્ષા વિનાના તે ભગવાન કોઈ વાર ટાઢું અન્ન ખાતા; તો કોઈ વાર ૭, આઠ, દશ કે બાર ટંકો પછી જ ખાતા. [૫૮-૬૦]

ગામ કે નગરમાં જઈને બીજાને માટે કરેલો આહાર તે સાવધાનપણે શોધતા. આહાર લેવા જવાના માર્ગમાં ભૂખ્યાં તેમજ તરસ્યા કાગડા વગેરે પક્ષીઓને બેઠેલા જોઈને, તેમજ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, ભિખારી, અતિથિ, ચંડાળ, બિલાડો કે કૂતરો એ બધાને કોઈ ઘર આગળ ઊભેલાં જોઈને, તેમને આહાર મેળવવામાં વાંધો ન આવે તેમજ તેમને અપ્રીતિ ન થાય તે રીતે ભગવાન ત્યાંથી ધીરે ધીરે ચાલ્યા જતા અને બીજે ઠેકાણે અહિંસાપૂર્વક ભિક્ષાની શોધ કરતા. કોઈ વાર પલાળેલો, સૂકો કે ઠંડો આહાર લેતા; ઘણા દિવસની ખીચડી, બુક્કસ (બાકળા) અને પુલાગ[3] પણ લેતા. એ પણ ન મળે તો ભગવાન શાંતભાવે રહેતા. [૬૨-૬૭]

---

૧. મૂળ 'મંથુ'– એટલે કે ઠળિયા સહિત બોરનો ભૂકો.

૨. ટીકામાં લૂખા ઓદન એટલે કોદરા વગેરે, અને કુલ્માષ એટલે ઉડદ વગેરે એવો અર્થ છે

૩. ભૂસું, ફોતરાં અથવા તેમના જેવું નિસાર ખાદ્ય ટીકામાં બુક્કસ એટલે જૂના ધાન્યનો ભાત અને પુલાગ એટલે જવનો ભાત, એવો અર્થ છે.

ભગવાન રોગથી અસ્પૃષ્ટ છતાં પેટ ઊણું રાખીને જમતા અને કદી ઔષધ ન લેતા. શરીરનું સ્વરૂપ સમજીને ભગવાન તેની શુદ્ધિ અર્થે સંશોધન (જુલાબ) વમન, વિલેપન, સ્નાન અને દંતપ્રક્ષાલન ન કરતા. તેમ, શરીરના આરામ માટે ચંપી પણ ન કરાવતા. [૫૪-૫]

આમ કામસુખોથી વિરત થયેલા એ અબહુવાદી 'બ્રાહ્મણ' વિહરતા હતા. તેમણે કષાયોની જ્વાળા શાંત કરી હતી અને તેમનું દર્શન વિશદ હતું. પોતાની સાધનામાં તે એટલા બધા નિમગ્ન હતા કે તેમણે આંખ પણ કદી ચોળી નથી કે શરીરને ખજવાળ્યું નથી. રતિ તથા અરતિનો પરાજય કરી તેમણે આ લોકનાં તથા દેવયક્ષ વગેરેનાં અનેક ભયંકર સંકટો, તથા અનેક પ્રકારના શબ્દો અને ગંધો સમભાવે સહન કર્યાં. [૫૬,૧૧,૨૦,૩૨-૩]

ચાંચલ્યરહિતપણે ભગવાન અનેક પ્રકારનાં આસનો દ્વારા ધ્યાન કરતા અને સમાધિદક્ષ તથા આકાંક્ષા વિનાના થઈને તે ભગવાન ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યગ્ લોકનો વિચાર કરતા. કષાય વિનાના, લાલચ વિનાના, શબ્દ અને રૂપમાં મૂર્છા વિનાના તથા સાધકદશામાં પરાક્રમ કરતા તે ભગવાન જરા પણ પ્રમાદ ન કરતા. તે પોતાની મેળે, સંસારનું સ્વરૂપ સમજીને આત્મશુદ્ધિમાં સાવધાન રહેતા હતા અને એ જ રીતે જિંદગી સુધી શાંત રહ્યા. [૬૭-૯]

મુમુક્ષુઓ એ જ રીતે વર્તે છે, એમ હું કહું છું. [૭૦],

મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ

ખંડ ૨ જો

एयं खलु तस्स भिक्खुस्स भिक्खुणीए वा सामग्गियं जं सव्वट्ठेहिं समिए सहिए सया जए त्तिबेमि । सू. २३२ ।

'ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે કે તે બધી બાબતોમાં રાગદ્વેષરહિત તથા પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર રહીને, સાવધાનતાપૂર્વક વર્તે.'

૧

ભિક્ષા[1]

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે: 'સર્વ બાબતોમાં રાગદ્વેષ વિનાના થઈને તથા પોતાના કલ્યાણમા તત્પર રહીને હંમેશાં સંયમપૂર્વક વર્તવુ એ જ ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીના આચારની સંપૂર્ણતા છે. ભિક્ષાની બાબતમાં કર્મબંધનનો સંભવ વિશેષ હોવાથી, ભગવાન મહાવીરે તેને લગતી ઘણી સૂક્ષ્મ સૂચનાઓ કરેલી છે. તે હું કહી સંભળાવું છું, તે તમે બધા સાંભળો.' [૯]

ભિક્ષા માગવા ક્યાં જવુ ?

ભિક્ષુએ[2] ઉગ્રકુળ[3], ભોગકુળ, રાજન્યકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ઇક્ષ્વાકુકુળ, હરિવંશકુળ, તથા ગોવાળ, વૈશ્ય, હજામ, સુતાર

---

૧. આ બીજા ખંડને ચાર 'ચૂડા' એટલે કે ભાગોમાં વહેંચી નાખેલો છે. પ્રથમ ચૂડામાં પહેલા સાત અધ્યયનો છે.

૨. બધે ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણી એમ બંને સમજવાં.

૩. ટીકાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે, આદીશ્વરે જે ક્ષત્રિયોને આરક્ષક પદ ઉપર સ્થાપ્યા તે ઉગ્ર કહેવાયા, જેમને પૂજ્યસ્થાને

અને વણકર વગેરેનાં અતિરસ્કૃત અને અનિંદિત કુળોમાં[1] ભિક્ષા માગવા જવું. [૧૧]

ભિક્ષા માગવા ક્યાં ન જવું ?

પરંતુ, ચક્રવર્તી વગેરે ક્ષત્રિયો, રાજાઓ, ઠાકોરો,[2] રાજાના કર્મચારીઓ[3] અને રાજવંશીઓને[4] ત્યાંથી ભિક્ષા ન લેવી; ભલે પછી તેઓ શહેરમાં રહેતા હોય, બહાર પડાવ રાખીને પડ્યા હોય, રસ્તે પ્રયાણ કરતા હોય, કે તેમને ત્યાંથી નિમંત્રણ મળ્યું હોય કે ન મળ્યું હોય.[5] [૨૧]

વળી, જે ઘરોમાં હમેશાં અન્નદાન દેવાતું હોય, કે શરૂઆતમા દેવ વગેરેને નિમિત્તે અગ્રપિંડ જુદો કાઢવામાં આવતો હોય, કે ભોજનનો અર્ધો કે ચોથો ભાગ દાનમાં

સ્થાપ્યા તે ભોગ કહેવાયા, રાજન્ય એટલે મિત્રરાજાઓ; ઇક્ષ્વાકુ કુળ તે શ્રીઆદીશ્વરનું કુળ; હરિવંશ તે શ્રીનેમિનાથનો વંશ; પછીનાં ગોવાળ વગેરેના કુળ માટે અનુક્રમે એસિય, વેસિય, ગંડાગ, કોટ્ટાગ અને વોક્કસાલિય એવા શબ્દો છે.

૧. ટીકાકાર કહે છે કે, ચર્મકાર-ચામડિયા વગેરેનાં કુળ જુગુપ્સિત છે; અને દાસ્યાદિ કુળ ગર્હ્ય છે

૨. મૂળમાં 'કુરાજ' શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો અર્થ 'સરહદી રાજાઓ' લે છે.

૩ મૂળમાં 'રાજપ્રેષ્ય' શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો અર્થ 'દંડપાશિક વગેરે' એવો લે છે.

૪. ટીકાકારને મતે રાજાના મામા સાળા વગેરે.

૫. ટીકાકાર કહે છે કે એ બધાં કુળ અજુગુપ્સિત તો છે; પણ, તેમને ત્યાંથી ભિક્ષા લેવામા બીજા દોષ હોવાથી મનાઈ કરી છે.

અપાતો હોય, અને તેને કારણે જ્યાં ઘણા યાચકો હમેશ ટોળે મળતા હોય, ત્યાં ભિક્ષા માગવા કદી ન જવું. [૯]

વળી, ભિક્ષાર્થે જતાં જે માર્ગે ગઢ, ટેકરા, ખાડા, ખાઈ, કોટ, દરવાજા કે આગળા આડે આવતા હોય, તે માર્ગે તેણે ભિક્ષા માગવા ન જવું; બીજો રસ્તો હોય તો તે માર્ગે થઈને જવું,— પછી ભલે પેલો રસ્તો સીધો અને ટૂંકો હોય. કારણ કે, તે માર્ગે જવામા કેવળી ભગવાને ઘણા દોષો બતાવ્યા છે.[1] જેમકે તે માર્ગે જતાં લથડિયું ખાઈ પડી જવાય અને વાગે, અથવા ત્યા પડેલાં મળમૂત્ર વગેરેથી શરીર ખરડાય વગેરે. કોઈ કારણે તેવું થાય તો શરીરને સજીવ, ભીની કે કચરાળી જમીન વડે, પથ્થર વડે, ઢેફા વડે કે લાકડા વડે ન લૂછવું કે કોરું કરવું; પરંતુ કોઈની પાસેથી નિર્જીવ ઘાસ, પાન, કાષ્ઠ કે રેતી માગી લાવવાં અને એકાંત સ્થળમા નિર્જીવ જગા જોઈ-તપાસીને તથા સાફ કરીને ત્યા સાવધાનીથી શરીર લૂછવું કે કોરુ કરવું. [૨૬]

તે જ પ્રમાણે જે માર્ગમા વચ્ચે વકરેલા કે વિકરાળ[2] પશુ વગેરે ઊભાં હોય; કે જે માર્ગે ખાડા, ખીલા, કાંટા,

---

૧. આ વાક્ય હવેથી અનુવાદમા છોડી દીધું છે. આ તથા પછીનાં અધ્યયનોમા કાંઈ પણ કારણ બતાવતા તે વાક્ય અચૂક આવે જ છે.

૨. મૂળમાં બળદ, પાડો, માણસ, અશ્વ, હાથી, સિંહ, વાઘ, દીપડો, રીંછ, તરસ, શરભ (અષ્ટાપદ), શિયાળ, બિલાડો, કૂતરો, વરાહ, કોકંતિય (શિયાળના જેવા આકારનું, રાત્રે કો કો કરી અવાજ કરતું પ્રાણી.–ટીકાકાર), ચિત્તો અને તેનુ બચ્ચુ એટલાં નામ છે.

અને વણકર વગેરેનાં અતિરસ્કૃત અને અનિંદિત કુળોમાં[1] ભિક્ષા માગવા જવું. [૧૧]

ભિક્ષા માગવા ક્યાં ન જવું ?

પરંતુ, ચક્રવર્તી વગેરે ક્ષત્રિયો, રાજાઓ, ઠાકોરો,[2] રાજાના કર્મચારીઓ[3] અને રાજવંશીઓને[4] ત્યાંથી ભિક્ષા ન લેવી; ભલે પછી તેઓ શહેરમા રહેતા હોય, બહાર પડાવ રાખીને પડ્યા હોય, રસ્તે પ્રયાણ કરતા હોય, કે તેમને ત્યાંથી નિમંત્રણ મળ્યુ હોય કે ન મળ્યુ હોય.[5] [૨૧]

વળી, જે ઘરોમા હંમેશાં અન્નદાન દેવાતુ હોય, કે શરૂઆતમાં દેવ વગેરેને નિમિત્તે અગ્રપિંડ જુદો કાઢવામાં આવતો હોય, કે ભોજનનો અર્ધો કે ચોથો ભાગ દાનમાં

સ્થાપ્યા તે ભોગ કહેવાયા; રાજન્ય એટલે મિત્રરાજાઓ, ઇક્ષ્વાકુ કુળ તે શ્રીઆદીશ્વરનું કુળ; હરિવંશ તે શ્રીનેમિનાથનો વંશ; પછીનાં ગોવાળ વગેરેના કુળ માટે અનુક્રમે એસિય, વેસિય, ગંડાગ, કોટ્ટાગ અને વોક્કસાલિય એવા શબ્દો છે.

૧. ટીકાકાર કહે છે કે, ચર્મકાર-ચામડિયા વગેરેનાં કુળ જુગુપ્સિત છે, અને દાસ્યાદિ કુળ ગર્હ્ય છે.

૨. મૂળમાં ‘ કુરાન્ત ’ શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો અર્થ ‘ સગડની રાજાઓ’ લે છે.

૩ મૂળમાં ‘રાજપ્રેષ્ય’ શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો અર્થ ‘દંડપાશિક વગેરે’ એવો લે છે.

૪. ટીકાકારને મતે રાજાના મામા સાળા વગેરે.

૫. ટીકાકાર કહે છે કે એ બધા કુળ અજુગુપ્સિત તો છે; પણ, તેમને ત્યાથી ભિક્ષા લેવામાં બીજા દોષ હોવાથી મનાઈ કરી છે.

અપાતો હોય, અને તેને કારણે જ્યાં ઘણા યાચકો હમેશ ટોળે મળતા હોય, ત્યાં ભિક્ષા માગવા કદી ન જવું [૯]

વળી, ભિક્ષાર્થે જતા જે માર્ગે ગઢ, ટેકરા, ખાડા, ખાઈ, કોટ, દરવાજા કે આગળા આડે આવતા હોય, તે માર્ગે તેણે ભિક્ષા માગવા ન જવું; બીજો રસ્તો હોય તો તે માર્ગે થઈને જવું,—પછી ભલે પેલો રસ્તો સીધો અને ટૂંકો હોય. કારણ કે, તે માર્ગે જવામા કેવળી ભગવાને ઘણા દોષો બતાવ્યા છે.[1] જેમકે તે માર્ગે જતાં લથડિયું ખાઈ પડી જવાય અને વાગે; અથવા ત્યા પડેલાં મળમૂત્ર વગેરેથી શરીર ખરડાય વગેરે. કોઈ કારણે તેવું થાય તો શરીરને સજીવ, ભીની કે કચરાળી જમીન વડે, પથ્થર વડે, ઢેફા વડે કે લાકડા વડે ન લૂછવું કે કોરું કરવું; પરંતુ કોઈની પાસેથી નિર્જીવ ઘાસ, પાન, કાષ્ઠ કે રેતી માગી લાવવાં અને એકાંત સ્થળમાં નિર્જીવ જગા જોઈ-તપાસીને તથા સાફ કરીને ત્યા સાવધાનીથી શરીર લૂછવું કે કોરું કરવું. [૨૬]

તે જ પ્રમાણે જે માર્ગમા વચ્ચે વકરેલાં કે વિકરાળ[2] પશુ વગેરે ઊભાં હોય, કે જે માર્ગે ખાડા, ખીલા, કાંટા,

---

૧. આ વાક્ય હવેથી અનુવાદમાં છોડી દીધું છે. આ તથા પછીનાં અધ્યયનોમાં કાંઈ પણ કારણ બતાવતા તે વાક્ય અચૂક આવે જ છે.

૨. મૂળમા બળદ, પાડો, માણસ, અશ્વ, હાથી, સિંહ, વાઘ, દીપડો, રીંછ, તરસ, શરભ (અષ્ટાપદ), શિયાળ, બિલાડો, કૂતરો, વરાહ, કોકંતિય (શિયાળના જેવા આકારનું, રાત્રે કો કો કરી અવાજ કરતું પ્રાણી.–ટીકાકાર), ચિત્તો અને તેનું બચ્ચું એટલાં નામ છે.

ઢોળાવ, તડ, ખાડાખૈયા કે કાદવ હોય; અથવા જ્યાં કૂકડા કાગડા વગેરે પક્ષીઓ કે ભૂંડ વગેરે જાનવરો બળિ ખાવા ટોળે મળ્યાં હોય; તે માર્ગે થઈને પણ ભિક્ષા માટે ન જવું. પણ, બીજો રસ્તો લાંબો હોય તોય ત્યાં થઈને જવું. [૨૭,૩૧]

ભિક્ષા માગવા કેવી રીતે જવું?

ભિક્ષુએ ભિક્ષા માગવા જતી વખતે પોતાનું વસ્ત્ર, પાત્ર, રજોયણું વગેરે સર્વ સાધન[1] સાથે લઈને જવું. તે જ નિયમ સ્વાધ્યાય કરવા જતી વખતે, મળમૂત્ર કરવા જતી વખતે કે ગામ-પરગામ જતી વખતે પણ સમજવો. પરંતુ, જ્યારે દૂર સુધી વરસાદ વરસતો જણાય, કે દૂર સુધી ધૂમસ પડતું દેખાય, કે જોરથી વાતા પવનથી ધૂળ ઊડેલી દેખાય, કે ઘણાં જીવજંતુ આમતેમ ઊડતાં દેખાય, તો બધું સાધન સાથે લઈને ભિક્ષા માગવા કે સ્વાધ્યાય વગેરે કરવા ન નીકળવું. (એટલે કે, કાંઈ કારણે જવું પડે તો બધું જ સાથે ન લેવું.) [૧૯-૨૦]

ભિક્ષા માગવા કેવી રીતે ન જવું?

ભિક્ષુએ ભિક્ષા માગવા કોઈ અન્ય સંપ્રદાયના માણસ સાથે, ગૃહસ્થ[2] સાથે કે પોતાના જ ધર્મના પણ કુશીલ સાધુ સાથે ન જવું આવવું; તથા તેમને આહાર ન દેવો કે

1. મૂળ. 'ધર્મોપકરણ'
2. બ્રાહ્મણ વગેરે યાચક ગૃહસ્થો.

દેવરાવવો. આ જ નિયમ સ્વાધ્યાયે, દિશાએ અને ગામ-પરગામે જતી આવતી વખતે પણ સમજવો. [૪-૫]

ભિક્ષુએ ભિક્ષા માગવા જતી વખતે ગૃહસ્થના ઘરનો ડાળઝાંખરાંથી બંધ કરેલો દરવાજો તેની રજા વિના તથા જીવજંતુ જોયા-તપાસ્યા વિના ઉઘાડવો નહિ કે અંદર દાખલ થવું નહિ. પ્રથમ તેની રજા લઈને તથા જોઈ-તપાસીને સાવધાનતાથી ઉઘાડીને અંદર દાખલ થવું કે બહાર નીકળવું. [૨૮]

ભિક્ષુએ ભિક્ષા માગવા જતી વખતે ગૃહસ્થને ઘેર શ્રમણ, બ્રાહ્મણ[1] વગેરે યાચકોને પોતાની અગાઉ દાખલ થયેલા જોઈ, તેમને વટાવીને અંદર જવું કે માગવું નહિ; પરંતુ કોઈનો અવરજવર ન હોય તેવા એકાંત સ્થળમાં કોઈની નજરે ન પડાય તેવી રીતે ઊભા રહેવું; અને જ્યારે જણાય કે તે બધા આહાર લઈને અથવા ન મળવાથી એમ ને એમ પાછા ચાલ્યા ગયા, ત્યારે સાવધાનતાથી અંદર જવું અને માગવું. નહિ તો, તે મુનિને આવેલો દેખી ગૃહસ્થ પેલાઓને અવગણીને કે તેને માટે આહાર નવો બનાવીને તેને આહાર આપે. માટે સાધુએ તેમ ન કરવું. ૨૯-૩૦]

ભિક્ષુએ ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષા માટે જતી વખતે તેના દરવાજાની સાખને અઢેલીને ન ઊભા રહેવું, કે તેને પાણી ઢોળવાને કે કોગળા કરવાને સ્થાનકે ન ઊભા રહેવું, કે તેના

---

૧. મૂળમાં તે બે ઉપરાંત, ગામપિંડોલગ (ગામમાં ભીખ માગી રહેનાર), અતિથિ (વટેમાર્ગુ) અને વણીમગ (યાચક)—એ પણ છે.

સ્નાન કરવાના કે મળત્યાગ કરવાના સ્થાનકે નજર પડે તેવી રીતે કે તેના માર્ગમાં ઊભા ન રહેવું; તથા ઘરની બારીઓ, કે કામચલાઉ આડ કે છિદ્ર કે પાણિયારા તરફ હાથ ઊંચા કરીને કે આંગળી કરીને કે ઊંચા નીચા થઈને ન જોવું. તેણે ગૃહસ્થ પાસે (અમુક આપો એમ) આંગળી કરીને યાચવુ નહિ, કે તેને આંગળીથી ટકોરીને, ધમકાવીને કે ખજવાળીને તથા નમસ્કાર કરીને કાંઈ માગવું નહિ; તેમજ તે ન આપે તો કઠોર વચન કહેવું નહિ. [૩૨]

ભિક્ષા માગવા ક્યારે ન જવું ?

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માગવા જતાં, માલૂમ પડે કે, ત્યાં હજુ ગાયો દોવાય છે, ભોજન રંધાય છે તથા બીજા (યાચકો)ને હજુ કાંઈ અપાયું નથી, તો ત્યાં ભિક્ષા માટે દાખલ થવુ નહિ, પરંતુ કોઈની નજરે ન પડાય તેવી રીતે દૂર ઊભા રહેવું; પછી જ્યારે માલૂમ પડે કે, ગાયો દોવાઈ ગઈ, ભોજન રંધાઈ ગયું અને યાચકોને અપાઈ ચૂક્યુ, ત્યારે સાવધાનતાપૂર્વક જવું. [૨૨]

કોઈ ગામમાં વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે સ્થિરવાસ કરનારા (સમાણા) કે મહિનો મહિનો રહેનારા (વસમાણા) ભિક્ષુકો ગામેગામ ફરતા ભિક્ષુને એમ કહે કે, 'આ ગામ ઘણું નાનું છે, અથવા મોટું હોવા છતાં સૂતક આદિને કારણે ઘણાં ઘર ભિક્ષા માટે બંધ છે, માટે, આપ બીજા ગામે પધારો'—તો ભિક્ષુએ તે સાંભળી તે ગામમાં ભિક્ષા માટે ન જતાં બીજા ગામે ચાલ્યા જવું. [૨૩]

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માટે જતાં એમ જણાય કે ત્યાં પુષ્કળ માંસ મત્સ્ય વગેરેથી કાંઈ ઉજાણી કે જમણ[1] થાય છે અને તેને નિમિત્તે વસ્તુઓ લવાય છે; તથા માર્ગમાં ઘણાં જીવજંતુ, બીજ[2] તથા પાણી વગેરે પડેલ છે; અને ત્યા શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરે યાચકોની ઘણી ભીડ છે અથવા થવાની છે, અને તેથી ત્યા પોતાનુ જવું આવવુ કે વાચન મનન[3] નિર્વિઘ્ને થઈ શકે તેમ નથી, તો ત્યા તેણે ભિક્ષા માટે ન જવુ પરંતુ એમ જણાય કે ત્યાં માર્ગમાં જીવજંતુ આદિ ઘણા નથી, તથા ભીડ પણ ઘણી થવાની નથી અને તેથી વાચન મનન નિર્વિઘ્ને થઈ શકશે, તો ત્યાં જવુ.[4] [૨૨]

જમણવાર

ભિક્ષુએ અમુક ઠેકાણે જમણવાર (સખડિ) છે એમ જાણી, બે ગાઉ જેટલી હદની બહાર તેની આશાએ ભિક્ષા

---

૧. મૂળમા તેના પ્રકાર આમ જણાવ્યા છે: આહેણ–વરને ઘેર વહુ લગ્ન બાદ પ્રથમ વાર આવે ત્યારે થતુ, પ્રહેણ – દીકરીને વરને ઘેર મોકલતા દીકરીના બાપને ત્યા થતુ, હિંગોલ – મરણ પછીનુ અથવા યક્ષાદિની યાત્રાના નિમિત્તનુ, સમેલ – પરિજનના સમાનમાં કરેલું કે ગોષ્ઠીભોજન.

૨ મૂળમાં પ્રાણો, બીજો, હરિયાળી, ઓસ, પાણી, કીડિયારાં, લીલ, ભીની માટી અને કરોળિયાનાં જાળાં — એટલા શબ્દ છે.

૩. મૂળમાં વાચન, પુચ્છણ, અનુપ્રેક્ષા (ચિંતન), પરિવર્તન (પુનરાવર્તન) અને ધર્માનુયોગચિંતા (જાણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું — ધર્મોપદેશ) – એટલાં છે.

૪. ટીકાકાર તો એમ જણાવે છે કે, એ જવાનુ પણ રોગ, દુર્બળતા વગેરે અપવાદને કારણે જ છે.

માટે ન જવુ. પરંતુ, પૂર્વ દિશામાં જમણવાર છે એમ જાણી પશ્ચિમમાં ચાલ્યા જવું; અને પશ્ચિમમાં છે એમ જાણી પૂર્વ તરફ ચાલ્યા જવુ. એ જ પ્રમાણે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાનુ પણ સમજવું. ટૂંકમાં, ગામ નગર[1] કે કોઈ પણ ઠેકાણે જમણવાર છે એમ જાણ્યા પછી ત્યાં ન જવું. કારણકે, જમણવારમાં તેને વિવિધ દોષયુક્ત[2] ભિક્ષાન્ન જ મળશે, જુદેજુદે ઘેરથી થોડો થોડો ભેગો કરેલો,

---

૧. મૂળમા આટલાં નામ છે: ગ્રામ (ગ્રામધર્મો ત્યા વધારે હોય છે માટે, અથવા કર વગેરે આપીને ત્યાં જઈ શકાય છે માટે.—ટીકા૦), નગર (કર ભર્યા વિના જઈ શકાય તે નકર—ટીકા૦), ખેટ (માટીની દીવાલવાળું), કર્બટ (નાનું નગર), મડંબ (ચારે બાજુ અર્ધા યોજન સુધી બીજું ગામ ન હોય તેવું), પત્તન (મોટું શહેર, જળ કે સ્થળ-માર્ગવાળું), આકર (ખાણવાળુ ગામ), દ્રોણમુખ (જળસ્થળ બંને માર્ગવાળું), નિગમ (વાણિયાઓનું સ્થાન), આશ્રમ (તીર્થસ્થાન), રાજધાની, અને સંનિવેશ (ગામ બહારનું પરું અથવા કાફલાનો પડાવ).

૨. મૂળમા નીચેના આઠ દોષો જણાવ્યા છે: સાધુને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલુ તે આધાકર્મિક; પોતાને માટે રાંધેલુ પણ સાધુને માટે અંદર વધુ ગળપણ વગેરે નાખી સારું કરેલુ તે ઔદ્દેશિક, સંયત અસંયત બધા માટે પહેલેથી માંડી રાંધેલુ તે મિશ્ર, ખરીદી આણેલું તે ક્રીત; ઉછીનું આણેલું તે પામિચ્ચ; ઝૂટવી આણેલુ તે આચ્છિદ્ય; સહિયારી માલકીનું બધાની પરવાનગી વિના આપેલું તે અનિસૃષ્ટ, અને ઘેરથી કે બહારગામથી મુનિને સામે લાવીને આપેલુ તે અભ્યાહૃત

નિર્દોષ[1] આહાર નહિ જ મળવાનો. વળી ગૃહસ્થ તે ભિક્ષુને કારણે નાના દરવાજાવાળી જગાઓ (લોકો દર્શન કરવા આવશે અને ભીડ થશે એમ માની) મોટા દરવાજાવાળી કરશે, કે મોટા દરવાજાવાળી જગાઓને નાના દરવાજાવાળી કરશે; સમ સ્થાનકોને (કોઈ પેસે નહિ માટે) વિષમ બનાવશે કે વિષમ સ્થાનકોને સમ બનાવશે; બહુ પવનવાળા સ્થાનકને નિર્વાત બનાવશે કે નિર્વાત સ્થાનને પવનવાળુ કરાવશે; તથા સાધુને અકિંચન માનીને, ઉપાશ્રયની અંદરની તેમજ બહારની વનસ્પતિ તથા હરિયાળી કપાવી કે તોડાવી નખાવશે તથા તેને માટે સાથરો પથરાવશે. માટે નિર્ગ્રંથ સંયમી મુનિએ (જાતકર્મ, વિવાહ વગેરે જેવા) પહેલા કરાતા કે (શ્રાદ્ધ વગેરે જેવા) પછી કરાતા જમણવારોમા ભિક્ષા માટે ન જવુ. [૧૩]

વળી, જમણવારમા વધારે પડતુ કે ઘૃષ્ટ ભોજન ખાઈ-પીને બરાબર પચી ન શકવાથી ઝાડા ઊલટી કે શૂળાદિક રોગો પણ થાય વળી, ત્યાં ભેગા થયેલા ગૃહસ્થો, ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ, સાધુઓ અને સાધ્વીની સોબતમાં મદિરા પી, મત્ત થઈ તે ત્યાં જ બધાની ભેગો લથડી પડે અને પાછો પોતાને ઉતારે ન જઈ શકે; પછી નશાના આવેશમાં ભાન ભૂલી જાતે સ્ત્રી વગેરેમાં આસક્ત થાય કે સ્ત્રી વગેરે તેને લોભાવી, યોગ્ય સ્થળ કાળ જોઈ મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત કરાવે. [૧૪-૧૫]

---

૧. મૂળમાં 'એસિય' અને 'વેસિય' શબ્દ છે. એષણીય એટલે સ્વીકારવા યોગ્ય અને વૈષિક એટલે માત્ર સાધુ જાણીને આપેલો; સગો જાણીને કે કાંઈ કામકાજના બદલામાં નહિ આપેલો.

વળી, ત્યાં અનેક યાચકો ભેગા થઈ જવાથી ભીડંભીડા, (તથા રાંધ્યા કરતાં વધુ યાચકો આવવાથી) ધક્કાધક્કી કે મારમારા પણ થાય. તે વખતે હાથ પગ કચરાય, માર પડે, કોઈ ધૂળ નાખે કે પાણી છાંટે. પેલો ગૃહસ્થ ઘણા યાચકોને આવેલા જોઈ તેમને નિમિત્તે ફરી વધારે રાંધે તો ઉદ્દેશીને કરેલો દોષિત આહાર મળે અથવા જે મળે તેની ઝૂંટંઝૂંટા થાય.

આમ જમણવારમાં ભગવાને અનેક દોષો બતાવ્યા છે. માટે ભિક્ષુએ જમણવારમાં ભિક્ષા માગવા ન જવું; પણ થોડો થોડો નિર્દોષ આહાર અનેક ઘેરથી માગીને ખાવો. [૧૭]

કેવો આહાર લેવો – ન લેવો

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માટે જતાં એમ જણાય કે ગૃહસ્થ જે આહાર પોતાના હાથમાં કે પાત્રમાં લાવ્યો છે, તે ઝીણાં જંતુ, ફૂગ, બીજ કે હરિયાળી જેવી સજીવ વસ્તુઓથી મિશ્રિત છે, કે ઠંડા સજીવ પાણીથી ભીંજાયેલો છે, કે તેના ઉપર સજીવ ધૂળ પડેલી છે; તો તે આહાર દોષિત જાણી ન લેવો. કદાચ ભૂલથી લેવાઈ જાય, તો તેને લઈને એકાંત સ્થળમાં વાડામાં (આરામમાં) કે અપાસરામાં જવું અને ત્યાં નિર્જીવ[1] જગાએ બેસી, ને આહારમાંથી જીવજંતુ વગેરેવાળો ભાગ જુદો પાડી તથા જીવજંતુ વીણી કાઢી, બાકીનો આહાર સંયમપૂર્વક ખાઈ-

---

૧. પા. ૮૯ નોંધ ૨ માં જણાવેલા સજીવ પદાર્થો વિનાની. વધારામાં અહીં ઈંડાં છે.

પી જવો અને જે ખાઈ-પી શકાય તેવો ન હોય, તેને લઈ એકાંત સ્થળમાં જઈ, બળેલી જમીન ઉપર કે હાડકાના, કીટના, તુષ (ફોતરાં)ના, કે છાણ વગેરેના ઉકરડા ઉપર જોઈ-તપાસી, સાફ કરી સંયમપૂર્વક નાખી આવવો. [૧]

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષાર્થે જતા એમ જણાય કે અમુક ધાન્ય, ફળ કે ફળી વગેરે, છરી વગેરેથી કે અગ્નિથી તોડયાં, કાપ્યાં કે રાંધ્યાં ન હોવાથી આખાં તથા સજીવ છે, તથા તેમની ઊગવાની શક્તિ હજુ નાશ નથી પામી; તો તે પદાર્થો ગૃહસ્થ આપતો હોય છતાં ન લેવા. પરંતુ જો તે પદાર્થો રાંધી, શેકી તોડી કે કાપીને નિર્જીવ કરેલા માલૂમ પડે, તો લેવા. [૨]

પૌંવા, મમરા, ધાણી, પોંક વગેરે[૧] એક જ વાર શેક્યા હોવાથી સજીવ જેવાં હોય, તો તે પણ ન લેવા; પરંતુ બે કે ત્રણ વાર શેકવાથી પૂરેપૂરાં નિર્જીવ થયેલાં હોય, તો જ લેવા. [૩]

મુનિએ કંદ, ફળ, કૂંપળ, મોર, કેળ વગેરેનો ગર્ભ તથા અગ્રબીજ, મૂળબીજ, શાખાબીજ કે પર્વબીજ તમામ વનસ્પતિઓ છરી વગેરેથી કપાઈને નિર્જીવ થયેલ ન હોય ત્યા સુધી ન લેવી. તે જ

---

૧. મૂળમાં નીચેના શબ્દો છે. પિહુય (પૃથુક, લાજ), બહુરય (બહુ તુષાદિવાળુ), ભુજ્જિય (અગ્નિમાં અર્ધા શેકેલ ફડાં-પોંક), મંથુ (ઘઉં વગેરેને શેકીને કરેલું ચૂર્ણ), ચાઉલ (તંદુલ), ચાઉલપલંબ (તેનું ચૂર્ણ ?)

પ્રમાણે ઉંબરી, વડ, પીપળ, પીપળી વગેરેનાં ચૂર્ણો કાચાં કે થોડાં પીસેલાં હોઈ, સજીવ જણાય, તો ન લેવા. અધીંપધીં રંધાયેલ શાકભાજી, કે સડેલી કે ખોરી થયેલી મધ, મદ્ય, ઘી, ખોળ વગેરે વસ્તુઓ કે જે જૂની થવાને લીધે તેમાં જીવજંતુ થયાં હોય અને જીવતાં હોય, તે પણ ન લેવી. શેરડી વગેરેમાં કાણાં પડયાં હોય, તેમનો રંગ કાળો પડી ગયો હોય, તેમની છાલ તરડાઈ ગઈ હોય, કે વરુ શિયાળ વગેરેએ તેમને કરડેલાં હોય, તો પણ તેમને છરી વગેરેથી નિર્જીવ ન કર્યાં હોય ત્યાં સુધી ન લેવાં.[1] તેમજ ધાન્યના દાણા, દાણાવાળા કુશકા, દાણાવાળી રોટલી, ચોખા, ચોખાનો લોટ, તલ, તલનો લોટ, તથા તલપાપડી વગેરે સુરાઈને પૂરેપૂરાં નિર્જીવ થયા ન હોય, ત્યાં સુધી ન લેવાં. [૪૮]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીએ ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માટે જતાં કોઈને જમતું દેખી તેને કહેવું, 'હે આયુષ્મન્! અથવા હે બહેન! આ ભોજનમાંથી મને કાંઈક આપશો?' આમ સાંભળી તે પોતાના હાથ, વાસણ કે કડછી ઠંડા સજીવ પાણીથી કે ઠરીને સજીવ થયેલા ઊના પાણીથી ધોવા માંડે; તો તેને કહેવું કે, 'તમે હાથ કે વાસણ સજીવ પાણીથી ધોયા વિના જ મને જે આપવું હોય તે આપો.' આમ છતાં તે ગૃહસ્થ હાથ વગેરે ધોઈને જ ભિક્ષાન્ન આપવા માંડે, તો તેને સજીવ તથા સદોષ જાણી ન લેવું. તે જ પ્રમાણે ગૃહસ્થે ભિક્ષુને ભિક્ષા આપવા

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧.

માટે જ હાથ ધોયા ન હોય, પરંતુ એમ ને એમ ભીના હોય કે ભેજવાળા હોય અથવા ધૂળ, માટી કે બીજી સજીવ વસ્તુથી[1] ખરડાયેલા હોય, તો પણ તેવા હાથે અપાયેલો આહાર ન લેવો. પરંતુ તેના હાથ તેવા કશાથી ખરડાયેલા ન હોય, કે જે અન્ન આપતો હોય તેનાથી જ ખરડાયેલા હોય, તો તે આહાર નિર્જીવ તથા નિર્દોષ જાણી લેવો. [૩૩]

પૌંવા, પોંક, તંદુલ વગેરેને ગૃહસ્થે જીવજંતુ, જાળાં બીજ કે વનસ્પતિ જેવી સજીવ વસ્તુઓ વાળી શિલા ઉપર વાટયા હોય કે વાટતો હોય, કે વાટવાનો હોય, તથા પવનમાં ઊપણ્યા હોય, ઊપણતો હોય કે ઊપણવાનો હોય; તો તે પૌંવા વગેરે ભિક્ષુએ સજીવ અને સદોષ જાણી ન લેવા. તે જ પ્રમાણે તેવી શિલા ઉપર પીસેલાં બીડ લૂણ અથવા દરિયાઈ લૂણનું પણ સમજવું. [૩૪-૫]

ગૃહસ્થને ઘેર હજુ અગ્નિ ઉપર જ ચડેલો પડયો હોય તેવો આહાર ભિક્ષુએ સદોષ જાણી, આપતા છતાં ન લેવો. કારણ કે, ગૃહસ્થ ભિક્ષુ માટે તેમાંથી આહાર કાઢતાં કે પાછો નાખવા જતા, તેને હલાવતાં કે તે વાસણને ઉતારતાં કે આઘુંપાછું કરતાં અગ્નિ–જીવોની હિંસા કરશે; અથવા અગ્નિને પોતાને વધતો ઓછો કરશે. [૩૬,૩૮]

---

૧. મૂળમાં તે વસ્તુઓના નામ આ પ્રમાણે છે: ધૂળ, માટી, ઊસ, હડતાલ, હિંગોળ, મનઃશિલ, અંજન (સુરમો), લૂણ, ગેરુ, પીળી માટી (વર્ણિકા), ખડી (સેડિયા), ફટકડી (સોરઠિયા), છડયા વગરના ચોખાનો ભૂકો (પિટ્ઠ), કુશકી કે લીલા પાનનો ચૂરો વગેરે.

ગૃહસ્થ ભીત ઉપર, થાંભલા ઉપર, માંચા ઉપર, માળ ઉપર, અગાશી ઉપર કે એવે બીજે ઊંચે સ્થળે રાખેલો આહાર લાવીને ભિક્ષુને આપવા માંડે, તો તે સદોષ જાણીને ન લેવો. કારણ કે તેવે સ્થળેથી આહાર લાવી આપવા ગૃહસ્થ બાજઠ, પાટિયાં, નિસરણી કે ખાંડણિયો માંડી ચડવા જતાં પડી જાય તો તેના હાથપગ વગેરે અવયવો ભાંગી જાય તેમજ બીજા જીવજંતુ પણ હણાય. તે જ પ્રમાણે કોઠી, કે ભોંયમા ખોદેલા કોઠલામાં મૂકેલો આહાર કે જેને લાવવા માટે ગૃહસ્થને ઊંચા નીચા કે આડા થવું પડે, તે પણ ન લેવો. [૩૭]

માટીથી લીપીને બંધ કરેલો આહાર પણ ન લેવો. કારણ કે તેને કાઢવા જતાં અને ફરી પાછો તેને લીંપી બંધ કરવા જતાં અનેક પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ જીવોની હિંસા થાય સજીવ પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ કે ત્રસ જીવો ઉપર મૂકેલો આહાર પણ ન લેવો. [૩૮]

જે આહાર અતિ ઊનો હોવાથી, ગૃહસ્થ તેને સૂપડા, વીંજણા, પંખા, પાન, શાખા, પીંછા, કપડાં, હાથ કે મોં વડે ફૂંકીને કે વીંજીને ઠંડો કરીને આપવા માંડે, તો તેને પણ ન લેવો. પરંતુ તેને પહેલેથી કહી દેવું કે, તેમ કર્યા વિના જ આહાર આપવો હોય તો આપો. [૩૯]

મુનિએ શેરડીની ગાંઠ કે ગાંઠવાળો કકડો, શેરડીના પીલી લીધા પછીના કૂચા, શેરડીનું ટોચકું, શેરડીની લાંબી શાખા કે તેનો ભાગ, તથા બાફેલી મગની કે વાલની ફળી જેવી વસ્તુઓ, કે જેમા થોડું ખાવાનું અને બહુ છાંડવાનું

હોય છે, તેવી ચીજો ન લેવી. તે જ પ્રમાણે બહુ હાડકાવાળું માંસ કે બહુ કાંટાવાળી માછલી પણ ન લેવી. ગૃહસ્થ તેવાં માંસમત્સ્ય આપવા માંડે તો તેને કહેવું કે, તારે આપવું હોય તો માત્ર ગર્ભ આપ. અને છતાં ગૃહસ્થ ઉતાવળથી તેના વાસણમાં હાડકાં કાંટાવાળું જ નાખી દે, તો એકાંત સ્થળમાં જઈ, ઉપર આવી ગયેલ વિધિ પ્રમાણે ખાઈ લઈ, તેમાનો નકામો નકામો ભાગ નિર્જીવ સ્થળમાં નાખી આવવો. [૫૮]

(ભિક્ષુએ ખાંડ માગી હોય અને) ગૃહસ્થ (ભૂલથી) દરિયાઈ કે બીડ લૂણ લાવીને આપે; અને તે જો ભિક્ષુની નજરે પડે, તો તે ન લેવું. પરંતુ ગૃહસ્થ ઉતાવળથી પાત્રમા નાખી દે અને પછી ભિક્ષુને ખબર પડે, તો તે બહુ દૂર જતો રહે ત્યાર પહેલાં તેની પાસે જઈને તેને પૂછવું કે, આ તમે મને મને જાણતા દીધું છે કે અજાણતા? તે જો કહે કે, " મેં જાણતા નથી દીધું, પણ હવે હું ખુશીથી આપને આપું છું, " તો તેને ખાવાના ઉપયોગમા લેવું. વધારાનું નજીકના સમાનધર્મી મુનિઓને આપી આવવું. અને તેવા કોઈ ન હોય, તો વધી પડેલા આહારના વિધિ પ્રમાણે નિર્જીવ સ્થળે નાખી આવવું. [૫૯]

જે આહાર ગૃહસ્થે એક કે અનેક નિર્ગ્રંથ (જૈન) સાધુ કે સાધ્વીને ઉદ્દેશીને કે અમુક ગણતરીબંધ[1] શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરેને ઉદ્દેશીને ભૂતપ્રાણોની હિંસા કરીને તૈયાર

૧. એટલે કે પાંચ બ્રાહ્મણ, ચાર શ્રમણ, બે અતિથિ—એ પ્રમાણે.

કર્યો હોય, ખરીદી આણ્યો હોય, ઊછીનો આણ્યો હોય, ઝૂંટવીને આણ્યો હોય, (સહિયારી માલકીનો હોઈ, બધાની) રજા વિના આણ્યો હોય, કે પોતે ઘેરથી કે ગામથી મુનિને સામો આણીને આપ્યો હોય; તે આહાર સદોષ જાણી, ભિક્ષુએ હરગિજ ન લેવો.

જે આહાર ગૃહસ્થે અમુક ગણતરીબંધ નહીં, પણ અનેક શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરેને માટે ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કર્યો હોય, તે પણ જ્યાં સુધી બધાને અપાઈ રહ્યા પછી ગૃહસ્થે પોતાનો ગણી પોતાને માટે રાખ્યો ન હોય[1], કે પોતે ખાવા આહાર કાઢ્યો ન હોય, કે ખાધો ન હોય, ત્યાં સુધી ન લેવો. પરંતુ, બધાને અપાઈ રહ્યા પછી, ગૃહસ્થે પોતાનો ગણી પોતાને માટે રાખ્યો હોય, તો તે નિર્દોષ જાણી લેવો [૬-૮]

તે જ પ્રમાણે આઠમના પોષધવ્રતના ઉત્સવને પ્રસંગે કે અર્ધમાસિક, માસિક, દ્વિમાસિક, ચાતુર્માસિક કે છ માસિક ઉત્સવને પ્રસંગે, કે ઋતુના કે તેના આદ્ય કે અંત્ય

૧. મૂળમા अपुरुषान्तरकृत એવું વિશેષણ છે. આ શબ્દનો અર્થ ટીકાકાર બે ત્રણ જગાએ જુદો જુદો આપે છે. વસ્ત્રાધ્યયનમાં સૂ. ૩૬૭ મા તેમણે 'પુરુષાન્તરકૃત'નો 'પુરુષાન્તરસ્વીકૃત' એવો જે અર્થ આપ્યો છે, તે બધે જ બંધબેસતો હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ભાવ એ છે કે, ઉપરના ફકરામા વર્ણવેલો આહાર તો કોઈ પણ શરતે ન લેવો પરંતુ આ ફકરામાં વર્ણવેલી જાતનો આહાર, આપનાર ગૃહસ્થે યાચકાદિને આપી દીધા બાદ પોતાનો ગણી પોતાને માટે રાખ્યો હોય, તો તેને નિર્દોષ ગણી ભિક્ષુથી લઈ શકાય.

દિવસના પ્રસંગે, કે મેળો, શ્રાદ્ધ કે દેવદેવીના[1] મહોત્સવને પ્રસંગે શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરે યાચકોને એક કે અનેક હાંડીમાંથી, કુંભીમાંથી, ટોપલીમાંથી કે કોઠલામાંથી[2] જે આહાર પીરસાતો હોય, તે પણ જ્યાં સુધી બધાને અપાઈ ગયા બાદ આપનાર ગૃહસ્થે પોતાનો ગણી સ્વીકાર્યો ન હોય, ત્યાં સુધી સદોષ જાણીને ન લેવો, પણ બધાને અપાઈ ગયા બાદ ગૃહસ્થે તેને પોતાનો ગણી પોતાને માટે રાખ્યો હોય, તો તેને નિર્દોષ જાણી લેવો. [૧૦,૧૨]

કેટલાક ભદ્ર પ્રકૃતિના ગૃહસ્થો જ્ઞાન, શીલ, વ્રત, ગુણ સંયમ, સંવર અને બ્રહ્મચર્યધારી ઉત્તમ મુનિઓ પોતાને માટે તૈયાર કરેલો આહાર સ્વીકારતા નથી એમ જાણી એમ વિચાર કરે છે કે, આપણે માટે કરેલું ભોજન આપણે તેમને આપી દઈ, આપણે માટે બીજું તૈયાર કરીશું. મુનિની જાણમા એ વાત આવે તો તેણે તેમનુ તેવુ અન્નપાન સદોષ જાણી ન લેવુ. [૪૯]

ભિક્ષા માટે જતા કોઈ ગૃહસ્થ મુનિ માટે ઉપકરણ કે આહાર તૈયાર કરવા માંડે, તો તેને તરત જ રોકવો; એમ ન વિચારવું કે હમણા ભલે તૈયાર કરે, પણ લેતી વખતે ના પાડીશું. અને મનાઈ કર્યા છતા ગૃહસ્થ તેવું

---

૧ મૂળમાં ઇંદ્ર, સ્કંદ, રુદ્ર, બળદેવ, ભૂત, યક્ષ, નાગ, સ્તૂપ, ચૈત્ય, વૃક્ષ, ગિરિ, કૂવો, તલાવ, ધરો, નદી, સરોવર, સાગર, અને ખાણના મહોત્સવના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ છે.

૨. મૂળમાં 'સંનિધિસંચય' શબ્દ છે. ટીકાકાર તેનો અર્થ 'દૂધ વગેરેનો સંચય' એવો કરે છે.

ખાનપાન તૈયાર કરીને આપવા માંડે, તો તેને હરગિજ ન લેવું [૫૦]

કેટલાંક માયાસ્થાનો[૧]

ભિક્ષુ, કોઈ ઠેકાણે લગ્નમરણને કારણે જમણવાર છે એમ જાણી, તથા ત્યાં 'ચોક્કસ જમણવાર છે' એમ નક્કી કરી, ભિક્ષા માટે ઉત્સુકતાપૂર્વક દોડી જાય, તો તે દોષને[૧] પાત્ર થાય. માટે તેમ ન કરવું. પરંતુ યોગ્ય કાળે ભિક્ષા માટે જુદા જુદાં ઘરોમા જઈ નિર્દોષ આહાર તેણે માગી લાવવો. [૧૬]

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માગવા જતાં જે આહારની બાબતમા મુનિને, તે સદોષ છે કે નિર્દોષ છે એવી શંકા હોય, તે આહારનો મલિનાશયથી તેણે સ્વીકાર ન કરવો. [૧૮]

ગૃહસ્થને ઘેર માંસ કે મત્સ્ય તળાતાં જોઈ, કે પરોણા માટે પૂરીઓ તળાતી જોઈ, જલદી જલદી દોડી તે ચીજો માગવી નહિ; કોઈ બીમાર મુનિ માટે લાવવાની હોય તો જુદી વાત છે. [૫૧]

ગૃહસ્થને ઘેર તૈયાર થયેલા આહારમાથી શરૂઆતમાં દેવ વગેરેને અર્થે અગ્રપિંડ જુદો કાઢવામા આવે છે. તે અગ્રપિંડ કાઢવામાં કે દેવમંદિર વગેરેમાં ચારે તરફ મૂકવામાં આવતો દેખી, તેને પૂર્વે ખાધેલો કે લીધેલો હોવાથી ઘણાય શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરે જલદી જલદી તે તરફ જાય છે. તેમને દેખી ભિક્ષુ પણ ઉતાવળે ત્યાં જાય, તો તેને દોષ લાગે. [૨૫]

---

૧. મૂળ: माइट्ठाणं-मातृस्थानम्—છળકપટ. અનુવાદમાં બધે માત્ર 'દોષ' એટલું જ ગણ્યું છે.

કોઈ ગૃહસ્થ (પોતાને ઘેર શ્રમણબ્રાહ્મણ વગેરેને ભિક્ષા માટે ઊભેલા જોઈ,) આહાર લાવીને મુનિને આપે અને કહે કે, 'આ આહાર મે અહી ઊભેલા તમો સર્વને આપ્યો છે. તે તમે બધા ભેગા મળી ખાઈ લો કે વહેચી લો.' હવે તે મુનિ મનમાં એમ વિચારે કે, 'આટલો આહાર તો મારે એકલાને જ પૂરતો છે', તો તેને દોષ લાગે. માટે તેમ ન કરતાં, તે આહાર લઈ બીજા શ્રમણ–બ્રાહ્મણો પાસે જવુ અને કહેવુ કે, 'આ આહાર બધાને માટે આપેલો છે. માટે તે ભેગા મળી ખાઈ લો કે વહેચી લો.' હવે પેલામાંથી કોઈ એમ કહે કે, 'હે આયુષ્મન્! તું જ બધાને વહેચી આપ;' તો તેણે તે આહાર વહેચતી વખતે પોતા તરફ ઝાઝો કે સારો સારો આહાર ન નાખવો; પણ લોલુપતા ત્યાગી, શાતપણે બધાને સરખી રીતે જ વહેચવો. પરંતુ વહેચતી વખતે કોઈ એમ કહે કે, 'હે આયુષ્મન્! તુ વહેંચીશ મા; આપણે બધા એકઠા મળી ખાઈશું,' તો તેમની સાથે તે આહાર ખાતી વખતે પણ કશુ વધારે વધારે કે સારું સારું પોતે નહિ ખાતા, સરખી રીતે શાંતપણે ખાવુ [૨૯]

મુનિ ભોજન માગી લાવ્યા બાદ, તેમાંનુ સારુ સારું ખાઈ, બાકીનુ નાખી દે, તો તેને દોષ લાગે માટે તેમ ન કરતાં સારુ નરસુ બધુ ખાઈ જવુ, નરસુ નરસું છાંડવું નહિ. તેવુ જ પાણીની બાબતમાં પણ સમજવુ મુનિ ખપ કરતા વધુ ભોજન લઈ આવ્યો હોય, અને નજીકમાં બીજા સમાનધર્મી મુનિઓ રહેતા હોય, તો તેમને તે વધારાનો આહાર બતાવ્યા વિના કે તેમને જરૂર હોય તો

લેવાનું કહ્યા વિના તેને નાખી દે, તો તેને દોષ લાગે. પેલાઓએ પણ તેમ પૂછવા આવનારને કહેવું કે, 'હે આયુષ્મન્! આમાંથી જેટલો અમારે જોઈતો હશે તેટલો વાપરીશુ; અથવા બધો જોઈતો હશે તો બધો વાપરીશું.' [૫૨–૪]

જે આહાર બીજાને આપવા માટે બહાર કાઢ્યો હોય, તે તેની રજા વિના ગ્રહણ ન કરવો; પરંતુ તેણે રજા આપી હોય કે જાતે આપ્યો હોય તો લેવો. [૫૫]

મુનિએ બધા મુનિઓ માટે એકઠો આહાર આણ્યા પછી, તે બધાને પૂછ્યા વિના મરજી મુજબ પોતાના પરિચિતોને ઝટઝટ આપી ન દેવો; પરંતુ તે આહાર બધાની પાસે લઈ જઈને કહેવું કે, 'મારા પૂર્વપરિચિત (દીક્ષા આપનાર) કે પશ્ચાત્પરિચિત (જ્ઞાનાદિ શીખવનાર) આચાર્યાદિ[1]ને હું આ આહાર આપું?' આવુ સાંભળીને મુનિઓએ તેને કહેવુ કે, 'હે આયુષ્મન્! તું ખુશીથી જેટલો જોઈએ તેટલો આહાર તેમને આપ; અથવા બધો જોઈએ તો બધો આપ' [૫૬]

કોઈ મુનિ સારું સારું ભોજન માગી લાવી, મનમાં વિચારે, કે આને લુખ્ખું બતાવીશ તો આચાર્ય વગેરે તે

---

૧. મૂળમાં આચાર્ય ઉપરાંત ઉપાધ્યાય (અધ્યાપક), પ્રવર્તક (યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર), સ્થવિર (નબળા પડતા સાધુને સ્થિર કરનાર), ગણી (ગચ્છનો અધિપતિ), ગણધર, ગણાવચ્છેદક (ગચ્છનાં કામકાજની ચિંતા કરનાર) એટલા છે.

લઈ લેશે; માટે તે સારા ભોજનને હલકા ભોજન વડે ઢાંકી કરીને આચાર્યાદિને બતાવે, તો તેને દોષ લાગે માટે તેમ ન કરતાં, કશું છુપાવ્યા વિના તેને ખુલ્લું બતાવવું. તેમજ જે મુનિ મળેલા ભોજનમાંથી સારું સારુ ખાઈ કરી, બાકીનુ આચાર્યાદિને બતાવવા લાવે, તો પણ તેને દોષ લાગે માટે તેમ ન કરવુ. [૫૭]

કોઈ ભિક્ષુઓને સારું ખાવાનુ મળતા તેઓ મુનિ પાસે આવીને કહે કે, 'તમારામાં અમુક મુનિ બીમાર છે; તો તેને આ સારું ભોજન લઈ જઈને આપો જો તે ન ખાય તો તમે ખાઈ જજો.' હવે પેલો સાધુ તે સારું અન્ન ખાઈ જવાના ઇરાદાથી સાચી વાત છુપાવીને પેલા માંદા ભિક્ષુને એમ કહે કે, 'આ અન્ન તો લૂખું છે, યા તીખું છે, યા કડવુ છે, યા કસાણું છે કે માંદાને લાયકનુ નથી,' તો તેને દોષ લાગે. માટે તેમ ન કરતાં તે અન્ન જેવુ હોય તેવુ તેને કહી બતાવવુ હવે પેલા ભિક્ષુઓએ જો તેને એમ કહ્યુ હોય કે, 'તે માંદો મુનિ જો ન ખાય તો આ અન્ન અમારી પાસે પાછું લાવજો,' તો પણ, પોતે ખાઈ જવા માટે જુઠ્ઠું બોલવાને બદલે તેમણે જેમ કહ્યુ હોય તેમ કરવુ. [૬૦-૧]

મુનિએ ભિક્ષા માગવા જતાં માર્ગમાં, મુસાફર-ખાનાંમા, બંગલાઓમા, ગૃહસ્થના ઘરોમા કે ભિક્ષુકાદિના મઠોમાથી આવતી અન્ન કે પાનની સુગંધ તેના સ્વાદ માટે આસક્ત થઈ, 'વાહ સુગંધ' એમ કહી સૂંઘવી નહિ. [૪૪]

પાણી કેવું લેવું – ન લેવું ?

ભિક્ષુએ લોટ પલાળેલું[1], તલ ધોયેલું[2], ચોખા ધોયેલું કે તેવું બીજું પાણી, તરતનું જ ધોયેલું હોઈ, તેનો સ્વાદ ફર્યો ન હોય કે તેનું પરિણામાંતર ન થયું હોય તથા તે પૂરેપૂરું નિર્જીવ ન થયું હોય, તો તેને સદોષ જાણી ન લેવું. પરંતુ ધોયે બહુ વાર થઈ હોવાથી તેનો સ્વાદ ફરી ગયો હોય, તો તેવા નિર્જીવ થયેલા પાણીને નિર્દોષ જાણી લેવું.

ભિક્ષુએ તલ[3], તુષ કે જવનું પાણી, ઓસામણ, છાસનો નીતાર કે ઊનું અથવા એવું બીજું નિર્જીવ પાણી દેખી, તેના માલિક પાસે માગવું; અને જો તે જાતે લેવાનું કહે તો જાતે લેવું, અથવા પોતે આપે તો તે રીતે લેવું. નિર્જીવ છતાં જે પાણી જીવજંતુવાળી જમીન ઉપર કે જીવજંતુ ઉપર મૂકેલું હોય, અથવા જે પાણી ગૃહસ્થ સજીવ પાણી કે માટીવાળા વાસણ વડે આપવા માંડે કે તેમાં થોડું બીજું ઠંડું પાણી ઉમેરીને આપવા માંડે, તો તેને સદોષ જાણી ન લેવું. [૪૧–૨]

---

૧. उस्सेइमं–पिष्टोत्स्वेदनार्थम्—ટીકા૦। અથવા લોટથી ખરડાયેલાં હોય ધોયેલું પાણી એવો અર્થ પણ થાય

૨. संसेइमं–तिलधावनोदक—ટીકા૦। અથવા સળગેલાં લાકડાં ઓલવવા કે ઉકાળેલી ભાજી ઇ૦ ઠંડી કરવા જે પાણી સીંચવામાં આવે તે.

૩ અહીં ટીકાકારે અર્થ એવો લીધો છે કે, 'તલ વગેરે વડે કોઈ પ્રકારે નિર્જીવ કરેલું (પ્રાસુકીકૃતમ્) પાણી.'

આંબાનુ, અંબાડાનુ, કોઠનુ, બિજોરાનુ, દ્રાક્ષનુ, દાડમનુ, ખજૂરનુ, નાળિયેરનુ, કેરાંનુ, બોરનુ, આમળાનું, આંબલીનુ તથા એવી જાતનુ પીણુ, ઠળિયા, છાલ કે બીજવાળુ હોઈ, ગૃહસ્થ સાધુને માટે છાબ, કપડુ કે વાળાની ચાળણીમાં દાબી કે ગાળીને આપે, તો મુનિએ તે પીણું સદોષ જાણી ન લેવુ. [૪૩]

સાત પિંડૈષણાઓ[૧] અને પાનૈષણાઓ

૧. વણખરડયા હાથે તથા પાત્રે આપેલુ જ નિર્જીવ ભોજન જાતે માગવુ કે બીજો આપે તો ગ્રહણ કરવું, એ પ્રથમ પિંડૈપણા.

૨. ખરડેલા હાથે અને પાત્રે આપેલું નિર્જીવ ભોજન જ ગ્રહણ કરવુ, એ બીજી પિંડૈષણા.

૩. ચોખ્ખા હાથે અને ખરડેલા પાત્રે કે ખરડેલા હાથે અને ચોખ્ખા પાત્રે હાથમા કે પાત્રમાં આપેલુ નિર્જીવ ભોજન જ જાતે માગવુ કે બીજો આપે તો ગ્રહણ કરવુ,[૨] એ ત્રીજી પિંડૈષણા.

૪. નિર્જીવ પૌંવા, પોક, ધાણી વગેરે, કે જેમાં કાઢી નાખવાનુ બહુ અલ્પ હોય છે, તથા દાતાને પણ પછી વાસણ

---

૧. ભિક્ષાની વસ્તુઓમાં અને ક્ષેત્રમા મર્યાદા બંધાય એ અર્થે ભિક્ષાદિના કેટલાક નિયમો શિષ્ટસંમત થયેલા છે તે આ વિભાગમાં વર્ણવ્યા છે. એષણા એટલે માગવું તે — માગવાનો વિધિ.

૨. મૂળમાં આટલું વધારે છે : થાળ, હાંલ્લાં, સૂપડાં, છાબ કે બહુમૂલા વાસણમા અદ્ધાળુ ગૃહસ્થોને ઘેર અન્ન મૂકી રાખેલું હોય, તેમાથી ....ઇ.

ધોવા વગેરેનું પશ્ચાત્કર્મ બહુ ઓછું કરવાનુ હોય છે, તે જ જાતે માગવાં કે બીજો આપે તો ગ્રહણ કરવાં, એ ચોથી પિંડૈષણા.

૫. જે નિર્જીવ ભોજન ગૃહસ્થે પોતે ખાવા માટે પ્યાલા, થાળી[1] કે કોષકમા[2] પીરસ્યું હોય, (અને તેના હાથ વગેરે ધોયે ઘણો વખત થઈ જવાથી ભીના ન હોય,) તેવુ અન્ન જાતે માગીને લેવું કે બીજો-આપે તો ગ્રહણ કરવું, એ પાંચમી પિંડૈષણા.

૬. ગૃહસ્થે પોતાને કે બીજાને માટે વાસણમાંથી કાઢવા માટે ચાટવા વગેરેથી ઉપાડેલુ નિર્જીવ ભોજન જ હાથ કે વાસણમા જાતે માગીને કે બીજો આપે તો લેવું, એ છટ્ઠી પિંડૈષણા.

૭. જે ભોજન ફેંકી દેવા જેવું હોય, તથા જેને બીજો મનુષ્ય કે જાનવર લેવા ન ઇચ્છે, તેવુ નિર્જીવ ભોજન જ જાતે માગીને કે બીજો આપે તો લેવુ, એ સાતમી પિંડૈષણા.

આ સાત પ્રકારની પિંડૈષણાઓ ભિક્ષુએ જાણવી જોઈએ અને શક્તિ અનુસાર તેમાંની કોઈ સ્વીકારવી જોઈએ.

સાત પાનૈષણાઓ પણ તેવી જ સમજવી. માત્ર ચોથી પાનૈષણા આ રીતે સમજવી: તલનું, તુષનુ, કે જવનું પાણી, ઓસામણ, છાશનો નીતાર કે ઊનું અથવા બીજુ તેવું નિર્જીવ પાણી કે જે લીધાથી (ધોવા

---

૧. મૂળમાં 'ડિંડિમ'-એટલે કે કાંસાનું વાસણ છે.

૨. 'મગધદેશમાં પ્રસિદ્ધ એક પ્રકારનું વાસણ.' -ટીકા૦

સાફ કરવાનું) ખાસ પશ્ચાતકર્મ બહુ ઓછું કરવું પડે, તે જ લેવું.[1] [૬૨]

આ સાત પિંડૈષણા કે પાનૈષણામાંની કોઈ એક પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરનારે એમ કદી ન બોલવું કે, મેં જ સારી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને બીજાઓએ ખોટી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પરંતુ એમ માનવું કે, બીજાઓએ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મેં પણ જે લીધી છે, તે સર્વ જિનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ છે; અને બધા પોતાનાથી શક્ય તેવો આચાર પાળી રહ્યા છે. [૬૩]

---

૧ ટીકાકાર કહે છે: 'સ્વચ્છ હોવાથી અલ્પલેપી હોય અને તેથી ચોટે કરે નહિ.'

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧ : એ ફકરામાં મૂળમાં નીચેની વિગતો છે :

સાલુય (જળકંદ), વિરાલિય (સ્થળકંદ), સાસવણાલિયં (સર્ષપકંદળી) વગેરે કંદ; પીપર, મરચાં, આદું; આંબો, અંબાડો, તાડ, જિજ્ઝરી (વેલ), શતદ્રુ અને સલ્લકિ વગેરેનાં ફળ; પીપળાની, વડની, પીપળીની તથા નદી અને શલ્લકિ વૃક્ષની કૂંપળો, આંબો, કોઠ, દાડમ અને બીલું વગેરેના ગોટલી ન બંધાયેલા મોર; સડેલા કે ખોરાં થયેલાં ખોળ, મધ, મદ્ય, ઘી તથા મદ્યની નીચે બેસતો ઠાર; છરી વગેરેથી ન કાપેલી વસ્તુઓ, જેવી કે છાલ ઉતારેલો શેરડીનો સાંઠો, અંકકરેલું, કસેરુ, શૃંગાટક, પૂતિઆલુક, કમળ, તેની નાળ (બીસ), તેનો તંતુ, તેનું કેસર અને તેની કાકડી; લસણ, તેનાં પાન, તેની દાંડી, તેનો કંદ અને તેની છાલ; જેની ટોચમાં બીજ

ધોવા વગેરેનું પશ્ચાત્કર્મ બહુ ઓછું કરવાનું હોય છે, તે જ જાતે માગવાં કે બીજો આપે તો ગ્રહણ કરવાં, એ ચોથી પિંડૈષણા.

૫. જે નિર્જીવ ભોજન ગૃહસ્થે પોતે ખાવા માટે પ્યાલા, થાળી[1] કે કોપકસા[2] પીરસ્યું હોય, (અને તેના હાથ વગેરે ધોયે ઘણો વખત થઈ જવાથી ભીના ન હોય,) તેવું અન્ન જાતે માગીને લેવું કે બીજો-આપે તો ગ્રહણ કરવું, એ પાંચમી પિંડૈષણા.

૬. ગૃહસ્થે પોતાને કે બીજાને માટે વાસણમાંથી કાઢવા માટે ચાટવા વગેરેથી ઉપાડેલું નિર્જીવ ભોજન જ હાથ કે વાસણમાં જાતે માગીને કે બીજો આપે તો લેવું, એ છઠ્ઠી પિંડૈષણા.

૭. જે ભોજન ફેંકી દેવા જેવું હોય, તથા જેને બીજો મનુષ્ય કે જાનવર લેવા ન ઇચ્છે, તેવું નિર્જીવ ભોજન જ જાતે માગીને કે બીજો આપે તો લેવું, એ સાતમી પિંડૈષણા.

આ સાત પ્રકારની પિંડૈષણાઓ ભિક્ષુએ જાણવી જોઈએ અને શક્તિ અનુસાર તેમાંની કોઈ સ્વીકારવી જોઈએ.

સાત પાનૈષણાઓ પણ તેવી જ સમજવી. માત્ર ચોથી પાનૈષણા આ રીતે સમજવી: તલનું, તુષનું, કે જવનું પાણી, ઓસામણ, છાશનો નીતાર કે ઊનું અથવા બીજું તેવું નિર્જીવ પાણી કે જે લીધાથી (ધોવા

---

૧. મૂળમાં 'ડિંડિમ'-એટલે કે કાંસાનું વાસણ છે.

૨. 'મગધદેશમાં પ્રસિદ્ધ એક પ્રકારનું વાસણ.' –ટીકા૦

સાફ કરવાનુ) ખાસ પશ્ચાત્કર્મ બહુ ઓછું કરવુ પડે, તે જ લેવુ.[૧] [૬૨]

આ સાત પિંડૈષણા કે પાનૈષણામાની કોઈ એક પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરનારે એમ કદી ન બોલવુ કે, મે જ સારી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને બીજાઓએ ખોટી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પરતુ એમ માનવુ કે, બીજાઓએ જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મે પણ જે લીધી છે, તે સર્વ જિનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ છે, અને બધા પોતાનાથી શક્ય તેવો આચાર પાળી રહ્યા છે [૬૩]

---

૧. ટીકાકાર કહે છે ‘સ્વચ્છ હોવાથી અલ્પલેપી હોય અને તેથી ચોટે કરે નહિ.’

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧. એ ફકરામા મૂળમાં નીચેની વિગતો છે :

સાલુય (જળકંદ), વિરાલિય (સ્થળકંદ), સાસવણાલિયં (સર્ષપકદળી) વગેરે કદ, પીપર, મરચાં, આદુ; આબો, અંબાડો, તાડ, જિજ્ઝરી (વેલ), શતદ્રુ અને સલ્લકિ વગેરેના ફળ, પીપળાની, વડની, પીપળીની તથા નદી અને શલ્લકિ વૃક્ષની કૂંપળો, આબો, કોઠ, દાડમ અને બીલું વગેરેના ગોટલી ન બંધાયેલા મોર; સડેલા કે ખોરા થયેલાં ખોળ, મધ, મદ્ય, ઘી તથા મદ્યની નીચે બેસતો ઠાર; છરી વગેરેથી ન કાપેલી વસ્તુઓ, જેવી કે છાલ ઉતારેલો શેરડીનો સાંઠો, અંકકરેલું, કસેરુ, શ્રૃંગાટક, પૂતિઆલુક, કમળ, તેની નાળ (બીસ), તેનો તંતુ, તેનું કેસર અને તેની કાકડી; લસણ, તેનાં પાન, તેની દાંડી, તેનો કદ અને તેની છાલ; જેની ટોચમાં બીજ

થાય છે, જેના મૂળમાં બીજ હોય છે, જેની શાખામાં બીજ હોય છે અને જેની પિરાઈમાં બીજ હોય છે તેવી બધી વનસ્પતિઓ, તથા ત્યાં જ ઊગેલા અંકુરો, કેળ, નાળિયેર, ખજૂરી અને તાડના ગર્ભ સિવાયની તેવી બીજી વસ્તુઓ (કારણ કે, તે તો છેદી એટલે તરત અચિત્ત થઈ જાય છે, જ્યારે બીજી નથી થતી.), કાણાં પડેલ કે કાળી પડેલ શેરડી, નેતર કે કેળ વગેરે; બળાત્કારે (ખાડામાં નાખીને ઇ૦) પકાવેલ અસ્થિક, તિંદુક, ટેંબરુ, બિલું, પલગ કે શ્રીપર્ણ ફળ.

૨

શય્યા[1]

૧

કેવા મકાનમાં રહેવું – ન રહેવું?

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીને રહેઠાણની જરૂર પડે એટલે તેણે ગામ, નગર કે રાજધાની વગેરેમાં જવું. [૬૪]

ત્યાં જે મકાન ઈંડાં, જીવજંતુ તથા જાળા વગેરેવાળું જણાય, તેમા સ્થાન, બેઠક, કે, શય્યા ન કરવા.[2] પણ જે મકાન તેવું ન હોય, તેને સારી રીતે જોઈ-તપાસી, વાળી-ઝૂડી, સાવધાનીપૂર્વક આસન, શય્યા કે બેઠક કરવાં.

---

૧. મૂળમા સેજ્જા–શય્યા શબ્દ છે. તેનો અર્થ પથારી તેમજ મકાન બને થાય છે.

૨. હવે પછી એ ત્રણે ન ગણાવતાં માત્ર 'રહેવું' એટલું જ અનુવાદમાં જણાવ્યું છે. સ્થાન, ધ્યાનાદિ માટે; અને બેઠક, અભ્યાસાદિ માટે સમજવી.

જે મકાન ગૃહસ્થે એક કે અનેક સ્વધર્મી (જૈન) ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને ઉદ્દેશીને કે અમુક ગણતરીબંધ શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરેને ઉદ્દેશીને ભૂત પ્રાણોની હિંસા કરીને તૈયાર કર્યું હોય, ખરીદ્યું હોય, ઉછીનું લીધુ હોય, ઝૂંટવી લીધું હોય, (સહિયારી માલકીનુ હોઈ, બધાની) રજા વિના મેળવ્યુ હોય, કે મુનિને સામે જઈને નિવેદિત કર્યું હોય, તે મકાનને સદોષ જાણી, ભિક્ષુએ તેમાં ન રહેવું.

વળી, જે મકાન અમુક ગણતરીબંધ નહિ પણ ગમે તે શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરે માટે ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કર્યું હોય, પણ જે હજુ સુધી બીજાઓ વડે વપરાયુ ન હોય,[1] તે મકાનમા પણ ન રહેવું. પરંતુ, જો તે મકાન બીજાઓ વડે વપરાયુ હોય, તો તેને જોઈ-તપાસી, વાળી-ઝૂડી તેમાં રહેવું.

જે મકાન ગૃહસ્થે ભિક્ષુને ઉદ્દેશી સાદડીઓ કે વાંસની કાંબડીઓથી સમરાવ્યું હોય, લીપાવ્યુ હોય, ધોળાવ્યું હોય, ઘસીને સાફ કરાવ્યુ હોય, સરખું કરાવ્યુ હોય, કે ધૂપથી વાસિત કર્યું હોય; તે જો બીજાઓ વડે વપરાયુ ન હોય,

---

૧. અહીં પણ પિણ્ડૈષણાની પેઠે [સૂત્ર ૬-૮, પા ૯૮] મૂળમા 'બહાર ન કાઢેલું', પોતાનું ગણી ન સ્વીકારેલું તથા વાપરેલું', વગેરે વિશેષણો સરખા જ મૂક્યાં છે. પછીનાં અધ્યયનોમાં પણ પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરે બાબતમાં એ ને એ જ શબ્દો આવે છે. તે બધાં વિશેષણોનો અર્થ દરેક બાબતમા લાગુ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે. તે દરેકની પાછળ જ્યાં જે મુખ્ય ભાવ છે તે જ રાખી, બીજાં વિશેષણો જતા કર્યાં છે.

તો તેમા ન રહેવુ; પણ જો તે બીજા વડે વપરાયુ હોય, તો તેને જોઈ-તપાસી, વાળી-ઝૂડી, તેમાં રહેવું.[1] [૬૪]

જે મકાનમા, સાધુને ઉદ્દેશી ગૃહસ્થ નાનાં બારણાં મોટાં કરાવે[2], કે મોટાં બારણા નાનાં કરાવે, કે અંદર તેમજ બહાર પાણીથી થયેલ કંદમૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે બીજી હરિયાળી એક જગાએથી બીજી જગાએ ખસેડે, કે સદંતર બહાર જ કાઢી નાખે; તથા બાજઠ, પાટ, નિસરણી કે ખાંડણિયો વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જાય, કે સદતર બહાર કાઢી નાખે; તે મકાનમાં પણ ભિક્ષુએ જ્યાં સુધી તે બીજા વડે વપરાયુ ન હોય ત્યાં સુધી વાસ ન કરવો; પણ બીજા વડે વપરાયા પછી તેમાં વાસ કરવો [૬૫]

ભિક્ષુએ સ્થભ ઉપર, માચડા ઉપર, માળ ઉપર, અગાસી ઉપર કે તેવા આકાશવર્તી ભાગમા ખાસ કારણ વિના ન રહેવુ. કદાચ કોઈ કારણસર રહેવુ પડે, તો ત્યાં રહી હાથપગ, દાત કે મો ન ધોવાં, કે ત્યાથી મળમૂત્ર, લીટ, ગળફો વગેરે શૌચક્રિયાઓ ન કરવી; કારણ કે, તેમ કરવા જતા પડી જઈ હાથપગ ભાંગે, કે અન્ય જીવજતુની હિંસા થાય. [૬૬]

ભિક્ષુએ સ્ત્રી, બાળક, પશુ તથા તેમનાં ખાનપાનની પ્રવૃત્તિવાળા ગૃહસ્થના ઘરમા ન રહેવું. કારણ કે, તેમાં

---

૧. એટલે કે, ઉદ્દેશીને નવું જ બંધાવે તો હરગિજ સ્વીકાર્ય નથી, પરન્તુ તૈયાર મકાન સુધરાવે યા લીંપાવે તો બીજાએ વાપર્યા પછી સ્વીકારી શકાય.

૨. આ બધુ સૂત્ર ૧૩, પા. ૯૧ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમજી લેવુ.

નીચેના મહાદોષો થવાના સંભવ રહેલા છે. જેમકે, ત્યાં ભિક્ષુને (અમિત-અયોગ્ય ખાનપાનથી) સોજા, ઝાડા, ઊલટી કે તેવા બીજા રોગો થવાનો સંભવ છે, અને તેવે વખતે ગૃહસ્થ તેના ઉપર દયા લાવી તેના શરીરને તેલ, ઘી, માખણ કે ચરબી વગેરેથી માલિશ કરે; કે સુગંધી દ્રવ્યો, ક્વાથો, લોધ્ર, વર્ણક, ચૂર્ણ કે પદ્મક વગેરેનો લેપ કરે; કે ઠંડા કે ગરમ પાણીથી નવરાવે કે લાકડા સાથે લાકડું ઘસી અગ્નિ સળગાવીને તપાવે. [૬૭]

વળી, ત્યાં ગૃહસ્થ, તેની પત્ની, પુત્ર, પુત્રવધૂ કે નોકર-ચાકર અને દાસદાસી અરસપરસ બોલાચાલી, કે મારામારી કરે, તો તેથી તેનું મન ઊંચુંનીચું[1] થાય. [૬૮]

વળી, ગૃહસ્થ પોતાને માટે અગ્નિ સળગાવે તે દેખીને પણ તેનુ મન ઊંચુનીચું થાય. [૬૯]

વળી, ગૃહસ્થને ઘેર તેનાં મણિ, મોતી તથા સોના-ચાંદીના અલંકારો[2] કે તે અલંકારોથી વિભૂષિત તેની તરુણ કન્યા દેખી તેનું મન ઊંચુનીચુ થાય. [૭૦]

વળી, ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ, પુત્રવધૂઓ, દાઈઓ, દાસીઓ કે નોકરડીઓ, "બ્રહ્મચારી શ્રમણ સાથે સંભોગ કરવાથી બળવાન, દીપ્તિમાન, રૂપવાન, યશસ્વી, શૂરવીર અને દેખાવડો પુત્ર થાય છે" એમ સાંભળેલું હોવાથી, તેને લોભાવવા કે ડગાવવા પ્રયત્ન કરે. [૭૧]

---

૧. 'એ લોકો એમ કરો,' કે 'ન કરો' એ પ્રમાણે

૨. મૂળમાં તેમની વિગતો આ પ્રમાણે છે: કુંડલ, કંદોરા, મણિ, મોતી, સોનું, રૂપું, કડાં, બાજુબંધ, ગંઠા, સાંકળાં, હાર, અર્ધહાર, એકાવલી, મુક્તાવલી, રત્નાવલી વગેરે.

વળી, ગૃહસ્થો સ્નાનાદિથી સ્વચ્છ રહેનારા હોય છે, અને ભિક્ષુ તો સ્નાન ન કરનારો તથા (પ્રસંગવશાત્) મૂત્રથી શૌચાદિ ક્રિયાઓ કરનારો દુર્ગંધી હોઈ, અળખામણો થઈ પડે; અથવા ગૃહસ્થને પોતાના કાર્યો ભિક્ષુને કારણે ઊલટપૂલટ કરી નાખવાં પડે, કે જતાં કરવાં પડે. [૭૨]

વળી, ગૃહસ્થે પોતાને માટે ભોજન તૈયાર કરી દીધુ હોય, એટલે પછી ભિક્ષુ માટે તે નવું વિવિધ જાતનું ખાનપાન તૈયાર કરવા માડે, અને તે જોઈ ભિક્ષુને તેની આકાંક્ષા પણ થાય. [૭૩]

વળી, ગૃહસ્થે પોતાના ખપપૂરતાં લાકડાં ફાડી રાખ્યાં હોય, અને પછી ભિક્ષુ માટે વધુ લાકડા ફાડવા માડે કે ખરીદીને કે ઊછીના લઈ આવીને અગ્નિ સળગાવે; તથા તે જોઈ ભિક્ષુને તાપવાની આકાક્ષા પણ થાય. [૭૪]

વળી, ગૃહસ્થને ઘેર રહેતાં ભિક્ષુ રાત્રે કે મોડોવહેલો મળમૂત્ર કરવા ગૃહસ્થના ઘરનુ બારણું ઉઘાડવા જાય, અને તે વખતે તક જોઈને બેઠેલો ચોર અદર પેસી જાય. તે વખતે સાધુથી એમ તો બોલાય નહિ કે, 'આ ચોર પેઠો, આ ચોર સંતાયો; આ ચોર આવ્યો; આ ચોર ગયો, આણે ચોર્યું બીજાએ ચોર્યું; આનુ ચોર્યું, બીજાનુ ચોર્યું; આ ચોર છે, આ તેનો સાગરીત છે; આણે માર્યું; કે આણે આમ કર્યું '. એટલે ગૃહસ્થ તે તપસી ભિક્ષુ ઉપર જ ચોરીની શંકા લાવે. માટે, પહેલીથી જ તેવા મકાનમાં ન રહેવુ એવો ભિક્ષુને ઉપદેશ છે. [૭૫]

જે મકાન ઘાસ કે પરાળના ઢગલાની નજીક હોય અને તેથી ઘણું જીવજંતુવાળું હોય, તેમા ભિક્ષુ એન રહેવું; પણ જો તે જીવજંતુ વિનાનુ હોય, તો તેમાં રહેવું. [૭૬]

મુનિએ મુસાફરખાનાં, બગીચાઓમાં બાંધેલાં આરામગૃહો, તથા મઠો વગેરે, કે જ્યાં વારંવાર અનેક સાધુઓ આવતા જતા હોય, ત્યા ન રહેવું. [૭૭]

જે મકાનોમાં જવા આવવાની કે ભણવા ગણવાની મુશ્કેલી હોય, તથા જ્યાં ચિત્તની સ્વસ્થતા રહી ન શકે તેવી હોય, તેવાં રહેઠાણમા ભિક્ષુએ ન રહેવું. જેમકે: જે મકાન ગૃહસ્થો, અગ્નિ અને પાણીવાળું હોય; જ્યાં જવાનો રસ્તો ગૃહસ્થના ઘરની વચ્ચે થઈને હોય; જ્યાં ગૃહસ્થના ઘરનાં માણસો અરસપરસ ઝઘડા-બખેડા કરતાં હોય, કે અરસપરસ શરીરને તેલ વગેરેથી ચોળતાં હોય, કે અરસપરસ સુગંધી દ્રવ્યો વગેરેનું વિલેપન કરતાં હોય, કે અરસપરસ સ્નાન કરતાં-કરાવતાં હોય, કે નગ્ન બેસતાં હોય કે નગ્નાવસ્થામાં ગુપ્ત રીતે અરસપરસ સંભોગની યાચના કરતાં હોય, કે બીજી ગુપ્ત વાતો કરતાં હોય; અથવા જે ઘરમા કામોદ્દીપક ચિત્રો હોય — એવા મકાનમાં મુનિએ ન રહેવુ. [૯૧-૮]

રહેઠાણ કેવી રીતે માગવું ?

મુનિએ મુસાફરખાનાં વગેરેમાં જઈને પૂરતી તપાસ કર્યા બાદ રહેઠાણ માગવું. તેનો જે ગૃહસ્વામી કે અધિષ્ઠાતા હોય, તેની આ પ્રમાણે રજા લેવી: “ હે આયુષ્મન્ ! તારી મરજી હોય તો તારી રજા અને પરવાનગી પ્રમાણે અમે

અહી થોડો યા વધુ વખત રહીશુ; અથવા (વધુ વખત રહેવાનું હશે તો પણ) જ્યા સુધી તું અહી રહેવાનો હોઈશ કે આ મકાન તારે કબજે હશે ત્યાં સુધી જ રહીશું, અને ત્યાર બાદ ચાલ્યા જઈશું, તથા (કેટલા જણ રહેશો એમ પૂછે તો મુકરર સખ્યા ન કહેતાં,) જેટલા આવશે તેટલા રહીશું. (એમ કહેવુ — ટીકા૦) [૮૯]

ભિક્ષુ જેના મકાનમા રહે તેનું નામ પહેલેથી જ જાણી લે, જેથી, તે નિમત્રણ આપે કે ન આપે તો પણ તેનું ભિક્ષાન્ન ટાળી શકાય [૯૦]

કેટલાક દોષો

કોઈ ભિક્ષુ મુસાફરખાનાં વગેરેમાં (અન્ય ઋતુમાં એક માસ અને વર્ષાઋતુમા ચાર માસ એમ) એક વખત રહ્યા પછી, ફરી ત્યા વારંવાર રહેવા આવે, તો તે કાલાતિક્રમદોષ કહેવાય. [૭૯]

કેટલાક શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થો પોતાને માટે તબેલા, વખારો, પરબો, કારખાના કે તેવા બીજા મકાનો[1] બનાવતી વખતે, શ્રમણ-બ્રાહ્મણ વગેરેને રહેવા કામ આવે તે માટે જાણી જોઈને તેમને મોટાં બનાવરાવે છે તેવાં મકાનોમાં શ્રમણ-બ્રાહ્મણો આવતા જતા થયા હોય, ત્યાર પછી સાધુ

---

૧. મૂળમાં આ પ્રમાણે વિગતો છે: લુહારનાં કારખાનાં, દેવાલયોની બાજુના ઓરડા, દેવાલયો, સભાઓ, પરબો, દુકાનો, વખારો, તબેલાઓ, ચૂનાના, દર્ભનાં, વાધરીનાં, વલ્કલનાં, જંગલનાં, અગ્નિનાં, અને કાષ્ઠના કારખાનાં; શ્મશાનગૃહો, શાંતિગૃહો, શૂન્યગૃહો, ગિરિગૃહો, કંદરાઓ તથા પાષાણમંડપો.

જઈને ઊતરે, તો તે અભિક્રાંતક્રિયા દોષ કહેવાય; અને પહેલવહેલો જ જઈને ઊતરે, તો અનભિક્રાંતક્રિયા દોષ કહેવાય. [૮૦-૧]

કેટલાક શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થોએ એવું સાંભળ્યું હોય છે કે, શ્રમણ ભગવાનો પોતાને ઉદ્દેશીને બંધાવેલાં મકાનોમાં નથી રહેતા; તેથી તેઓ એવો વિચાર કરે છે કે, 'આપણે પોતાને માટે મકાન વગેરે બંધાવીશું; અને પછી તે શ્રમણોને આપી દઈ, આપણે માટે બીજાં બનાવીશું'. આવું જાણ્યા બાદ જો કોઈ સાધુ તેવાં મકાનોમાં ઊતરે, તો તે વર્જ્યક્રિયા દોષ કહેવાય. [૮૨]

તે જ પ્રમાણે કેટલાક શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થોએ અમુક ગણતરીબંધ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, અતિથિ, કૃપણ, વગેરે માટે મકાનો તૈયાર કરાવ્યાં હોય છે. તેવાં મકાનોમા રહેવા જવું તે મહાવર્જ્યક્રિયા દોષ કહેવાય. [૮૩]

તે જ પ્રમાણે શ્રમણ વર્ગના જ અનેક ભિક્ષુઓ માટે તૈયાર કરાવેલાં મકાનોમા ઊતરવું તે સાવદ્યક્રિયા દોષ કહેવાય.[1] [૮૪]

કોઈ ગૃહસ્થે સમાનધર્મી અમુક એક શ્રમણને ઉદ્દેશીને છયે પ્રકારના જીવોની મોટી હિંસા કરીને, છાદન, લીંપણ, વગેરેથી મકાન વગેરે તૈયાર કર્યું હોય; તેમાં ઠંડું પાણી

---

૧. આ સૂત્રના પાઠમાં ઘણો ફેરફાર છે. અહીં—'वहवे समणजाए समुद्दिस्स' એ પાઠ સ્વીકાર્યો છે. ટીકાકાર શ્રમણોના પાંચ વર્ગો જણાવે છે: નિર્ગ્રંથ (જૈન), શાક્ય (બૌદ્ધ), તાપસ, ગૈરિક અને આજીવિક.

ભરી રાખ્યું હોય, અને અગ્નિ સળગાવી રાખ્યો હોય; તેવા પોતાને માટે તૈયાર કરેલા મકાનમાં ઊતરવું, એ મહાસાવદ્ય-ક્રિયા દોષ કહેવાય. અને તેમ કરનારો નથી ગૃહસ્થ કે નથી સાધુ. [૮૫]

પરંતુ, જે મકાન ગૃહસ્થે પોતાને ઉદ્દેશીને લીંપણગૂંપણ વગેરેથી તૈયાર કર્યું હોય, તેમાં જઈને રહેવું એ અલ્પ-સાવદ્યક્રિયા દોષ કહેવાય.[1] [૮૬]

કેટલાક સરળ, મોક્ષપરાયણ તથા નિષ્કપટ ભિક્ષુઓ કહે છે કે, 'ભિક્ષુને નિર્દોષ અને જોઈતું રહેઠાણ મળવું સુલભ નથી કારણ કે, કાંઈ નહિ તો તે છાદન, લીંપન, બારીબારણાં[2] તેમજ ભિક્ષાન્નની[3] બાબતમા શુદ્ધ નથી જ હોતું. વળી, ભિક્ષુ વખતે ચંક્રમણ કરે છે, વખતે સ્થિર બેસે છે, વખતે સ્વાધ્યાય કરે છે; વખતે સૂવે છે અને વખતે ભિક્ષા માગે છે એટલે તે બધી બાબતોમાં અનુકૂળ એવું રહેઠાણ તેને મળવું મુસ્કેલ જ છે' આવું સાભળી કેટલાક ગૃહસ્થો ભિક્ષુને અનુકૂળ આવે તેવી જગાઓ તૈયાર કરી રાખે છે; અને તેમા થોડુંક જાતે રહી, હિસ્સો વહેંચી, પોતાની સમજ પ્રમાણે ભિક્ષુને સ્વીકારવા યોગ્ય કરી, રાખી

---

૧ ટીકાકાર જણાવે છે કે, અહીં સુધી વર્ણવેલા નવ પ્રકારનાં રહેઠાણમાંથી અભિક્રાંતક્રિયા અને અલ્પસાવદ્યક્રિયા એ બે દોષવાળું રહેઠાણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે, અને બાકીનાં ત્યાગવા યોગ્ય છે.

૨. નાના મોટાં કરવાં કે વાસવાં ઉઘાડવાં.

૩. ઉતારો આપનાર જ ભિક્ષુને ભિક્ષા આપવાનો પણ આગ્રહ કરે, અને ભિક્ષુ તે સ્વીકારી શકે નહિ એટલે તેનું મન દુભાય.

મૂકે છે. તો હવે પ્રશ્ન થાય છે કે, મુનિઓએ પોતાને સ્વીકારવા યોગ્ય કે ન સ્વીકારવા યોગ્ય રહેઠાણનું વર્ણન ગૃહસ્થો આગળ કરી બતાવવું તે યોગ્ય છે? હા, યોગ્ય છે.[1] [૮૭]

પાથરણું[2] કેવું માગવું?

ભિક્ષુને પાથરણું માગવાની જરૂર પડે, ત્યારે તેણે જે પાથરણું ઝીણાં ઈંડા કે જીવજંતુ વગેરે વાળું જણાય, તે ન સ્વીકારવું, પરંતુ, ઈંડા કે જીવજંતુ વિનાનું સ્વીકારવું તે પણ, દાતા તેને પાછું લેવા ના પાડતો હોય તો ન સ્વીકારવું; પરંતુ દાતા તેને પાછું લેવા કબૂલ થતો હોય તો જ સ્વીકારવું; વળી, તે બહુ શિથિલ કે હાલી ગયેલું હોય, તો તેને ન સ્વીકારવું; પરંતુ દૃઢ તથા મજબૂત હોય તો જ સ્વીકારવું. [૯૯]

અત્યાર સુધી વર્ણવેલા દોષો ત્યાગ્યા પછી ભિક્ષુએ પાથરણું માગવાના ચાર નિયમો[3] જાણવા જોઈએ, અને તેમાંથી કોઈ એકને અનુસરવો જોઈએ.

૧. ભિક્ષુએ ઘાસ, દાભ કે પરાળ આદિનાં પાથરણામાંથી કોઈ પણ એકનું નામ લઈને જ ગૃહસ્થ પાસેથી પાથરણું માગવું; જેમકે: તૃણનું, દાભનું, ઘાસનું,

---

૧. અલબત્ત, તેમ કરવામાં કાંઈ બીજો ઇરાદો મનમાં ન હોવો જોઈએ.

૨. મૂળમાં 'સન્તારક' શબ્દ છે. પણ તેમાં પાટ, પાટિયું બધું આવી જાય.

૩. મૂળમાં 'પ્રતિમાઓ' શબ્દ છે

પરાળનું, વાંસની ચીપોનું કે પીપળા વગેરેના પાટિયાનું[1]. એમાંનું કોઈ નક્કી કરેલું પાથરણું પોતે માગે કે બીજો આપે તો લે, એ પહેલો નિયમ.

૨. ઉપર જણાવેલાંમાનું નક્કી કરેલું કોઈ પાથરણું ગૃહસ્થને ઘેર દેખાને માગે અથવા તે આપે તો લે, એ બીજો નિયમ.

૩. જેને ઘેર ઉતારો કર્યો હોય, તેની પાસે ઉપર જણાવેલામાંથી કોઈ પાથરણું માગે, અથવા તે આપે તો લે; નહીં તો, ઉભડક કે પલાંઠી વગેરે વાળીને બેસી રહી, આખી રાત વિતાવે, એ ત્રીજો નિયમ.

૪. જેને ત્યાં ઉતારો કર્યો હોય તેને ત્યાં સૂવા લાયક પથ્થર કે લાકડાની છાટ[2] તૈયાર પડેલી જ મળી આવે, તો તેના ઉપર સૂવે; નહિ તો, ઉભડક કે પલાંઠી વગેરે વાળીને બેસી રહી, આખી રાત વિતાવે, એ ચોથો નિયમ. [૧૦૦-૨]

આ ચારમાથી કોઈ પણ એક નિયમ લેનારે એમ કદી ન બોલવુ કે, 'મે જ ખરો નિયમ લીધો છે, અને બીજાઓએ ખોટો નિયમ લીધો છે.' પરંતુ એમ માનવુ કે, બીજાઓ જે નિયમ અનુસરે છે અને હુ પણ જે નિયમને

---

૧. મૂળમાં નીચે પ્રમાણે નામો છે ઈક્કડ (ઘાસ) નું, વાંસની ચીપોનું (કઢિણું), જંતુક (ઘાસ)નું. પરગ (ઘાસ)નુ, મોરપીંછનું, તૃણનું, દાભનું, કૂર્ચકનું, પીપળા (વગેરેનાં લાકડાં) નું, કે પરાળનુ.

૨. મૂળમા પૃથ્વીશિલા તથા કાષ્ઠશિલા શબ્દ છે. 'તે જે ઘાનાદિકને વિષે પાટિયા જડયા હુઈ, તેહવા સંથારા પાથર્યા જ લહિસ્યુ તો સથારો કરિસ્યું.' —ટબાકાર.

અનુસરું છું, તે જિનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ છે; અને દરેક પોતાનાથી શક્ય તેવો આચાર પાળી રહ્યો છે. [૧૦૩]

કેવી રીતે પથારી કરવી તથા સૂવું ?

મકાન શોધ્યા બાદ ભિક્ષુએ તે જગાને જોઈ-તપાસી તથા વાળી-ઝૂડી તેના ઉપર સાવધાનતાપૂર્વક આસન, પથારી કે બેઠક કરવાં [૬૪]

પથારી માટે જગા શોધતી વખતે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે તથા બાળ, બીમાર કે મહેમાન વગેરે માટે રખાયેલી જગા છોડીને, બાકીની જગામાં—છેડે કે વચમાં, સરખી જગામાં કે વિષમ જગામાં, પવનવાળી જગામાં કે પવન વિનાની જગામાં, સાવધાનીથી પથારી કરવી.-[૧૦૭]

સાધુએ સૂતા પહેલાં મળમૂત્રની જગા જાણી લેવી. નહિ તો, રાતમાં મોડોવહેલો મળમૂત્ર કરવા જતાં તે પડે આખડે, અને હાથ પગ ભાંગે કે જીવોની હિંસા કરે. [૧૦૬]

સૂતા પહેલાં ભિક્ષુએ માથાથી પગ લગીના શરીરને લૂછી નાખી સાવધાનતાપૂર્વક પથારીમાં સૂવું. [૧૦૮]

ઘણા જણ એક જગાએ સૂતા હોય, તો બીજા કોઈને હાથ, પગ કે શરીર અડે નહી તે રીતે સૂવું; તથા સૂતા બાદ (જોરથી) શ્વાસોશ્વાસ લેતી વખતે, છીંકતી વખતે, બગાસું ખાતી વખતે, ઓડકાર ખાતી વખતે, કે વાછૂટ કરતી વખતે મોં કે ગુદા હાથથી ઢાંકીને સાવધાનતાપૂર્વક તે તે ક્રિયા કરવી. [૧૦૯]

મકાનમા બીજા ઘણા સૂતા હોય, અને ઘર નાનું, નીચું કે નીચાં બારણાંવાળું તથા ભીડવાળું હોય; તો તેના

મકાનમાં રાત દરમ્યાન કે મોડાવહેલા નીકળતી કે પેસતી વખતે, હાથ આગળ કરીને પછી પગ મૂકીને સાવધાનતાપૂર્વક પેસવું કે નીકળવું. કારણ, રસ્તામાં શ્રમણાદિનાં છત્ર, પાત્ર, દંડ, લાઠી, કમંડળ, વસ્ત્ર, પડદા, ચામડા, પગરખાં કે ચામડાં કાપવાનાં હથિયારો આમ તેમ રખડતાં પડયાં હોય; તેથી, બેદરકારીથી ચાલવા જતાં સાધુ ત્યાં પડી આખડી હાથ પગ ભાંગે કે જીવજંતુની હિંસા કરે. [૮૮]

પાથરણું કેવી રીત પાછું આપવું ?

માગેલું પાથરણું ગૃહસ્થને પાછું આપવું હોય, તો ઈંડાં કે જીવજંતુવાળું પાછું ન આપવું; પણ ઈંડાં કે જીવજંતુ-વિનાનું, જોઈ-તપાસી તથા સાફ કરીને આપવું. [૧૦૫]

સમતા

ભિક્ષુને સૂવા માટે કોઈ વાર સરખી જગા મળે, તો કોઈ વાર ખરબચડી મળે, કોઈ વખત પવનવાળી મળે, તો કોઈ વાર પવન વિનાની મળે, કોઈ વખત કચરાળી મળે, તો કોઈ વખત સાફ મળે, કોઈ વખત ડાંસમચ્છરના ઉપદ્રવ વાળી મળે, તો કોઈ વખત તેવા ઉપદ્રવ વિનાની મળે; કોઈ વખત પડેલ ખડેલ મળે, તો કોઈ વખત આબાદ મળે; કોઈ વખત ભયપૂર્ણ મળે, તો કોઈ વખત નિર્ભય મળે; તોપણ, મુનિએ તે દરેક જગાને સમતાપૂર્વક સ્વીકારવી; પરંતુ, ખિન્ન કે હર્ષિત ન થવું. મુનિના આચારની-એ જ સંપૂર્ણતા છે કે, તે બધી બાબતોમાં રાગદ્વેષરહિત તથા પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર રહીને, સાવધાનતાપૂર્વક વર્તે. [૧૧૦]

૩

મુસાફરી[1]

ચાતુર્માસ

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણી એમ જાણે, કે હવે વર્ષાઋતુ આવી ચૂકી છે, તથા સારી પેઠે વરસાદ વરસવાથી ઘણાં જીવજંતુ ઉત્પન્ન થયાં છે, ઘણા અંકુર ફૂટી નીકળ્યા છે, તથા રસ્તાઓ ઘણાં જીવજંતુ, વનસ્પતિ વગેરેથી ભરપૂર થઈ ગયા છે, અને જવર અવર બંધ પડવાથી ધામમા દેખાય તેમ પણ રહ્યા નથી; તો તેણે ગામેગામ ફરવાનુ બંધ કરવું, અને સંયમપૂર્વક કોઈ ઠેકાણે ચાતુર્માસ[2] કરીને રહેવું. [૧૧૧]

---

૧. મૂળ· ઇર્યા। સાધુ એક જગાએ સ્થિર ન રહી શકે, તે એક ગામથી બીજે ગામ ફરતો રહે. અન્ય ઋતુમાં કારણસર વધારેમા વધારે એક માસ અને વર્ષાઋતુમાં ચાર માસ તે એક જગાએ સ્થિર રહી શકે.

૨. મૂળમાં 'વાસાવાસ'-વર્ષાવાસ શબ્દ છે.

જે ગામ કે શહેરમાં મોટી સ્વાધ્યાયભૂમિ[1] ન હોય; ખરચુ-પાણી જવાની સવડ પડતી જગા ન હોય; સૂવા[2] માટેનુ પાટિયુ, પીઠ ટેકવવાનુ પાટિયુ, પાથરણું, રહેઠાણ અને નિર્દોષ ભિક્ષાન્ન સુલભ ન હોય; તથા જ્યા ઘણા શ્રમણ-બ્રાહ્મણ, ભિખારી વગેરે આવ્યા હોવાથી, અથવા આવવાના હોવાથી, બહુ ભીડ થવાને કારણે જવર-અવર, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરેમાં અડચણ પડે તેમ હોય; તેવા ગામ કે શહેરમાં ભિક્ષુએ ચાતુર્માસ ન રહેવુ. પરંતુ, જ્યાં તેવુ ન હોય, ત્યાં સંભાળપૂર્વક ચાતુર્માસ કરીને રહેવુ. [૧૧૨]

વર્ષાઋતુના ચાર માસ પૂરા થઈ જાય અને હેમંત ઋતુના પણ પાંચદશ દિવસ વીતી જાય; છતા, જો રસ્તાઓ હજુ બહુ જીવજંતુ તથા ઘાસ વગેરેવાળા હોય, અને શ્રમણ-બ્રાહ્મણ વગેરે લોકોની આવજા શરૂ ન થઈ હોય, તો ભિક્ષુએ ગામેગામ ફરવાનુ શરૂ ન કરવુ; પરંતુ રસ્તાઓ ઉપર જીવ-જંતુ, ઘાસ વગેરે ઓછાં થઈ જાય અને શ્રમણાદિની આવ-જા શરૂ થઈ જાય, ત્યાર બાદ સાવધાનીથી એક ગામથી બીજે ગામ ફરવાનુ શરૂ કરવુ [૧૧૩]

ગામેગામ કેવી રીતે ફરવું ?

ભિક્ષુએ ચાલતી વખતે પોતાની આગળ ચાર હાથ જેટલી જમીન ઉપર નજર રાખીને ચાલવુ. રસ્તામા જીવજંતુ ફરતુ દેખીને, પગને આગળથી કે પાછળથી કે આડો અવળો ઊંચો કરીને ચાલવુ. જીવજંતુ વગેરે વિનાનો રસ્તો મળતો

---

૧. શાસ્ત્રાદિકનું વાંચન-મનન કરવા માટે એકાંત જગા.

૨ મૂળમા 'વિયારભૂમી'–વિચારભૂમિ શબ્દ છે.

હોય, તો લાંબો હોય તોપણ તે રસ્તે જવું; પરંતુ, જીવજંતુ વગેરેવાળા ટૂંકે રસ્તે ન જવું. [૧૧૪]

ભિક્ષુએ બીજે ગામ જતી વખતે માર્ગમાં ગૃહસ્થો કે બીજાઓ સાથે બકબકારો કરતા ન ચાલવું. રસ્તામાં સામા વટેમાર્ગુ મળે અને પૂછે કે, 'આ ગામ કે શહેર કેવડું છે: ત્યાં કેટલા ઘોડા, હાથી, ભિખારી કે મનુષ્યો રહે છે, ત્યાં ભાતપાણી, માણસ, ધાન્ય વગેરે થોડાં છે કે ઘણાં છે;'–તો તેનો ભિક્ષુએ કાંઈ જવાબ ન આપવો; તેમજ જાતે પણ તેમને તેવું કાંઈ પૂછવું નહિ. [૧૨૩,૧૨૬]

બીજે ગામ જતાં સાથે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે પોતાનાથી અધિક ગુણવાળા સાધુ હોય, તો તેમના હાથપગ સાથે પોતાના હાથપગ અથડાય નહી તેવી રીતે સંભાળપૂર્વક ચાલવું; અને રસ્તામાં વટેમાર્ગુઓ મળે અને પૂછે કે, 'તમે કોણ છો, ક્યાંથી આવો છો કે ક્યાં જાઓ છો?' —તો તેનો જવાબ પોતે ન આપતાં આચાર્યાદિકને આપવા દેવો, અને તેઓ જવાબ આપતા હોય ત્યારે વચ્ચે ન બોલવું. [૧૨૮]

માર્ગમાં કોઈ વટેમાર્ગુ સામો મળે અને પૂછે કે, 'રસ્તામાં તમે અમુક મનુષ્ય, પ્રાણી કે પંખી જોયું છે; કે અમુક કંદ, મૂળ કે વનસ્પતિ, કે અગ્નિ, પાણી કે ધાન્ય જોયું છે; જો જોયું હોય તો કહો અને બતાવો;'—તો તેને કાંઈ ન કહેવું કે બતાવવું. તેના પ્રશ્નની ચૂપ રહી ઉપેક્ષા જ કરવી. અને જાણવા છતાં, 'હું જાણું છું' એમ પણ કહેવા ન જવું. એ જ પ્રમાણે, કોઈ પડાવ નાખીને પડેલા લશ્કરની

બાબતમાં પૂછે, કે હવે કયુ ગામ આવશે એમ પૂછે, કે અમુક ગામ જવાનો રસ્તો કેટલો લાંબો છે એવું પૂછે, તો તે બધા પ્રશ્નોની બાબતમા પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું. [૧૨૯]

માર્ગમાં, કાદવથી ખરડાયેલા પગ સાફ થાય તે ઇરાદે, પગરવટથી આઘાપાછા થઈ ઘાસ કે લીલોતરી તોડતા, દબાવતા કે કચરતા ન ચાલવુ; પરંતુ, પહેલેથી તપાસી રાખેલા તથા થોડી લીલોતરીવાળા ભાગમાં જ સભાળપૂર્વક ચાલવુ. [૧૨૫]

માર્ગમાં કિલ્લા, ખાઈ, કોટ, દરવાજા વગેરે ઊતરવાના આવતા હોય, તો બીજો રસ્તો હોય ત્યાં સુધી તેવે ટૂંકે રસ્તે પણ ન જવુ; બીજો રસ્તો ન હોવાથી ત્યાં થઈને જ જવુ પડે, તો ઝાડ, ગુચ્છા, ગુલ્મ, લતા, વેલા, તૃણ, ઝાડવા કે તેવી કોઈ પણ વનસ્પતિ પકડીને ઊતરવુ; અથવા કોઈ વટેમાર્ગુ જતો હોય તો તેના હાથની મદદ માગવી. અને એ રીતે સભાળપૂર્વક ઊતરીને આગળ ચાલવુ. [૧૨૫]

માર્ગમાં ધાન્ય, ગાડા, રથ તથા દેશના કે પરદેશના સૈન્યનો પડાવ દેખીને, બીજો રસ્તો હોય તો તેવા ટૂંકે રસ્તે પણ ન જવુ. બાજો રસ્તો ન હોવાથી ત્યા થઈને જ જવુ પડે, અને સૈન્યનો કોઈ માણસ આવીને કહે કે, 'આ તો જાસુસ છે, માટે તેને પકડીને ખેચી ચાલો,' તો તેવે વખતે વ્યાકુળ થયા વિના, તથા મનને બહાર જવા દીધા વિના, પોતાની જાતને એકાગ્ર કરી, સમાહિત કરવી. [૧૨૫]

જે માર્ગમાં સરહદ ઉપરનાં વિવિધ પ્રકારનાં ચોરોનાં, મ્લેચ્છોના[1] તથા અનાર્યોં[2] વગેરેનાં સ્થાનો આવતાં હોય, કે જ્યાંના લોકોને ધર્મભાન કરાવવું મુશ્કેલ અને અશક્ય છે, તથા જે લોકો અકાળે ખાવાપીવા તથા સૂવા વગેરેનો વ્યવહાર કરે છે — તે માર્ગે બીજા સારા સ્થળો અને પ્રદેશો હોવા છતાં વિચરવા ન જવું. તે જ પ્રમાણે જે માર્ગે રાજા વિનાનાં, કે ગણસત્તાક કે નાની વયના રાજાવાળાં કે બે રાજાવાળાં કે કોઈ પણ જાતના રાજ્ય વિનાનાં કે અરસપરસ વિરોધવાળાં સ્થળ આવતાં હોય, તે માર્ગે પણ ન જવું. કારણ કે, ત્યાંના મૂર્ખ લોકો તેને ચોર, જાસુસ કે સામા પક્ષનો માણસ ધારી મારે, ધમકાવે કે તેનાં વસ્ત્રાદિ ઝૂંટવી લે કે તોડીફાડી નાખે. [૧૧૫-૬]

જે માર્ગે જતાં લાંબો વગડાઉ રસ્તો પાર કરવાનો હોય,— જે એક દિવસે, બે દિવસે, કે ત્રણ, ચાર કે પાચ દિવસે પણ પાર કરાય કે ન કરાય — તેવે માર્ગે બીજા સારા પ્રદેશો હોવા છતા ન જવું; કારણ કે, અધવચ વરસાદ આવી પડે, તો રસ્તો જીવજંતુ, હરિયાળી કે પાણીવાળો થઈ જાય અને જમીન પણ ભીની, સજીવ થઈ જાય. [૧૧૭]

માર્ગે ચાલતા કિલ્લા, ખાઈ, કોટ, ગુફા, પર્વત ઉપરનાં ઘરો (કૂટાગાર), ભોંયરાઓ, વૃક્ષગૃહો, પર્વતગૃહો, ચૈત્યવૃક્ષ, સ્તૂપ, મુસાફરખાના કે ઉદ્યાનગૃહો વગેરે આવાસો અને

---

૧. બર્બર, શબર, પુલિન્દ્ર આદિ મ્લેચ્છો–ટીકા૦

૨ આર્ય–અનાર્યની જૈન કલ્પના માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ' પા. ૨૦૫.

ભવનો હાથ ઊંચો કરીને કે આંગળી કરીને કે ઊંચાનીચા થઈને જોવાં નહિ; પણ સાવધાનીથી સીધે માર્ગે ચાલ્યા જવું તે જ પ્રમાણે જળાશયો[1] વગેરેની બાબતમાં પણ સમજવું. કારણ કે, તેમ કરવાથી ત્યાં જે પશુપખી વગેરે સ્થળચર, ખેચર કે જળચર પ્રાણીઓ હોય, તે 'આ શ્રમણ અમને વારે છે,' એમ માની, ત્રાસ પામી, નાહક વાડ વગેરે સતાવાની જગા તરફ દોડે. [૧૨૭]

માર્ગમાં વકરેલો આખલો, સિંહ, વાઘ કે દીપડો વગેરે દેખીને, તેમનાથી બી જઈ, માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગે ન જવુ, કે વન, ગહન તથા બીજી દુર્ગમ જગામાં ન પેસી જવુ, કે ઝાડ ઉપર ન ચડી જવુ, કે ઊંડા પાણીમાં કૂદી ન પડવુ; કે વાડ, હથિયાર કે તેવુ બીજુ કોઈ શરણ ન ઇચ્છવુ. પરંતુ, જરા પણ ગભરાયા વિના, સ્વસ્થ રીતે સંયમપૂર્વક ચાલ્યા જવુ. તે જ પ્રમાણે માર્ગમાં લૂટારુઓનું ટોળુ મળે ત્યારે પણ સમજવું. તે લૂટારુઓ, પાસે આવી, કપડાં વગેરે માગે કે કાઢી આપવાનુ કહે, તો તેમ ન કરવુ. તેઓ, 'જાતે ઝૂટવી લેવા પડશે' એમ માની, જાતે ઉતારી લે; તો પછી તેમને નમસ્કાર, અંજલિ કે કાલાવાલા કરી તે બધુ પાછુ ન માગવુ; પરંતુ, ધર્મકથનપૂર્વક માગવું અથવા ચુપચુપ ઉપેક્ષા કરવી. વળી, ચોરોએ તેને જે

---

૧. મૂળમાં ભાઠા, ચરા, નદી વચ્ચેના બેટ, રણ, અરણ્ય, પર્વત, કૂવા, તળાવ, ધરા, નદી, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા (રમવા તરવા કરેલી), ગુંજાલિકા (ઊંડું, ગંભીર, કુટિલ જલાશય), સરોવરો અને સરોવરોની પંક્તિઓ છે.

કોઈ મારઝૂડ કરી હોય, તે ગામમાં કે રાજદરબારમાં ન ફેલાવવી; તથા કોઈને જઈને એમ ન કહેવું કે, 'હે આયુષ્મન્! આ ચોરોએ મને આમ કર્યું, કે તેમ કર્યું'; તથા મનમાં એવો સંકલ્પ પણ ન કરવો. પરંતુ, વ્યાકુળ થયા વિના, સ્વસ્થ ચિત્તે સાવધાનીથી ચાલ્યા જવું. [૧૩૧]

પાણીમાં કેવી રીતે ઊતરવું?

એક ગામથી બીજે ગામ જતા માર્ગમાં કેડ બરાબર પાણી આવતું હોય, તો પહેલાં પગથી માથા સુધીનું શરીર જીવજંતુ તપાસી સાફ કરવું; પછી એક પગ પાણીમા અને બીજો પગ જમીન ઉપર — એ પ્રમાણે[1] સંભાળપૂર્વક, પોતાના હાથપગ બીજાના હાથપગ સાથે અથડાય નહીં તેમ, રૂડી રીતે પસાર થવું.

પાણીમાંથી પસાર થતી વખતે શરીરને ઠંડક માટે કે દાહ મટાડવા, ઊંડા પાણીમાં જઈ ઝબકોળવું નહિ; પણ સમાન પાણીમાં થઈને જ ચાલ્યા જવું. સામે કાંઠે પહોંચીને, શરીર ભીનું હોય ત્યાં સુધી કિનારે જ થોભી જવું. ભીના શરીરને કોરું કરવા લૂછવું, ઘસવું કે તપાવવું નહિ; પણ જ્યારે સ્વાભાવિક રીતે ભીનાશ ઊડી જાય, ત્યારે શરીરને લૂછી કરી આગળ ચાલવું. [૧૨૪]

નાવમાં કેવી રીતે જવું?

માર્ગમાં નાવ વડે પાર કરાય તેટલું પાણી આવે, તો ભિક્ષુને પોતાને માટે જ ખરીદી હોય, ઉછીની આણી હોય, અદલ-

---

૧. ટીકાકારના કહ્યા પ્રમાણે, એક પગ પાણીમાં મૂકી બીજો પગ ઊંચો કરવો — પાણીમાં જ બને. પગ ધૂમરડતા ન જવું.

બદલી કરી હોય, યા સ્થળ ઉપરથી જળમા આણી હોય, અથવા જળમાથી સ્થળ ઉપર આણી હોય, ભરેલી ખાલી કરાવી હોય, કે કાદવમાં ખૂચેલી ઉપર કઢાવી હોય — તેવી નાવમા તેણે કદી ન બેસવુ; પરંતુ, જે નાવ ગૃહસ્થોએ પોતે સામે પાર જવા તૈયાર કરી હોય, તે નાવને તેવી જાણી, ભિક્ષુએ તે ગૃહસ્થોની પરવાનગી લીધા બાદ એકાંતમાં ચાલ્યા જવુ; અને પોતાનાં વસ્ત્રપાત્રાદિ તપાસી લઈ, તથા તેમને એક બાજુ મૂકી, માથાથી પગ સુધીના શરીરને લૂછી સાફ કરવુ, પછી, (સામે પાર પહોચાય ત્યાં સુધી) ખાનપાનનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા[1] લેવી, અને એક પગ પાણીમા તથા બીજો પગ જમીન ઉપર, એમ સંભાળપૂર્વક વહાણ ઉપર ચડવુ [૧૧૮]

નાવ ઉપર ચડતી વેળા તે આગલા ભાગ ઉપર જઈને ન બેસે, છેડે પણ ન બેસે, કે મધ્યે પણ ન બેસે તથા વહાણના પડખા પકડી, આંગળી કરી, કે ઊંચો નીચો થઈ, અંદર કશુ જો જો ન કરે નાવવાળો જો તેને આવીને કહે કે, 'હે આયુષ્મન્, તુ આ વહાણને સામે ખેચ કે ધકેલ, કે આ વસ્તુ તેમા નાખ, કે તેને દોરડુ પકડી ખેચ, તો તેણે તેના તરફ ધ્યાન ન આપવુ, પણ ચૂપ રહેવુ. પેલો એમ કહે કે, 'તારાથી એમ ન થઈ શકે, તો અમને નાવમાથી દોરડુ કાઢી આપ, જેથી અમે ખેચીએ,' તો પણ તેણે કાંઈ

૧. મુદ્દો એવો હોય છે કે, સામે પાર જીવતો પહોચે, તો એ પ્રતિજ્ઞા મટી જાય, પણ અધવચ મરી જાય, તો મરતા પહેલાં અનશન સ્વીકાર્યાનુ ફળ મળે. મૂળમા તેને માટે સાગારિક ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન શબ્દ છે.

ન કરવું. પેલો એમ કહે કે, 'તુ નાવને હલેસું, ચાટવો, વાંસ, કે વળો લઈને[1] ચલાવ;' તો પણ તેણે કાંઈ ન કરવું. પેલો એમ કહે કે, 'તુ નાવમાં ભરાતા પાણીને હાથ, પગ, વાસણ કે પાત્રથી ઉલેચ;' તો પણ તેણે કાંઈ ન કરવું. પેલો એમ કહે કે, 'નાવના આ છિદ્રને તુ તારા હાથ, પગ, વગેરે અવયવોથી કે (નાવમાં રહેતા તેવા કોઈ સાધન વડે, કે) વસ્ત્ર, માટી, કમળપત્ર કે કુરુવિંદ ઘાસ વડે ઢાંકી રાખ;' તો પણ તેણે કાંઈ ન કરવુ. મુનિએ, છિદ્રમાં થઈને પાણી ભરાતું જોઈને, તથા ઉપરાઉપરી નાવને ડૂબતુ જોઈ ને, નાવિકને જઈને એમ ન કહેવુ કે, 'આ પાણી ભરાય છે,' તેમજ પોતાના મનમાં પણ તે વાત ઘૂંટયા ન કરવી. પરંતુ, વ્યાકુળ થયા વિના, તથા ચિત્તને બહાર જવા દીધા વિના, પોતાની જાતને એકાગ્ર કરી, સમાહિત કરવી. પેલો નાવિક આવીને તેને બીજું કાંઈ કામ બતાવે, જેમ કે 'આ છત્ર પકડ, કે અમુક શસ્ત્ર પકડ, કે આ છોકરા-છોકરીને દૂધ કે પાણી પીવરાવ,— તો તેની વાત તેણે કબૂલ ન કરવી. આથી ચિડાઈને કોઈ એમ કહે કે, 'આ સાધુ તો નાવ ઉપર નકામો બોજો જ છે, માટે એને પકડી પાણીમાં ફેંકી દો;' તો એ સાંભળી તે મુનિએ તરત ભારે વસ્ત્રો અલગ કરી, હલકાં વસ્ત્ર શરીરે કે માટે વીંટી લેવા, અને પેલા ક્રૂરકર્મી લોકો તેને હાથ વડે પકડી પાણીમાં નાખવા આવે, તો તેણે તેમને કહેવુ કે, 'આયુષ્માન ગૃહસ્થ! મને હાથ પકડી ફેંકવાની કાંઈ જરૂર

---

૧. મૂળમાં 'અવલક' નામના તેવા નાવ હંકારવાના સાધનનું નામ વધારે છે.

નથી. હું પોતે જ પાણીમા ઊતરી પડીશ.' એમ કહેવા છતાં પેલા તેને પકડીને ફેંકી દે, તો પણ તેણે મન ન બગાડવું, કે તેમની સામા ન થવુ; પરંતુ, વ્યાકુળ થયા વિના, સાવધાનીથી તે પાણી તરી જવુ [૧૨૦-૧]

ભિક્ષુ પાણીમા તરતી વખતે હાથ પગ વગેરે ન ઉછાળે[૧], તેમજ ડૂબકીઓ ન મારે; કારણ કે, તેમ કરવાથી પાણી નાક-કાનમાં પેસી નાહક વિનાશ પામે મુનિ પાણીમાં તરતાં થાકી જાય, તો તે પોતાના બધા કે થોડા વસ્ત્રાદિ જતા કરે, તેમનાસાં બધાઈ ન રહે પછી જ્યારે કાંઠે પહોચે, ત્યારે શરીર સૂકવવા તેને લૂછે, ઘસે કે તપાવે નહિ; પણ આપોઆપ તેની ભીનાશ ઊડી જાય, ત્યારે તેને લૂછી કરીને આગળ ચાલે. [૧૨૨]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે કે, તે બધી બાબતમા હમેશાં રાગદ્વેષરહિત તથા પોતાના કલ્યાણમા તત્પર રહીને, સાવધાનતાપૂર્વક વર્તે.

---

૧. મૂળમા તો, અવયવો એક બીજા સાથે ન 'आस्वादयेत्' — અડકાડે — એવુ છે, તરતી વખતે એવું કાંઈ કરાવુ હોય એવું જાણમા નથી.

૪

ભાષા

ભિક્ષુએ અહીં વર્ણવેલા વાણીના આચારો સાંભળીને જાણવું કે, નીચેના વાક્પ્રયોગો અનાચારરૂપ છે, તથા તેમને સત્પુરુષોએ આચર્યા નથી. તે જેવા કે : ક્રોધથી બોલવું, માનથી બોલવું, માયાથી બોલવું, લોભથી બોલવું, જાણી-બૂઝીને કઠોર બોલવું, અજાણતાં કઠોર બોલવું વગેરે. વિવેકી પુરુષે આ બધા દોષયુક્ત વાક્પ્રયોગોનો ત્યાગ કરવો. [૧૩૨]

સાધુએ (જાણ્યા વિના કે ખાતરી કર્યા વિના) નિશ્ચયપૂર્વક નહિ બોલવું; જેમકે આમ ચોક્કસ છે કે આમ ચોક્કસ નથી જ; (અમુક સાધુને) આહારપાણી મળશે જ કે નહિ મળે; તે ખાઈ લેશે જ, કે નહિ જ ખાઈ લે; અમુક આવ્યો છે જ કે નથી જ આવ્યો; આવે જ છે કે નથી જ આવતો; આવશે જ કે નહિ જ આવે. જરૂર પડ્યે, સાધુએ, વિચાર કરીને તથા ખાતરી કરીને જ નિશ્ચયપૂર્વક કાંઈ કહેવું. [૧૩૨]

એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચન, નારીજાતિ, નરજાતિ, નાન્યતર જાતિ, પહેલો પુરુષ, બીજો પુરુષ, ત્રીજો પુરુષ, કે બીજો ત્રીજો મિશ્ર, કે ત્રીજો બીજો મિશ્ર,[1] ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ, ભવિષ્યકાળ, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ,— એ સોળ પ્રકારમાથી કોઈ પણ વાપરતી વખતે, વિચારપૂર્વક, ખાતરી કરીને, સાવધાનતાથી, સંયમપૂર્વક તથા ઉપર જણાવેલા દોષોનો ત્યાગ કરીને બોલવું. [૧૩૨]

ભિક્ષુએ નીચે પ્રમાણે વાણીના ચાર પ્રકારો જાણવા: સત્ય, અસત્ય, કંઈક સત્ય અને કંઈક અસત્ય, ન સત્ય કે ન અસત્ય[2] [૧૩૨]

---

૧. ટીકામા 'અધ્યાત્મ'નો અર્થ પહેલો પુરુષ ન કરતા, 'બીજું કહેવા જતા મનની વાત નીકળી પડે તે'— એવો કર્યો છે. તથા 'ઉપનીત'નો અર્થ પ્રશંસાવચન કર્યો છે, અને 'અપનીત'નો અર્થ પ્રશંસાથી ઊલટું — એવો કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે મિશ્રનું પણ સમજવું.

૨ ચોથો પ્રકાર એ રોજના વ્યવહારમા બોલાતી વાણીનો, એટલે કે. કોઈને બોલાવતી–આજ્ઞા કરતી વખતે વપરાતી વાણીનો છે મૂળમાં આના પછી નીચેનાં વાક્ય છે 'વાણીના આ ચાર પ્રકાર ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળના તીર્થંકરોએ કહ્યા છે, કહે છે અને કહેશે. એ ચારે પ્રકારની વાણીનાં પરમાણુઓ અચિત્ત, તથા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શયુક્ત, તથા વધઘટ અને વિવિધ પરિણામ પામનારાં છે, એમ પણ તીર્થંકરોએ કહ્યું છે વાણી બોલતા પહેલા અને બોલ્યા પછી વાણી નથી હોતી, પણ અ-વાણી હોય છે. આમ બોલાતી હોય તે જ વખતે તે વાણી કહેવાય છે.' સંભવ છે કે, શબ્દ નિત્ય છે એવું માનનાર વાદીઓને જવાબરૂપે એ ભાગ હોય

આ ચારે પ્રકારની વાણીઓમાંથી જે કોઈ વાણી સદોષ, કર્મબંધન કરાવનાર, કર્કશ, કડવી, નિષ્ઠુર, કઠોર, અનર્થકારી, પ્રાણીઓના છેદન-ભેદન તથા તેમને ઉપદ્રવ-પરિતાપ કરાવનારી હોય, તે ચાહીને ન બોલવી. પરંતુ, જે વાણી સત્ય, સૂક્ષ્મ,[1] નહિ સત્ય કે નહિ અસત્ય, તથા ઉપર જણાવેલા દોષોથી રહિત હોય તે ચાહીને બોલવી. [૧૩૩]

ભિક્ષુ કોઈને બોલાવતો હોય, અને તે ન સાંભળે, તો તેને અવજ્ઞાપૂર્વક 'ચાંડાળ', 'કૂતરા', 'ચોર', 'છિનાળ', 'જૂઠા' વગેરે[2] સંબોધનથી ન ઉદ્દેશવો, તેમજ તેના માત-પિતાને પણ તેવા વિશેષણ લગાડી તેને ન સંબોધવો; પરંતુ, 'હે અમુક' અથવા હે આયુષ્માન, હે શ્રાવક, હે ઉપાસક, હે ધાર્મિક, કે હે ધર્મપ્રિય, એમ કહીને સંબોધન કરવું. સ્ત્રીની બાબતમા પણ એમ જ સમજવું. [૧૩૪]

ભિક્ષુએ આકાશ, ગર્જના અને વીજળીને દેવ ન કહેવાં. તેમજ દેવ વરસ્યો, કે દેવ વરસતો બંધ થયો, એમ પણ ન કહેવું. વળી, વરસાદ પડો યા ન પડો, ધાન્ય નીપજો યા ન નીપજો, રાત અજવાળી થાઓ યા ન થાઓ, સૂર્ય ઊગો યા ન ઊગો, રાજા જીતો યા ન જીતો—એમ પણ ન બોલવું. આકાશ વિષે કાંઈ કહેવાનું હોય તો તેને નભોદેવ કે એવું

---

૧. ઉપરથી અસત્ય દેખાતી પણ કુશાગ્રબુદ્ધિથી જોનારને સત્ય લાગતી.

૨. મૂળમાં: હોલ, ગોલ, કુપક્ષ (ખોટાં મા-બાપનો), ઘટદાસ, દગાબાજ — એ વિશેષણો વપરાય છે.

કાંઈ કહેવાને બદલે, અંતરિક્ષ[1]–એમ કહેવું. તેમજ, દેવ વરસ્યો એમ કહેવાને બદલે, વાદળ એકઠું થયું, કે વરસ્યું, એમ કહેવું. [૧૩૫]

મુનિ અથવા આર્યાએ કેટલાક હીન રૂપ જોઈને તેમને તેવાં જ ન કહેવા. જેમકે, સૂજેલા પગવાળાને હાથીપગો ન કહેવો; કે કોઢવાળાને કોઢિયો ન કહેવો વગેરે.[2] ટૂંકમાં, જે કહી બતાવવાથી સામો માણસ ગુસ્સે થાય, તેવી વાણી ચાહીને ન બોલવી.

ભિક્ષુએ કેટલાક રૂડાં રૂપ જોઈને તેમને તેવાં જ કહેવા: જેમકે ઓજસ્વીને ઓજસ્વી, તેજસ્વીને તેજસ્વી, યશસ્વીને યશસ્વી, વગેરે. ટૂંકમાં, જે કહી બતાવવાથી સામો માણસ ગુસ્સે ન થાય, તે ચાહીને બોલવું.

ભિક્ષુએ કોટ, કિલ્લા, ઘર વગેરેને જોઈને એમ ન કહેવું કે, આ સારું કરેલું છે, કે કલ્યાણકારી છે, કે કરવા જેવું છે. પરંતુ, જરૂર પડે તો એમ કહેવું કે, એ હિંસાપૂર્વક બાંધેલું છે, દોષપૂર્વક બાંધેલું છે, કે પ્રયત્નપૂર્વક બાંધેલું છે. અથવા, દેખાવડાને દેખાવડું કહેવું અને બેડોળને બેડોળ કહેવું. [૧૩૬]

તે જ પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં ખાનપાનની બાબતમાં પણ સમજવું. [૧૩૭]

---

૧. મૂળમાં 'ગુજ્ઝાણુચરિય' 'ગુહ્ય દેવોનું વિચરવાનું સ્થાન' એ વિશેષણ વધારે છે.

૨ મૂળમાં મધુપ્રમેહવાળાનો તથા વઢેલા હાથ, પગ, નાક કાન અને ખોડવાળાના દાખલા વધારે છે.

ભિક્ષુએ કોઈ જુવાન તથા પુષ્ટ પ્રાણી, આખલો, પાડો, મૃગ, પશુ કે પંખી વગેરે જોઈને એમ ન કહેવું કે, એ ભરાવદાર, ચરબીયુક્ત, ગોળમટોળ, કાપવા લાયક કે રાંધવા લાયક છે; પણ જરૂર પડયે એમ કહેવું કે, એનું શરીર વધેલું છે, કે ભરાયેલું છે; અથવા તેનો બાંધો મજબૂત છે, અથવા તે લોહીમાંસથી ભરેલો છે, અથવા તે પરિપૂર્ણ અવયવોવાળો છે.

મુનિએ ગાયો વાછરડા વગેરેને જોઈને એમ ન કહેવું કે, તે દોહવા લાયક છે, કે પલોટવા લાયક છે, કે વાહને જોડવા લાયક છે, પણ એમ કહેવું કે, આ ગાય દૂઝણી છે, કે જુવાન છે, અથવા આ વાછરડો નાનો છે, કે મોટો છે

મુનિએ બાગ, પર્વત કે વનમાં મોટાં ઝાડ જોઈને એમ ન કહેવું કે, આ મહેલ બનાવવાના કામનાં છે, કે દરવાજો બનાવવાના કામનાં છે, કે ઘર, બાંકડા, આગળા, હળ, વાહન કે તેની કોઈ વસ્તુ બનાવવાને કામનાં છે. પણ એમ કહેવું કે, તે જાતવાન છે, ઊંચાં છે, મોટાં છે, બહુશાખાવાળાં છે, એડોળ છે, કે સુંદર છે

એ જ પ્રમાણે, વૃક્ષોને ફળ બેઠેલાં જોઈને એમ ન કહેવું કે, આ ફળ પાકાં છે, કે પકવીને ખાવા જેવાં છે, કે હમણાં જ ખાવા જેવાં છે, કે કુમળાં છે, કે કકડા કરવા લાયક છે. પણ બહુ ફળવાળાં વૃક્ષ દેખીને એમ કહેવું કે, ફળના ભારથી આ બહુ લચી ગયાં છે, કે તેમને ઘણાં ફળ બેઠાં છે, કે ફળોનું રૂપ બંધાયું છે.

મુનિએ ખેતરોમાં ઊભેલું ધાન્ય પાકેલું દેખી એમ ન કહેવું કે, તે પાકી ગયું છે, કે લીલું છે, કે લણવા યોગ્ય છે,

કે પોક પાડવા યોગ્ય છે પણ એમ કહેવુ કે, તે ઊગ્યું છે, કે વધ્યુ છે, કે કઠણ થયુ છે, કે રસયુક્ત છે; કે દાણા બેઠા છે કે ભરાયા છે [૧૩૮]

ભિક્ષુએ વિવિધ શબ્દો સાભળીને એમ ન કહેવુ કે, આ સારો યા ખોટો છે પણ સ્વરૂપ બતાવવા પૂરતો સુશબ્દને સુશબ્દ કહેવો અને દુ શબ્દને દુ:શબ્દ કહેવો. તે જ પ્રમાણે રૂપ, ગધ, અને રસની બાબતમા પણ સમજવુ. [૧૩૯]

ભિક્ષુએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ કરી, વિચારપૂર્વક, ખાતરીયુક્ત બોલનારા થવુ; સાભળવા પ્રમાણે કહેનારા થવુ, તથા, ઉતાવળા થયા વિના, વિવેક કરીને, સમભાવપૂર્વક, સાવધાનીથી બોલનારા થવુ [૧૪૦]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે કે, તે બધી બાબતમા હમેશા રાગદ્વેષરહિત તથા પોતાના કલ્યાણમા તત્પર રહીને, સાવધાનતાપૂર્વક વર્તે.

૫

વસ્ત્ર

ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને વસ્ત્રની જરૂર પડે, તો તેણે ઊન, રેશમ, શણ, તાડપત્રાદિ, કપાસ કે તૂલનાં બનેલાં કપડાં માગવાં. જે મુનિ બળવાન, નીરોગી, અને મજબૂત બાંધાનો હોય, તે એક જ વસ્ત્ર પહેરે; બે નહિ. અને જે સાધ્વી હોય તે ચાર વસ્ત્ર પહેરે· એક બે હાથનું, બે ત્રણ હાથના અને એક ચાર હાથનું એટલી લંબાઈનાં સળંગ ન મળે, તો સાંધીને કરે [૧૪૧]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીએ વસ્ત્ર માગવા માટે બે ગાઉથી વધારે દૂર જવાની ઇચ્છા ન કરવી. [૧૪૨]

જે વસ્ત્ર ગૃહસ્થે એક કે અનેક સ્વધર્મી (જૈન) ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને ઉદ્દેશીને કે અમુક ગણતરીબંધ શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરેને ઉદ્દેશીને ભૂતપ્રાણીઓની હિંસા કરીને તૈયાર કર્યું

હોય, ખરીદ્યુ હોય કે ઊછીનુ આણ્યું હોય[1] . . . તે વસ્ત્રને સદોષ જાણી ભિક્ષુએ ન સ્વીકારવુ.

વળી, જે વસ્ત્ર અમુક ગણતરીબંધ નહિ, પણ ગમે તે શ્રમણ બ્રાહ્મણ વગેરે માટે ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવ્યુ હોય, પણ તે હજુ બીજાએ પોતાનું ગણી વાપર્યું ન હોય, તો તે વસ્ત્ર પણ સદોષ જાણી ભિક્ષુએ ન સ્વીકારવું. પણ જે વસ્ત્ર બીજાએ પોતાનુ ગણી વાપર્યું હોય, તેને નિર્દોષ જાણી સ્વીકારવુ [૧૪૩]

તે જ પ્રમાણે, જે વસ્ત્ર ગૃહસ્થે ભિક્ષુ માટે ખરીદ્યુ હોય, ધોયુ હોય, રંગ્યુ હોય, સુગંધી દ્રવ્યો અને ક્વાથોમાં ઘસી મસળીને સાફ કર્યું હોય, અથવા ધૂપ આપી સુવાસિત કર્યું હોય, તે જ્યા સુધી બીજાએ પોતાનુ ગણી વાપર્યું ન હોય, ત્યા સુધી ન લેવુ પણ બીજાએ પોતાનું ગણી વાપર્યું હોય તો લેવુ [૧૪૪]

ભિક્ષુએ, બહુ મોઘા મૂલના કપડા[2] મળે તો પણ ન લેવા [૧૪૫]

---

૧ 'ઝૂટવી આણ્યુ હોય, (સહિયારી માલકીનું હોઈ, બધાની) રજા વિના મેળવ્યુ હોય, કે મુનિને સામે જઈને નિવેદિત કર્યું હોય' — વગેરે વિશેષણો પિંડૈષણા (પા. ૯૮) પ્રમાણે જ સમજવાં. દરેક માગવાની વસ્તુ માટે આ તથા પછીનો નિયમ સામાન્ય જ હોય છે

૨ તેની વિગતો મૂળમાં આ પ્રમાણે છે આજિન (અમુક જાતના ઉંદરનાં ચામડામાથી બનાવેલા-ટી૰), શ્લક્ષ્ણ (બારીક), બારીક તથા ચિત્રવિચિત્ર, આજક (અમુક દેશમા સૂક્ષ્મ રુવાટીવાળી બકરી થાય છે તેની રુવાટીના), કાયક (અમુક દેશમાં ઇંદ્રનીલ-

ઉપરના દોષો ટાળી, ભિક્ષુએ નીચેના ચાર નિયમોમાંથી કોઈ એકને અનુસરી વસ્ત્ર માગવાં :

૧ ઊની, સુતરાઉ વગેરેમાંથી કોઈ એક જાત નક્કી કરી, તે જાતનું જ જાતે માગવું અથવા આપે તો લેવું, એ પહેલો નિયમ

૨ પોતાને જોઈતું વસ્ત્ર ગૃહસ્થને ત્યાં દેખીને માગવું અથવા આપે તો લેવું, એ બીજો નિયમ

૩. ગૃહસ્થે પોતે અંદર કે ઉપર પહેરીને વાપરેલું વસ્ત્ર જ જાતે માગવું અથવા આપે તો લેવું, એ ત્રીજો નિયમ

૪. ફેંકી દેવા જેવું, એટલે કે જેને બીજો કોઈ યાચક યા ભિખારી લેવા ન ઇચ્છે, તેવું જ વસ્ત્ર માગવું અથવા આપે તો લેવું, એ ચોથો નિયમ

આ ચારમાંથી કોઈ પણ એક નિયમ અનુસરનારે એમ કદી ન માનવું કે પોતે જ સારો નિયમ લીધો છે, અને બીજાએ ખોટો નિયમ લીધો છે.[૧]

વર્ણનો કપાસ થાય છે તેના), ક્ષૌમિક (કપાસના), દુકૂલ (ગૌડ દેશના વિશિષ્ટ કપાસના), પટ્ટ (પટ્ટસૂત્રનાં), મલય (મલય દેશમાં થતા સૂતરના), વલ્કલના તંતુઓનાં (પત્તુન્ન), રેશમી (ચીન વગેરેનાં), દેસરાગ, અમિલ, ગજ્જફલ, કાલિય, કોયવ, કામળ તથા પ્રાવર (મોટો કામળ). નીચેનાં ચામડાના બનેલાં કપડા પણ ન લેવાં: ઉદ્ર (એ નામના સિંધુ દેશમાં થતાં માછલાંનાં), પેસ (એ નામના સિંધુ દેશનાં બારીક રુવાટીવાળા પશુઓના), પેસલ (તે પશુઓની રુવાટીના), કૃષ્ણ, નીલ તથા ગૌર રંગના મૃગના ચામડાનાં, વ્યાઘ્રચર્મનાં તથા સોનેરી જરીબુટ્ટી વગેરેવાળાં.

૧. આગળનું બધું પા ૧૩૭ મુજબ સમજવું

એ નિયમો અનુસાર વસ્ત્ર માંગવા જનાર ભિક્ષુને ગૃહસ્થ એમ કહે કે, 'તમે મહિના બાદ, કે દશ કે પાંચ દિવસ બાદ, અથવા કાલે કે પરમ દિવસે આવજો, ત્યારે અમે તમને વસ્ત્ર આપીશું,' તો ભિક્ષુએ તેને કહેવું કે, 'હે આયુષ્મન્ અથવા બહેન, મારાથી એવો સંકેત કબૂલ રાખી શકાય તેમ નથી. માટે તમારે જે આપવું હોય, તો હમણાં જ આપો.' તે સાંભળી, પેલો એમ કહે કે, 'ભલે, થોડી વાર રહીને જ આવજો,' તો પણ તેને ઉપર પ્રમાણે જ કહેવું. આ સાંભળી, પેલો પોતાના ઘરમાં કોઈને કહે કે, 'હે ભાઈ અથવા બહેન, અમુક વસ્ત્ર લાવો; તે વસ્ત્ર આપણે સાધુને આપી દઈએ, અને આપણે માટે બીજું લાવીશું,' તો એ વસ્ત્ર સદોષ જાણી સાધુએ ન લેવું.

અથવા, તે ગૃહસ્થ પોતાના ઘરના માણસને એમ કહે કે, 'અમુક વસ્ત્ર લાવો, આપણે તેને સુગંધી દ્રવ્ય[1] કે કવાથ વડે ઘસી, સાફ કરીને, કે સુગંધિત કરીને સાધુને આપીએ; અથવા ઠંડા કે ગરમ પાણીથી ધોઈને આપીએ; કે તેમાંનાં કંદ, લીલોતરી વગેરે કાઢી લઈને આપીએ,' તો સાધુએ તેને તરત જ કહી દેવું કે, 'હે આયુષ્મન્ અથવા બહેન, તમારે આપવું જ હોય, તો તેમ કર્યા વિના જ આપો' અને છતાં જો તે ગૃહસ્થ તેમ કરીને જ આપે, તો તેને સદોષ જાણી ન લેવું.

ગૃહસ્થ મુનિને કોઈ વસ્ત્ર આપવા માંડે, તો મુનિએ તેને કહેવું કે, 'હે આયુષ્મન્, હું એક વાર તમારા વસ્ત્રને

1. મગધમાં તેને માટે सिणाणेण (સ્નાનેન) શબ્દ છે ટીકાકાર તેનો અર્થ 'સુગંધી દ્રવ્યથી' (ઘસવું) એમ કરે છે.

ચારે બાજુ તપાસી લઉં.' આમ તપાસ્યા વગર વસ્ત્ર લેવામાં ઘણા દોષ છે. કારણ કે, તે વસ્ત્રના છેડામાં કોઈ કુંડળ, હાર વગેરે આભૂષણ કે બીજ, ધાન્ય વગેરે કોઈ સચિત્ત વસ્તુ બાંધેલી હોય માટે પહેલેથી જોઈ તપાસીને જ વસ્ત્ર લેવું. [૧૪૬]

મુનિએ જે વસ્ત્ર ઈંડાં, જીવજંતુ વગેરેથી યુક્ત જણાય, તે સદોષ જાણી ન લેવું. જે વસ્ત્ર જીવજંતુ વિનાનું હોય, પણ પૂરતું ન હોય, જીર્ણ હોય, થોડા વખત માટે આપ્યું હોય, પહેરવા લાયક ન હોય, તથા કોઈ રીતે પસંદ પડે તેવું ન હોય; તે પણ ન લેવું. પરંતુ જે વસ્ત્ર જીવજંતુ વિનાનું, પૂરતું મજબૂત, હંમેશ માટે આપી દીધેલું, પહેરવા લાયક તથા પસંદ પડે તેવું હોય, તે નિર્દોષ જાણી લેવું.

ભિક્ષુએ, પોતાનું વસ્ત્ર નવું નથી એમ જાણી, કે દુર્ગંધી જાણી, તેને સુગંધી દ્રવ્યો, ક્વાથો યા ઠંડા કે ગરમ પાણીથી ન ધોવું કે સાફ કરવું. [૧૪૭]

ભિક્ષુને વસ્ત્ર તડકે સૂકવવાની જરૂર પડે, તો તેમને લીલી કે જીવજંતુવાળી જમીન ઉપર ન સૂકવવાં; તેમજ થાંભી, ઉમરો, ખાડણિયો, નાહવાનો બાજઠ કે તેવી જમીનથી અધ્ધર રહેતી અથવા બરાબર ગોઠવાયેલી ન હોવાથી આમતેમ હાલતી જગાઓ ઉપર ન નાખવાં. તે જ પ્રમાણે કોટડું, ભીંત, શિલા, ઢેફાં, સ્તંભ, માંચો, માળ કે અગાસી જેવી જમીનથી ઊંચે રહેતી કે હાલતી જગાઓનું પણ સમજવું. પરંતુ, વસ્ત્ર લઈ તેણે એકાંતમાં જવું, અને

ત્યાં બળેલી જમીન વગેરે જીવજંતુ વિનાનું સ્થળ જોઈ-તપાસી, સાફ કરી, તેના ઉપર તેમને સૂકવવાં. [૧૪૮]

ભિક્ષુએ, પોતે સ્વીકારી શકે તેવાં વસ્ત્રો માગવાં, અને જેવાં મળે તેવાં પહેરવા તેમને ધોવા યા રંગવા નહિ; તેમજ ધોયેલાં યા રંગેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહિ. ગામતરે જતા કોઈ લૂંટી લે એ બીકે તેમને છુપાવવા નહિ; તેમજ કોઈ લૂંટવાનું મન ન કરે એવાં વસ્ત્ર જ ધારણ કરવાં આ વસ્ત્રધારી મુનિનો સંપૂર્ણ આચાર છે

ગૃહસ્થને ઘેર જતા તેણે પોતાના વસ્ત્ર સાથે લઈને જ જવું આવવું. તે જ પ્રમાણે શૌચ જતાં કે સ્વાધ્યાય કરવા જતાં પણ કરવું. પરંતુ વરસાદ વગેરેને[1] વખતે બધાં વસ્ત્ર સાથે લઈને ન જવું-આવવું. [૧૪૯]

કોઈ સાધુ બીજે ગામ જતી વખતે, થોડા વખત માટે ઊછીનું વસ્ત્ર લઈ આવે; અને પછી પરગામથી પાછો આવી, તે વસ્ત્ર મૂળ માલિકને આપવા માડે, તો તે તેણે પાછું ન લેવું, કે લઈને બીજાને ન આપી દેવું, કે કોઈને ઊછીનું ન આપવું, કે તેનો બદલો ન કરવો, કે બીજાને જઈને એમ ન કહેવું કે, 'હે આયુષ્મન્ શ્રમણ! તારે આ વસ્ત્ર જોઈએ છે?' વળી, તે મજબૂત હોય છતા તેને કાઢીને ફેંકી ન દેવું. પરંતુ, વપરાઈને રોળાયેલું તે વસ્ત્ર ઊછીનું લઈ જનારને જ આપી દેવું;—પોતે ન વાપરવું. ભિક્ષુઓનો આવો આચાર સાંભળી, કોઈ ભિક્ષુ એવો વિચાર કરે કે, હું થોડા વખત માટે વસ્ત્ર ઊછીનું લઈ આવું; અને પછી

---

૧ જુઓ પા. ૮૬.

બહારગામથી પાછો આવી, તેને પાછુ આપવા જઈશ, ત્યારે તે લેશે નહિ, એટલે તે મારું જ થશે,— તો તેને દોષ લાગે. માટે તેણે તેમ ન કરવું. [૧૫૦]

ભિક્ષુએ વર્ણયુક્ત વસ્ત્રને વિવર્ણ ન કરવાં કે વિવર્ણને વર્ણયુક્ત ન કરવા; બીજુ મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાનુ વસ્ત્ર બીજાને આપી ન દેવું; કે બીજાનું ઉછીનુ ન લેવું; કે તેનો બદલો ન કરવો; કે પોતાને અણગમતુ વસ્ત્ર કાઢી નાખવા બીજાને જઈને એમ ન કહેવુ કે; 'તારે આ વસ્ત્ર જોઈએ છે?' બીજાને સારુ ન દેખાતુ હોય, માટે મજબૂત વસ્ત્રને કાઢીને ફેંકી ન દેવું. માર્ગે જતાં કોઈ લૂટારુ તેને મળે, તો તેનાથી બીને પોતાના વસ્ત્ર બચાવવા ખાતર તેણે ઉન્માર્ગે ન ચડી જવુ, કે અમુક માર્ગે લૂંટારુઓ વસે છે એમ જાણી બીજે માર્ગે ન વળી જવુ; કે તે સામા આવીને માગે તો આપી પણ ન દેવાં; પણ આગળ (પા. ૧૨૭ માં) બતાવ્યા પ્રમાણે કરવુ. [૧૫૧]

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે, વગેરે પા. ૮૨ મુજબ.]

૬

પાત્ર

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીને પાત્રની જરૂર પડે, ત્યારે તેણે તુંબીનું કે લાકડાનું કે માટીનું કે એવી જાતનું કોઈ પાત્ર માગવું. જે મુનિ બળવાન, નીરોગી અને મજબૂત બાંધાવાળો હોય, તેણે એક જ પાત્ર રાખવું, બે નહિ.

પાત્ર માગવા તેણે બે ગાઉથી વધારે દૂર જવાની ઇચ્છા ન કરવી.

જે પાત્ર ગૃહસ્થે એક કે અનેક સ્વધર્મી (જૈન) ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને ઉદ્દેશીને.. ...તૈયાર કર્યું હોય, કે ખરીદ્યું હોય...તે સદોષ જાણી ન લેવું...[વગેરે બે ફકરા પા ૧૩૯ પ્રમાણે.]

ભિક્ષુએ, બહુ મોંઘામૂલાં પાત્ર મળે તો પણ ન લેવાં.[1]

---

૧ મૂળમાં: 'સીસું, તાંબું, ચાંદી, સોનું, પિત્તળ, પોલાદ, મણિ, કાચ, કાંસું, શંખ, શીંગ, દાંત, કપડાં, પથ્થર, ચામડાં,' વગેરેના ગણાવ્યા છે.

ઉપરના દોષો ટાળી, ભિક્ષુએ નીચેના ચાર નિયમોમાંથી કોઈ એકને અનુસરી પાત્ર માગવું :

૧. તુંબીનુ, લાકડાનુ, માટીનુ વગેરેમાથી કોઈ એક જાત નક્કી કરી, તે જાતનુ જ માગવુ, અથવા આપે તો લેવુ, એ પહેલો નિયમ.

૨. પોતાને જોઈતુ પાત્ર ગૃહસ્થને ત્યાં દેખીને માગવું, અથવા આપે તો લેવું, એ બીજો નિયમ.

૩. ગૃહસ્થે વાપરેલું કે તેના વડે વપરાતાં બે ત્રણ પાત્રોમાંથી એક માગવું, અથવા આપે તો લેવું, એ ત્રીજો નિયમ.

૪. ફેંકી દેવા જેવું, એટલે કે જેને બીજો કોઈ યાચક યા ભિખારી લેવા ન ઇચ્છે, તેવુ જ પાત્ર માગવું, અથવા આપે તો લેવુ, એ ચોથો નિયમ. આ ચારમાંથી કોઈ એક નિયમ લેનારે બીજાની અવગણના ન કરવી. [વગેરે આગળ પા ૧૦૭ મુજબ.]

એ પ્રતિજ્ઞાઓ અનુસાર પાત્ર માગવા જનાર ભિક્ષુને ગૃહસ્થ વાયદા કરે, અથવા પાત્રને તેલ, ઘી, ચરબી વગેરે ચોપડીને કે સુગંધી દ્રવ્યો, ઠંડુ કે ઊનુ પાણી વગેરેથી ધોઈ માંજીને આપવાનુ કહે, તો તે સદોષ જાણી ન લેવું. [વગેરે પા. ૧૪૧ મુજબ.]

ગૃહસ્થ ભિક્ષુને એમ કહે કે, 'તમે થોડી વાર થોભો તો અમે રસોઈ વગેરે તૈયાર કરી લઈએ. ત્યારબાદ અન્નપાન ભરીને તમને પાત્ર આપીશું: ખાલી પાત્ર શ્રમણને આપવું તે ઠીક નથી;' તો ભિક્ષુએ પહેલેથી જ ના પાડી દેવી; અને છતા, ગૃહસ્થ તેમ કરીને જ આપવા માંડે, તો તે ન સ્વીકારવું

ગૃહસ્થ પાસેથી પાત્ર લેતા પહેલાં ભિક્ષુએ તેના દેખતાં તપાસીને પછી લેવું. કારણ કે, અંદર જીવજંતુ, વનસ્પતિ, બીજ વગેરે હોય.

[પછીના બે ફકરા આગળ વસ્ત્રૈષણા[1] (પા ૧૪૨) મુજબ જ લેવા. માત્ર જ્યા સૂકવવાની વાત છે, ત્યાં, 'તેલ, ઘી વગેરેથી ખરડેલું પાત્ર હોય, તો નિર્જીવ જમીન જોઈ-તપાસી, સાફ કરી, ત્યા સાવધાનીથી તેને ઘસી લેવું,' એમ સમજવું.] [૧૫૨]

ભિક્ષુએ ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા લેવા જતા પાત્રને પ્રથમ જોઈ-તપાસી સાફ કરવું, જેથી અંદર જીવજંતુ કે ધૂળ ન રહે. [૧૫૩]

ભિક્ષુ ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા લેવા ગયો હોય અને ગૃહસ્થ પાત્રમા ઠંડું પાણી ભરી લાવીને તેને આપવા માડે; તો પહેલેથી જોયુ હોય, તો તેને સદોષ જાણી ન લેવું; પણ અચાનક લેવાઈ જાય, તો તેને પાછું (તેના વાસણના) પાણીમા રેડી દેવું, (અને ન રેડવા દે, તો કૂવા વગેરેના પાણીમા) અથવા ભીનાશવાળી જમીનમા રેડી દેવું તેમ ન બને તેવું હોય, તો તે પાણી સહિત પાત્ર જ પરઠવી દેવું.

ભિક્ષુએ પોતાના ભીના વાસણને લૂછવું કે તપાવવું નહિ.

[ભિક્ષુએ ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા લેવા જતી વખતે પાત્ર સાથે લઈને જવું, વગેરે વસ્ત્રૈષણા મુજબ, પા. ૧૪૩.]

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે. વગેરે પા ૮૨ મુજબ]

---

૧. સૂત્ર ૧૪૭-૮.

૭

મુકામ[1]

"પ્રવ્રજ્યા લઈ, હું ઘરબાર વિનાનો, ધન-ધાન્ય-પુત્રાદિ રહિત તથા પારકાનું આપેલું ખાનારો શ્રમણ થઈશ; અને પાપકર્મ હરગિજ નહિ કરું. હે ભગવત! બીજાએ નહિ આપેલી એવી કોઈ પણ ચીજ લેવાનું (કે રાખવાનું) ત્યજવાનો હું નિયમ લઉં છું."

આવી પ્રતિજ્ઞાવાળા મુનિએ, પછી ગામ, નગર કે રાજધાનીમાં ગયા બાદ, બીજાએ નહિ આપેલી કોઈ પણ ચીજ ગ્રહણ ન કરવી, બીજા પાસે ન કરાવવી, કે કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ ન આપવી. પોતાની સાથે પ્રવ્રજ્યા લેનાર સાધુઓની પણ છત્ર, પાત્ર, દંડ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ, તેમની રજા માગ્યા વિના કે (રજા મળે ત્યારે) જોયા-તપાસ્યા વિના, કે સાફ કર્યા વિના ન લેવી. [૧૫૫]

---

૧. મૂળમાં 'અવગ્રહ' શબ્દ છે. તેનો અર્થ, 'પોતાની માલકીની ચીજ – પરિગ્રહ' તેમજ 'નિવાસસ્થાન' એમ બંને થાય. આ અધ્યયનમાં પણ બંનેને લગતાં વિધાનો છે.

ભિક્ષુએ મુસાફરખાનાં વગેરે સ્થળે જઈને, પહેલાં તે સ્થળ પોતાને યોગ્ય છે કે નહિ તે વિચારીને, પછી ત્યાંના માલિક કે અધિપતિ પાસે, ત્યા રહેવાની આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે (પા. ૧૧૪-૫) રજા માગવી.

રહેવાની જગ મળ્યા બાદ, તે મકાનમા જે બીજા શ્રમણબ્રાહ્મણાદિ અગાઉથી ઊતર્યાં હોય, તેમની છત્ર પાત્ર વગેરે વસ્તુઓ આઘીપાછી ન કરવી, તથા તે ઊંઘતા હોય તો તેમને ન જગાડવા. ટૂંકમાં, તેમને પીડાકર કે પ્રતિકૂળ એવુ કાંઈ જ ન કરવુ. [૧૫૫]

ઉતારો કર્યો બાદ, ત્યા પોતાના સમાનધર્મી કે સહભોજી જે સદાચારી સાધુઓ આવે, તેમને પોતે માગી આણેલાં ખાનપાન, સૂવાબેસવાનાં પાટિયા, પથારી, પાથરણું વગેરે માટે નિમંત્રિત કરવા; પરંતુ બીજાએ આણેલાં અન્નપાન વગેરે માટે બહુ આગ્રહ કરીને નિમંત્રિત ન કરવા. [૧૫૬-૭]

ત્યા ગૃહસ્થો કે તેમના પુત્રો વગેરે પાસેથી સોય, અસ્તરો, કાન-ખોતરણુ કે નરેણી વગેરે વસ્તુઓ પાછી આપવાની શરતે, પોતાના એકલાના ઉપયોગ માટે માગી આણી હોય, તો તે એકબીજાને અપવી નહિ; પણ પોતાનુ કામ પૂરું થતાં, તેને લઈ ગૃહસ્થ પાસે જવું. અને તેને ખુલ્લા હાથમાં રાખીને કે જમીન ઉપર મૂકીને, 'આ રહી, આ રહી' એમ કહેવુ; મતલબ કે, પોતે તેના હાથમા ન મૂકવી[1] [૧૫૭]

---

૧. બીજી અનુચિત વસ્તુની લેવડદેવડ નથી કરી, એવું બીજાઓ જોઈ શકે તે માટે. (?)

(કોઈ આંબાવાડિયામાં ઉતારો મેળવ્યો હોય, અને કેરી ખાવાની ઇચ્છા થાય,[1] તો જે કેરી જીવજંતુ વગેરે વાળી હોય, તેમજ જેને ચીરી, કકડા કરી, નિર્જીવ કરેલી ન હોય, તે ન લેવી પણ, જે કેરી જીવજંતુ વિનાની અને ચીરી, કટકા કરી, નિર્જીવ કરેલી હોય, તે લેવી. તે જ પ્રમાણે કેરીનાં અડધિયાં, પેશી, છાલ, રસ કે છૂંદા માટે પણ સમજવું.

તેવું જ, શેરડીના ખેતરમાં કે લસણના ખેતરમાં ઉતારો કર્યો હોય ત્યારે પણ સમજવું [૧૬૦]

ભિક્ષુએ ઉપર જણાવેલા દોષો ટાળી, નીચેના સાતમાંથી કોઈ એક નિયમ અનુસાર મુકામ મેળવવો

૧. મુસાફરખાનાં વગેરેમાં, તે સ્થળ પોતાને માટે યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી, તેના માલિકની આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે રજા માગી, મુકામ મેળવવો, એ પહેલી પ્રતિજ્ઞા.

૨. હું બીજા ભિક્ષુ માટે મુકામ માગીશ, અને બીજાએ માગેલા મુકામમાં રહીશ, એ બીજી પ્રતિજ્ઞા.

૩. હું બીજા ભિક્ષુ માટે મુકામ માગીશ, પણ બીજાએ માગેલામાં રહીશ નહિ, એ ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા

૪. હું બીજા માટે મુકામ માગીશ નહિ, પણ બીજાએ માગેલામાં રહીશ, એ ચોથી પ્રતિજ્ઞા.

---

૧. મૂળમાં માલિકની રજા મેળવવાનો ચોખ્ખો ઉલ્લેખ નથી, પણ સમજી લેવાનો છે.

૫ હું એકલા મારે માટે મુકામ માગીશ, બીજા એ ત્રણ કે ચાર પાંચ માટે નહિ માગું, એ પાચમી પ્રતિજ્ઞા.

૬. જેને મકાને હું મુકામ સ્વીકારીશ, તેની પાસેથી જ તૃણ વગેરેનું[1] પાથરણું સ્વીકારીશ, નહિ તો ઉભડક કે પલાંઠી વાળીને બેસીને જ રાત કાઢીશ, એ છઠ્ઠી પ્રતિજ્ઞા.

૭ જેને મકાને ઉતારો કર્યો હશે, તેને ત્યા પથ્થર કે લાકડાની છાટ જેવુ કાંઈ તૈયાર મળી આવશે, તો તેના ઉપર સૂઈશ, નહિ તો ઉભડક કે પલાંઠી વાળીને બેસીને જ રાત કાઢીશ, એ સાતમી પ્રતિજ્ઞા.

[આ સાતમાંથી કોઈ એક નિયમ લેનારે બીજાની અવગણના ન કરવી વગેરે, પા. ૧૦૭ મુજબ[2]] [૧૬૧]

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે વગેરે, પા ૮૨ મુજબ.] [૧૬૨]

---

૧ જુઓ પા ૧૧૮-૯.

૨. આ ફકરા પછી મૂળમા નીચેનો ફકરો છે: "ભગવાને એવુ કહેલું મે સાંભળ્યું છે કે, સ્થવિર ભગવંતોએ પાચ પ્રકારના અવગ્રહ (એટલે કે, માલકીની વસ્તુ કે મકાન) ગણાવ્યા છે. (૧) લોકમધ્યવર્તી રુચકદક્ષિણાર્ધ એ દેવેન્દ્રનો અવગ્રહ ગણાય છે (૨) ભરત વગેરે ક્ષેત્ર તે ચક્રવર્તી રાજાનો અવગ્રહ ગણાય છે. (૩) ગામ, વૃક્ષ, ઉદ્યાન, ગિરિ, કંદરા, દેવમંદિર, પરબ વગેરે ગૃહપતિ (તે સ્થળનો રાજા—જાગીરદાર) નો અવગ્રહ ગણાય (૪) જેને ઘેર ઉતારો કર્યો હોય, તે ગૃહસ્થનુ ઘર વગેરે તે ગૃહસ્થ (સાગારિક) નો અવગ્રહ ગણાય અને જે જગાએ સમાનધર્મી સાધુ વગેરે મહિનો માસ ઉતારો કરી રહ્યા હોય, તે જગા વગેરે તે સાધર્મિકનો અવગ્રહ કહેવાય."

૮

ઊભા રહેવાનું સ્થાન[1]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીને ઊભા રહેવા માટે સ્થાનની જરૂર પડે, ત્યારે તેણે ગામ, નગર કે રાજધાનીમાં જવું. ત્યાં જે સ્થાન ઈંડાં કે જીવજંતુ વગેરેવાળું જણાય, તે સદોષ જાણી, મળ્યા છતાં ન લેવું. [વગેરે બધું આગળ પા. ૧૦૯-૧૧[2] મુજબ સમજવું.]

ભિક્ષુએ એ બધા દોષ ત્યાગી, નીચેની ચાર પ્રતિજ્ઞાઓમાંથી કોઈ એક મુજબ, ઊભા રહેવાનું નક્કી કરવું :

૧. અચિત્ત સ્થળમાં ઊભા રહેવું, અચિત્ત વસ્તુનું અવલંબન લેવું, હાથ પગ લાંબા-ટૂંકા કરવા, તથા થોડું ફરવાનું રાખવું, એ પહેલી પ્રતિજ્ઞા.

---

૧. અહીંથી માંડીને ચૌદમા અધ્યયન સુધીનાં સાત અધ્યયનો એ બીજી ચૂડા છે

૨. સૂત્ર ૬૪ તથા તે પછીનો કંદમૂળ સુધીનો ભાગ

૨. બીજું બધું ઉપર પ્રમાણે, પણ ફરવાનું ન રાખવું, એ બીજી પ્રતિજ્ઞા

૩ બીજું બધુ બીજી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, પણ અવલંબન કશાનુ ન કરવુ, એ ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા

૪. અચિત્ત સ્થળ ઉપર ઊભા રહેવુ, અવલંબન કશાનું ન કરવુ, હાથપગ પણ લાંબા-ટૂંકા ન કરવા, હરવુ-ફરવુ પણ નહિ; તથા શરીર, કેશ, દાઢી, રૂવાડા અને નખોની દરકાર તજીને, (પરિમિત કાળ સુધી) હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભા રહેવુ, એ ચોથી પ્રતિજ્ઞા.

[આ ચારમાથી કોઈ એક નિયમ લેનારે બીજાની અવગણના ન કરવી વગેરે, આગળ પા. ૧૦૭ મુજબ.]

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે વગેરે, પા. ૮૨ મુજબ [૧૬૩]

૯

સ્વાધ્યાય માટેની જગા[1]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીને સ્વાધ્યાય કરવા માટે કોઈ જગાની જરૂર પડે, ત્યારે તેણે ગામ, નગર કે રાજધાનીમાં જવું, અને ઈંડાં કે જીવજંતુ વગેરે વિનાનું સ્થળ પસંદ કરવું. [વગેરે બધું આગળ પા ૧૦૯-૧૧[2] મુજબ સમજવું.]

ત્યાં જે બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ જણા સ્વાધ્યાય માટે જાય, તે સૌએ અન્યોન્ય શરીરને આલિંગન ન કરવું, ચુંબન ન કરવું, કે દાંત અને નખથી ક્ષત ન કરવા.

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે વગેરે, પા. ૮૭ મુજબ.] [૧૬૪]

---

૧. મૂળ : 'નિશીથિકા.'

૨. સૂત્ર ૬૪ તથા તે પછીનો ક્રમૂળ સુધીનો ભાગ

૧૦

મળમૂત્રની જગા

ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને મળમૂત્રની પીડા થાય, અને તેની પાસે શરાવલુ[1] ન હોય, તો પોતાના સહધર્મી પાસે માગી લે; અને તેમા ઝાડોપેશાબ કરી, ઈંડાં કે જીવજંતુ વગેરે વિનાની જગાએ નાખી આવે.

જે સ્થળ ગૃહસ્થે એક કે અનેક સ્વધર્મી (જૈન) ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણીને ઉદ્દેશીને. તૈયાર કર્યું હોય કે ખરીદ્યું

---

૧. મૂળમાં पायपुछण શબ્દ છે પાયપુંછણનો અર્થ સામાન્ય રીતે રજોયણું જ લેવાય છે. અહીં ટીકાકાર पादपुञ्छन समाध्यादौ એવો અર્થ કરીને જણાવે છે કે, ‘સ્વાધ્યાય કરવા બેઠા પછી અચાનક પ્રબળ શંકા થઈ આવે, તો વાસણમાં મળમૂત્ર કરવા; પહેલેથી જ જાને જવાય તેમ હોય, તો નિર્જીવ જગાએ જઈ મળમત્ર કરવા’ જો કે, છેવટના ફકરામાં (પા. ૧૬૭) તો હંમેશાં જાણે પાત્રમાં જ પ્રથમ ઝાડોપેસાબ કરી. પછી બહાર ફેંકવા જવું એવું વિધાન છે, એમ લાગે છે

હોય.. તે સદોષ જાણી તેમાં મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો. [વગેરે બે ફકરા પા. ૧૩૯, સૂ. ૧૪૩ પ્રમાણે સમજવા]

જે જગા સાધુ માટે ગૃહસ્થે તૈયાર કરી કે કરાવી હોય, સરખી કરાવી હોય, કે ધૂપથી સુવાસિત કરી હોય, તેવી જગામા સાધુએ મળમૂત્ર ન કરવાં.

જે જગામાંથી ભિક્ષુ માટે ગૃહસ્થ કે તેના પુત્રો વગેરે કંદ, મૂળ, હરિયાળી વગેરેને આઘાંપાછા ખસેડે, તેવી જગામાં ભિક્ષુએ મળમૂત્ર ન કરવાં

ભિક્ષુએ થાંભલા, પાટ, માંચા, માળ, અટારી કે અગાસી જેવી જગાઓમાં મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો.

ભિક્ષુએ જીવજંતુવાળી, ભીની, ધૂળવાળી, કે કાચી માટી મસળેલી જમીન ઉપર, તથા સજીવ શિલા, ઢેફાં કે કીડાવાળા લાકડા ઉપર, તથા એવા જીવજંતુવાળા સ્થળમાં મળમૂત્ર ન ત્યાગવાં [૧૬૯],

જે જગા ઉપર ગૃહસ્થો વગેરેએ કંદ, મૂળ, બીજ વગેરે પાથર્યાં હોય, પાથરતા હોય, કે પાથરવાના હોય, તેવા સ્થાનમા ભિક્ષુએ મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો.

જે જગાએ ગૃહસ્થોએ ડાંગર, મગ, અડદ, તલ, કુળથી, જવ તથા જવજવ વગેરે વાવ્યા હોય, વાવતા હોય, કે વાવવાના હોય, તે જગાએ ભિક્ષુએ મળમૂત્ર ન ત્યાગવાં.

ભિક્ષુએ કચરાના ઢગલા ઉપર, બહુ કે થોડી ફાટેલી જમીન ઉપર, કાદવવાળી જમીન ઉપર, ઠૂંઠાંવાળી જમીન ઉપર, જવાર વગેરેની કડબવાળી જમીન ઉપર, શેરડીના ડાંડાવાળી જમીન ઉપર, તથા ખાડા, ગુફા, કોટડાં વગેરેવાળી ઊંચીનીચી જમીન ઉપર મળમૂત્ર ન ત્યાગવાં.

જ્યાં માણસો માટે રાંધવા કરવાનું કામ થતું હોય, કે ભેંસ, પાડા, ઘોડા, કબૂતર વગેરે પશુપંખી રાખવામાં આવતાં હોય, તેવી જમીન ઉપર ભિક્ષુએ મળમૂત્ર ન ત્યાગવાં.

જે ઠેકાણે માણસો કાંઈ કામનાથી ફાંસો લેતા હોય, કે પોતાની જાતને ગીધડાં પાસે ફડાવી દેતા હોય, કે ઝાડ કે પર્વત ઉપરથી ઝંપાપાત કરતા હોય, વિષભક્ષણ કરતા હોય, અથવા અગ્નિપ્રવેશ કરતા હોય, તેવી જગાએ ભિક્ષુએ મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો.

ભિક્ષુએ આરામ, ઉદ્યાન, વન, ઉપવન, દેવમંદિર, સભાગૃહ, કે પરબ જેવી જગાઓએ મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો.

ભિક્ષુએ કિલ્લાનો બુરજ (કોઠો), કિલ્લા અને નગર વચ્ચેનો માર્ગ, દરવાજો અને ગોપુર વગેરે સ્થળોએ મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો.

જ્યાં ત્રણ રસ્તા કે ચાર રસ્તા ભેગા થતા હોય, તેવાં ચૌટા, ચોક વગેરે સ્થળમાં ભિક્ષુએ મળમૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો.

નિભાડો, ચૂનાની ભઠ્ઠી, સ્મશાન, સ્તૂપ, ચૈત્ય, નદી ઉપર નાહવાના તીર્થ, નદીકિનારાનો કાદવ,[1] તળાવનાં નાળાં,[2] પાણીની નીક, માટીની નવી ખાણ, નવું ગોચર, ખાણ,

---

૧ 'જ્યાં લોકો તીર્થ જાણી આળોટતા હોય' — ટીકા૦

૨ પરંપરાથી પૂજ્ય ગણાતા આવેલા સ્થળ (ओघायतनानि) — એવો અર્થ પણ થાય.

કે શાકભાજી તથા પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ અને લીલોતરીવાળી જમીનમાં[1] ભિક્ષુએ મળમૂત્ર ન ત્યાગવા. [૧૬૬]

ભિક્ષુએ પોતાનું કે બીજાનું પાત્ર લઈ, ખુલ્લા વાડામાં[2] કે ઉપાસરામાં એકાંત જગાએ, કોઈ જુએ નહિ તેવા તથા જીવજંતુ વગેરે વિનાના નિર્જીવ સ્થળમાં જવું; અને ત્યાં મળમૂત્ર કરી, તે પાત્ર લઈ, ખુલ્લા વાડામાં કે બળેલી જમીન ઉપર, કે એવી નિર્જીવ જગાએ, એકાંતમાં, કોઈ જુએ નહિ તેવે ઠેકાણે તેમને સાવધાનીથી નાખી આવવાં. [૧૬૭]

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એજ સંપૂર્ણતા છે વગેરે, પા. ૮૨ મુજબ.]

---

૧ મૂળમાં બીજક, શણ, ધાવડો, કેતકી, આંબા, અશોક, નાગ, પુન્નાગ અને ચૂર્ણક, — એટલી વિગત છે.

૨. મૂળમાં आराम શબ્દ છે. ઉપવન, વાડો, એવો તેનો અર્થ થાય.

૧૧

શબ્દ

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીએ ચારે પ્રકારના[1] વાદ્યોનો અવાજ સાંભળવાની ઇચ્છાથી ક્યાંય જવું નહિ. [૧૬૮]

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીએ વિવિધ સ્થળોએ થતા[2] વિવિધ પ્રકારના શબ્દો સાંભળવા જવું નહિ.

---

૧. મૃદંગ, નાંદીમૃદંગ, ઝાલર વગેરે વિતત — મઢેલાં વાદ્યો (૧). વીણા, વિપચી, બદ્ધીસક, તુનક, પણવ, તુંબીવીણા, ઢંકુણ વગેરે તત — તાર ખેંચેલા — તંતુવાદ્યો (૨). તાલ, કંસતાલ, લત્તિકા, ગોધિકા, કિરિકિરિઆ, એ તાલ (અથવા ઘન) વાદ્યો (૩). શંખ, વેણુ, વંશ, ખરમુખી, પિરિપિરિયા — એ શુષિર (ફૂંકીને વગાડવાનાં પોલા) વાદ્યો (૪).

૨. મૂળમાં તો 'કોટ કિલ્લા ખાઈ વગેરે શબ્દો' એવો જ પાઠ છે. ટીકાકાર, 'ત્યાં થતા અમુક અવાજો, અથવા ત્યાં કરાતા શ્રવ્ય ગેય, વગેરે અવાજો' સાંભળવા ન જવું એમ અર્થ લે છે. મૂળમાં તે સ્થળોની વિગતો આ પ્રમાણે છે: કોટ, કિલ્લા, ખાઈ, સરોવર, ઝાડી. વન, પર્વત, ગામ, નગર, રાજધાની, બગીચા, ઉપવન, મંદિર. સભા, પરબો, પચોટી, ચાચર, ચોક, હાથીખાનાં, તબેલા, અને પશુપંખીના વાડા

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીએ પાડા, બળદ, ઘોડા, હાથી કે કપિંજલ પક્ષીની સાઠમારીઓના અવાજ સાંભળી, ત્યાં ન જવું. તેમજ, વરકન્યાના લગ્નમંડપોમાં કે કથામંડપોમાં પણ ન જવું. તે જ પ્રમાણે હાથીઘોડા વગેરેની શરતોમાં, કે જ્યાં નાચ કે ગીતની રમઝટ મચી રહી હોય, ત્યાં ન જવું. [૧૬૯]

જ્યાં વઢવાડ ચાલતી હોય, બોલાબોલી થતી હોય, કે બે રાજ્યો વચ્ચે ઝઘડો ચાલતો હોય, ત્યાં ન જવું.

નાની છોકરીને શણગારી, ઘોડા ઉપર બેસાડી, તેની આજુબાજુ વીંટળાઈને લોકો જતા હોય, કે કોઈ પુરૂષને દેહાંતદંડ આપવા વધસ્થાને લઈ જવામાં આવતો હોય, ત્યાં પણ ન જવું.

જ્યાં અનેક ગાડાં, રથ કે મ્લેચ્છ તથા સરહદ ઉપરના લોકોનાં ટોળાં હોય, કે મેળાઓ હોય, ત્યાં પણ ન જવું.

જ્યાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો, વૃદ્ધો, બાળકો તથા જુવાનો સુંદર આભરણો પહેરી, ગાતાં બજાવતાં તથા નાચતાં હોય, હાસ્યક્રીડા કરતાં હોય તથા ખાનપાન વગેરેથી ઉજાણી કરતાં હોય, તેવા મહોત્સવના સ્થળોએ પણ ન જવું.

ટૂંકમાં, ભિક્ષુએ આ લોકના કે પરલોકના, સાંભળેલા કે ન સાંભળેલા, દેખેલા કે ન દેખેલા શબ્દોમાં આસક્ત, કે મોહિત ન બનવું. [૧૭૦]

[ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીના આચારની એ જ સંપૂર્ણતા છે વગેરે, પાન ૮૨ મુજબ.]

૧૨

રૂપ

ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષુણીએ વિવિધ રૂપો — જેવાં કે, ગૂથીને કરેલાં, વીંટીને કરેલાં, પૂરીને કરેલા, સાધીને કરેલાં, લાકડા કોતરીને કરેલા, લેપીને કરેલા, ચીતરીને કરેલાં; મણિ વગેરેથી, હાથીદાતથી, માળાઓથી કે પાદડાં કાપીને કરેલાં,— જોવા માટે ક્યાંય ન જવુ [૧૭૧]

[અહીંથી આગળ 'શબ્દ' અધ્યયનના બધા ફકરા, 'શબ્દ'ને બદલે 'રૂપ'નો ફેરફાર કરીને યોજવા]

૧૩

પરક્રિયા

ભિક્ષુએ પોતાને લગતી, ગૃહસ્થોએ કરેલી, નીચેની કર્મબંધજનક ક્રિયાઓ ઇચ્છવી નહિ, તેમ અટકાવવી[1] પણ નહિ.

જેમકે, કોઈ ગૃહસ્થ મુનિના પગ લૂછે, ચાંપે કે દાબે; તેમના ઉપર હાથ ફેરવે; તેમને રંગે; તેમને તેલ, ઘી કે ચરબી મસળે; યા તે બધું પગ ઉપર ચોપડે; યા પગને લોધ્ર, કલ્ક, ચૂર્ણ કે વર્ણ વડે ખરડે, યા તેમને ગરમ કે ઠંડા પાણીથી

---

૧. મૂળમાં 'न नियमयेत्' છે ટીકાકાર એનો અર્થ, 'શરીર અને વાણી વડે બીજા પાસે કરાવવી પણ નહિ' એવો લે છે. પરંતુ તે ઠીક નથી લાગતો કારણકે, ગૃહસ્થ પોતે અમુક વસ્તુ કરતો આવે, તો તે બાબતમાં કેમ વર્તવું, તેનો અહીં આદેશ છે. 'સાધુએ પોતે તેમને ઇચ્છવી નહિ (न आस्वादयेत्); પછી બીજો સેવા કરે કે ખાસડાં મારે, તેનું ફળ તે ભોગવશે.' (સૂત્ર ૧૩૩). પ્રો. જેકોબી અને પ્રો. રવજીભાઈ પણ ટીકાકારનો અર્થ કબૂલ નથી રાખતા

પખાળે કે ધુએ; તેમને કશાનો લેપ કરે કે ધૂપ કરે; પગમાંથી ખીલી કે કાંટો કાઢી નાખે, કે તેમાંથી પરુ, લોહી વગેરે કાઢી તેને ચોખ્ખો કરે,— તો તેણે તે ઇચ્છવું પણ નહિ, તેમ અટકાવવું પણ નહિ.

એજ પ્રમાણે શરીરની બાબતમાં, તેમજ તેમા રહેલાં વ્રણ, ગડગુમડ, ચાંદી, ભગંદર વગેરેની બાબતમા પણ સમજવું.

કોઈ ગૃહસ્થ મુનિના શરીરનો પરસેવો, મેલ, કે આંખ કાન અને નખનો કચરો સાફ કરે; કે કોઈ તેના વાળ, રોમ, ભવા, બગલ કે ગુહ્યપ્રદેશના વાળ લાંબા દેખી કાપી નાખે, કે નાના કરે, તો તે તેણે ઇચ્છવું પણ નહિ, તેમ અટકાવવું પણ નહિ.

કોઈ ગૃહસ્થ મુનિના માથામાથી લીખ કે જૂ વીણી કાઢે, કે તેને ખોળામા કે પલંગમા સુવાડી, તેના પગ વગેરે દાબે–મસળે: કે હાર, અર્ધહાર વગેરે છાતીનાં અને ગળાનાં આભરણો તથા મુકુટ, માળા, કે સોનાનો દોરો વગેરે તેને પહેરાવે: તો તે તેણે ઇચ્છવું પણ નહિ, તેમ અટકાવવું પણ નહિ[1]

---

૧. આ આદેશથી શું સમજવું? વનમા કે એકાંતમા લઈ જઈ, ગૃહસ્થ આ બધું કરે છે, ભિક્ષુએ તે ઇચ્છ્યું નથી, તથા ભિક્ષા તરીકે તે વસ્તુઓ તેણે સ્વીકારી નથી, એટલે તે પહેરીને બહાર જવાનું તો ન જ હોય ટીકાકારનો અર્થ બેસાડી જોઈએ કે, 'જાતે ઇચ્છવું નહિ કે કરાવવું નહિ,' તો પણ એ પ્રશ્ન રહે જ કે, નિષેધ તો અમુક કરવામાં આવતી વસ્તુનો હોય. તો શું ભિક્ષુઓ ગૃહસ્થોને આમ ઘરેણા પહેરાવવાનું કહે?

એ જ રીતે, મુનિને બગીચામાં કે ઉદ્યાનમાં લઈ જઈને, તેના પગ વગેરે હાથે મસળે, તો પણ સમજવું. [૧૭૨]

કોઈ ગૃહસ્થ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ વચન (એટલે કે, મંત્ર)-બળથી, અથવા કંદ, મૂળ, છાલ કે લીલોતરી ખોદી-કપાવીને માંદા મુનિની ચિકિત્સા કરવા ઇચ્છે, તો તે તેણે ઇચ્છવું પણ નહિ, તેમ અટકાવવું પણ નહિ

દરેક જણ પોતે કરેલાનું ફળ ભોગવે છે એમ સમજવું [૧૭૩]

૧૪

અન્યોન્યક્રિયા

[ઉપરના અધ્યયનમાં જે ક્રિયાઓ ગૃહસ્થ મુનિને કરતો હતો, તે જ ભિક્ષુઓ અન્યોન્ય કરે, તો તે બાબતમા પણ, ૧૩ મા અધ્યયનમા જણાવ્યા પ્રમાણે જ સમજવુ] [૧૭૪]

૧૫

ભાવનાઓ[1]

૧

ભગવાન મહાવીરે પાંચ મહાવ્રતોની જે ભાવનાઓ ઉપદેશી છે, તે કહેવા માટે પ્રથમ ભગવાનનું જીવનચરિત્ર કહેવામાં આવે છે.[2]

ભગવાન મહાવીરના જીવનકાળના મુખ્ય પ્રસંગોમાંથી પાંચ પ્રસંગોએ ઉત્તરાફાલ્ગુની[3] નક્ષત્ર હતું. જેમકે :

---

૧. અહીંથી ત્રીજી ચૂડા શરૂ થઈ 'ગ્રહણ કરેલાં વ્રતો જીવનમાં ઊંડાં ઊતરે, તે માટે દરેક વ્રતને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ખાસ ગણાવવામાં આવી છે. તે ભાવના નામે પ્રસિદ્ધ છે.'

૨. આ વાક્ય મૂળનું નથી.

૩. મૂળમા તેને માટે 'હત્થુત્તર' (हस्तः उत्तरः यासाम्) શબ્દ છે.

દેવલોકમાંથી બ્રાહ્મણી માતાના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે; બ્રાહ્મણી માતાના ગર્ભમાંથી ક્ષત્રિયાણી માતાના ગર્ભમાં ફેરવાયા ત્યારે, જન્મતી વખતે, સંન્યાસ લેતી વખતે; અને કેવળજ્ઞાન[1] થયું ત્યારે. માત્ર ભગવાનનું નિર્વાણ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં થયું [૧૩૫]

ભગવાન, આ યુગના[2] પહેલા ત્રણ હિસ્સા[3] વીતી ગયા અને ચોથામાં માત્ર ૭૫ વર્ષ અને સાડા નવ માસ બાકી રહ્યા ત્યારે, ઉનાળાના ચોથા માસે,[4] આઠમા પક્ષે, અષાડ સુદિ છઠે, ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં, દશમા દેવલોકમાના[5] પોતાના પુષ્પોત્તર નામના વિમાનમાંથી[6], પોતાનુ દેવ તરીકેનું આયુષ્ય[7] પૂરુ કરી, જંબુદ્વીપમાં,[8] ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમા,

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. મૂળમાં તેને માટે 'અવસર્પિણી' શબ્દ છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. મૂળમાં 'આરા' શબ્દ છે. તેવા ૬ આરા દરેક અવસર્પિણીમા હોય છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૨.

૪. આ ગણતરી પૂનમે મહિનો પૂરો થતો ગણીને આપેલી છે. પછીના ઉલ્લેખોમાં પણ તેમજ છે.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૩.

૬ તેના બીજા નામ મૂળમા આ પ્રમાણે છે: મહાવિજય, સિદ્ધાર્થ, પ્રવરપુંડરીક તથા દિશાસૌવસ્તિક. તેનું મહાવિજય પુષ્પોત્તરાવતંસક એવુ નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક મહાવિજયને તથા પ્રવરપુંડરીકને વિશેષણ માને છે.

૭. તેની સંખ્યા મૂળમાં '૨૦ સાગરોપમ વર્ષ' આપેલી છે. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨.

૮. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૪.

કુંડપુરના[1] બ્રાહ્મણવિભાગમા. કોડાલગોત્રી ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણને ઘેર, જાલંધરાયણ ગોત્રની દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કૂખે, સિંહના બચ્ચાની પેઠે અવતર્યા..

પછી (શક્રેન્દ્રની આજ્ઞાથી તેના પાયદળ સેનાના અધિપતિ હરિણેગમેસિ) દેવે (તીર્થંકરે ક્ષત્રિયાણીને પેટે જન્મ લેવો એ જ) આચાર છે[2] એમ માની, વર્ષાઋતુના ત્રીજા માસે, પાચમા પક્ષે, આસો વદ તેરસે, ૮૨ દિવસ વીત્યા બાદ ૮૩ મા દિવસે, કુંડપુરના દક્ષિણ તરફના બ્રાહ્મણ-વિભાગમાંથી ભગવાન મહાવીરના ગર્ભને ઉપાડી, કુંડપુરના ઉત્તર તરફના ક્ષત્રિયવિભાગમાં, જ્ઞાતવંશી ક્ષત્રિયોમાંના કાશ્યપગોત્રી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની વસિષ્ઠ ગોત્રવાળી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કૂખમાં, અશુભ પરમાણુઓ કાઢી નાખી, તેમની જગાએ શુભ પરમાણુઓ દાખલ કરીને મૂકી દીધો. અને જે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનો ગર્ભ હતો, તેને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કૂખમાં મૂકી દીધો.[3]

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૫

૨ મહાવીરે પોતાના આગલા કોઈ જન્મમા ગોત્રમદ કર્યો હતો, તેની શિક્ષારૂપે તેમને બ્રાહ્મણીના પેટમા રહેવું પડ્યું. બાકી, તીર્થંકર વગેરે, અંત્યકુલોમાં (શૂદ્રાદિકના), અધમકુલોમાં, તુચ્છકુલોમાં, દરિદ્રકુલોમા, કૃપણકુલોમા, ભિક્ષુકકુલોમા, બ્રાહ્મણકુલોમાં ' અવતરી શકે જ નહિ. પ્રકરણને અંતે જુઓ ટિપ્પણ ન. ૬.

૩. દેવાનંદાને પણ આવા ગર્ભરત્નની હાનિ થઈ, તેના કારણમાં તેનુ પૂર્વ જન્મનું કૃત્ય બતાવવામાં આવે છે. દેવાનંદા અને ત્રિશલા બને પૂર્વ જન્મમાં જેઠાણી દેરાણી હતા. તે વખતે દેવાનંદાએ ત્રિશલાના રત્નનો કરંડિયો ચોરી લીધો હતો; માટે આ જન્મમા આ રત્ન તેને ગુમાવવુ પડ્યું.

નવ માસ ઉપર સાડા સાત દિવસ વીત્યા બાદ, ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ ઉનાળાના પહેલા મહિનામાં, બીજા પખવાડિયામા, ચૈત્ર સુદ તેરસે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને ક્ષેમકુશળપણે જન્મ આપ્યો તે રાતે દેવદેવીઓએ અમૃત, ગંધ, ચૂર્ણ, પુષ્પ તથા રત્નોની મોટી વૃષ્ટિ કરી; તથા ભગવાનનો અભિષેક, તિલક, રક્ષાબંધન વગેરે કર્યા.[1]

જ્યારથી ભગવાન ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કૂખે આવ્યા, ત્યારથી તેમનુ કુળ ધન, ધાન્ય, સોનુરૂપુ, રત્ન વગેરેથી ઘણી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યુ આ વાત તેમના માતપિતાના લક્ષમાં આવતા, તેમણે દશ દિવસ પૂરા થયે તથા (નાળ વધેરવા વગેરેની) અશુચિ દૂર થયા બાદ, ઘણુ ખાનપાન તૈયાર કરાવી, સગાવહાલાને નિમંત્રણ આપ્યુ; અને તેમને તથા બીજા યાચકવર્ગને ખૂબ જમાડી કરી, બધાને મહાવીરના ગર્ભમા આવ્યા બાદ થતી કુળની વૃદ્ધિની વાત જણાવી, કુમારનુ 'વર્ધમાન' એવુ નામ પાડ્યુ.

ભગવાન મહાવીર માટે પાચ દાઈઓ રાખવામાં આવી હતી તે આ પ્રમાણે: દૂધ ધવરાવનાર, સ્નાન કરાવનાર, શણગારનાર, ખેલાવનાર અને ખોળામા રાખનાર. એ પાંચે ધાત્રીઓ વડે વીટળાયેલા, તથા એક ખોળામાંથી બીજા ખોળામા જતા એવા ભગવાન, જેમ પર્વતની ગુફામા ચંપક વૃક્ષ વૃદ્ધિ પામે, તેમ પિતાના રમ્ય મહેલમાં અનુક્રમે મોટા થવા લાગ્યા

૧ મૂળમાં 'ભગવાનનું કૌતુકકર્મ (તિલક વગેરે મંગળાચાર), ભૂતિકર્મ (રક્ષાબંધન ઇ૦), અને તીર્થંકરાભિષેક કર્યા એમ છે.

બાલ્યાવસ્થા પૂરી થતાં, સર્વકલાકુશળ એવા મહાવીર ભગવાન, અનુત્સુકપણે પાંચ પ્રકારના ઉત્તમ માનુષિક કામભોગો ભોગવતા વિહરવા લાગ્યા. [૧૭૬]

ભગવાનના આ પ્રમાણે ત્રણ નામ હતાં: માબાપે આપેલુ 'વર્ધમાન;' પોતાના વૈરાગ્યાદિ સહજ ગુણોથી મળેલું 'શ્રમણ'; અને મોટા ભયો તથા નગ્નત્વ આદિ મહા દુઃખો[1] સહન કરવાને કારણે દેવોએ આપેલું 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.'

ભગવાનના પિતાના પણ ત્રણ નામ હતા: સિદ્ધાર્થ, શ્રેયાંસ, જસંસ (યશસ્વી ?). ભગવાનની માતાનાં પણ ત્રણ નામ હતાં. ત્રિશલા, વિદેહદિન્ના, પ્રિયકારિણી. ભગવાનના કાકાનુ નામ સુપાર્શ્વ હતું; મોટાભાઈનું નામ નંદિવર્ધન[2] હતુ, અને મોટા બહેનનુ નામ સુદર્શના[3] હતું.

---

૧. મૂળમા 'પરિષહ' શબ્દ છે. સ્વીકારેલા ધર્મમાર્ગમા ટકી રહેવા, અને કર્મબંધનોને ખંખેરી નાખવા માટે, જે જે સ્થિતિ સમભાવપૂર્વક સહન કરવી ઘટે છે, તે પરિષહ કહેવાય છે. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિદ્રા, સત્કાર, રોગ, યાચના, અલાભ વગેરે કુલ ૨૨ પરિષહો ગણાય છે. જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય. ૨.

૨. તેમનું લગ્ન તેમના મામા અને વૈશાલીના પ્રધાન અધિપતિ ચેટકની પુત્રી સાથે થયું હતુ.

૩. તેમનુ લગ્ન ક્ષત્રિયકુંડપુરમા જ થયું હતું, અને તેમને જમાલિ નામનો પુત્ર હતો. તેને મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના વેરે પરણાવ્યો હતો. પોતાની પત્ની તથા બીજા પણ અનેક લોકો સાથે તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો. પરંતુ,

ભગવાનની ભાર્યા યશોદા કૌડિન્ય ગોત્રની હતી. તેનાથી ભગવાનને થયેલ પુત્રીના બે નામ હતા: અનવદ્યા અને પ્રિયદર્શના. ભગવાનની દૌહિત્રી કૌશિક ગોત્રની હતી. તેને પણ બે નામ હતા: શેષવતી અને યશોમતી. [૧૭૭]

ભગવાનનાં માતપિતા પાર્શ્વનાથની[૧] પરંપરાના શ્રમણોનાં અનુયાયી (ઉપાસક) હતાં. તેઓએ, ઘણાં વર્ષ શ્રમણોપાસકનો આચાર પાળી, અંતે, છયે પ્રકારના જીવોની રક્ષાને નિમિત્તે, અન્નપાન છોડી દેહત્યાગ કર્યો.[૨] ત્યાર બાદ તેઓ અચ્યુતકલ્પ નામના બારમા સ્વર્ગમા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં છેલ્લા ઉચ્છ્વાસ વખતે સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ, નિર્વાણ પામશે, અને સર્વ દુ:ખોનો અંત લાવશે. [૧૭૮]

પછી મહાવીર સાથે મતભેદ પડતાં, તે તેમના સંઘથી જુદો પડી ગયો; અને અનેક વર્ષ મહાવીર વિરુદ્ધ હિલચાલ ચલાવી, છેવટે પંદર દિવસના ઉપવાસ કરી મરી ગયો.

૧. મહાવીરની પહેલાના ૨૩ મા જૈન તીર્થંકર. તે ઈ સ. પૂર્વે ૮૧૭ મા બનારસમાં જન્મ્યા હતા.

૨. આ પ્રકારના દેહત્યાગને 'અપશ્ચિમ મારણાંતિક સંલેખના' કહે છે. અપશ્ચિમ એટલે આખરનું, મારણાંતિક એટલે મરણ વખતનું, સંલેખના એટલે શરીર અને કષાયોનુ સંલેખન – તેમને કૃશ કરવારૂપી તપ તેનો વિધિ મૂળમાં આ પ્રમાણે છે:' 'પૂર્વે કરેલાં પાપ યાદ કરી, ગુરુ આગળ નિવેદિત કરી (આલોચના), તેમની નિંદા – ગર્હા કરી, ફરી ન કરવાનો નિશ્ચય કરી (પ્રતિક્રમણ), યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, દાભની પથારી પર બેસી, અન્નત્યાગ કર્યો.'

ભગવાન મહાવીરે[1] ત્રીસ વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી, માબાપ દેવલોક પામતાં, પોતાની પ્રતિજ્ઞા[2] સમાપ્ત થઈ જાણી, પોતાનુ ધનધાન્ય, સોનુંરૂપું, રત્ન વગેરે યાચકોને વહેંચી દઈ, હેમત ઋતુના પહેલા પક્ષમાં, માગસર વદ ૧૦ મીના રોજ[3] પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

દીક્ષા લેતા પહેલા, આખું એક વર્ષ તેમણે આ પ્રમાણે દાન આપ્યાં કર્યું સૂર્યોદય થતાં જ દાન આપવાનુ શરૂ કરે, તે સવારના નાસ્તાના સમય સુધીમાં એક કરોડ અને આઠ લાખ સોનામહોર આપી દે એ રીતે આખા વર્ષમાં થઈને તેમણે ત્રણ અબજ, અઠ્ઠ્યાસી કરોડ અને એંસી લાખ સોનામહોરો દાનમાં આપી દીધી. તે બધુ ધન ઇંદ્રની આજ્ઞાથી વૈશ્રમણ (કુબેર ભંડારી) અને તેના દેવો મહાવીરને પૂરુ પાડતા.

પંદર કર્મભૂમિમા જ ઉત્પન્ન થનાર તીર્થંકરને જ્યારે દીક્ષા લેવાનો સમય નજીક આવે છે, ત્યારે પાચમા કલ્પ

૧. મૂળમા અહી મહાવીરનાં, જ્ઞાતવંશી, વિદેહ, વિદેહદિણ્ણ (વિદેહદિન્ના–ત્રિશલાના પુત્ર), વિદેહજચ્ચ (વિદેહજા ત્રિશલામાંથી થયુ છે શરીર–અર્ચા–જેનું), વિદેહસૂમાલ (વિદેહસુકુમાર) – એટલા વિશેષણો છે વિદેહનો અર્થ અહીં અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના બાધાયુક્ત શરીરવાળા — એવો લેવાય છે. તે બાબો ધ્યાન માટે આવશ્યક છે.

૨. તેમના જીવતા સંન્યાસ ન લેવાની.

૩. મહાવીર ૨૮ વર્ષના થયા, ત્યારે તેમનાં માતપિતા મરણ પામ્યાં. ત્યાર પછી મોટાભાઈના આગ્રહથી તે વધુ બે વર્ષ સંસારમાં રહ્યા. આ બે વર્ષ તેમણે નિર્દોષ નિર્જીવ આહાર જ ગ્રહણ કર્યો, ઠંડા સજીવ પાણીનો ત્યાગ કર્યો, અને પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યુ

બ્રહ્મલોકમાં કાળી રેખાવાળા વિમાનોમાં રહેતા લોકાંતિક દેવો[1] તેમને આવીને કહે છે 'હે ભગવન્, સકળ જગતના જીવોને હિતકર એવું ધર્મતીર્થ તમે પ્રવર્તાવો.' તે પ્રમાણે, ૨૯મા વર્ષમાં, તે દેવોએ આવી ભગવાનને વિનંતિ કરી

વાર્ષિક દાન પૂરું થતાં, ત્રીસમે વર્ષે ભગવાને દીક્ષા લેવાની તૈયારી કરી તે વખતે, બધાં દેવદેવી પોતપોતાની તમામ સમૃદ્ધિ સાથે પોતપોતાના વિમાનોમાં બેસી, કુંડપુરની ઉત્તરે આવેલા ક્ષત્રિયોના વાસની ઈશાની બાજુએ આવી પહોંચ્યાં.

પછી હેમંત ઋતુના પ્રથમ મહિને, પ્રથમ પક્ષે, માગશર વદ દશમને સુવ્રત નામે દિવસે, વિજય નામના મુહૂર્તે, ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રને યોગે, છાયા પૂર્વ તરફની તથા બરાબર પુરુષ જેટલી લાંબી થતાં, ભગવાનને શુદ્ધ[2] જળથી સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું,[3] અને ઉત્તમ

---

૧. તેમની આઠ જાતિઓ છે: સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, અને અરિષ્ટ. તેઓ વિષયરતિ વિનાના હોવાથી, દેવર્ષિ કહેવાય છે. તેઓ ત્યાંથી ચ્યુત થઈ, મનુષ્યજન્મ લઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨. દીક્ષા વખતે તીર્થંકરને ઊંડા પાણીથી સ્નાન કરાવવાનો આચાર છે પણ જૈન મુનિ સજીવ ગણાતું ઠંડું પાણી વાપરી જ ન શકે.

૩. અહીં મૂળમાં, શક્ર દેવેન્દ્રે પોતાના પ્રભાવથી (વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરીને) કેવી રીતે મનોહર દેવચ્છંદક (ઘુમટદાર છતવાળું આસન-સ્થાન) બનાવ્યું, અને મહાવીરને સિંહાસન ઉપર બેસાડી, શતપાક અને સહસ્રપાક તેલો વડે અભ્યંગન આદિ કરી, સ્નાન તથા વિલેપન

સફેદ[1] ઝીણાં બે વસ્ત્રો તથા આભૂષણો પહેરાવવામાં આવ્યાં. ત્યાર બાદ તેમને માટે ચંદ્રપ્રભા નામની મોટી સુશોભિત પાલખી લાવવામાં આવી; તેમા ભગવાન નિર્મળ શુભ મનોભાવ સાથે બેઠા. તે વખતે તેમણે એક જ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું, અને ૭ ટંકના ઉપવાસ કર્યા હતા. પછી તેમને વાજતેગાજતે ગામ બહાર જ્ઞાતવંશી ક્ષત્રિયોના ઉદ્યાનમાં[2] લઈ જવામાં આવ્યા.

ઉદ્યાનમા આવી, ભગવાને પૂર્વાભિમુખ બેસી, બધા અલંકાર ઉતારી નાખ્યા[3], તથા પાંચ મૂઠીઓ ભરી, જમણા હાથથી જમણા અને ડાબા હાથથી ડાબા એમ બધા કેશો ઉખાડી નાખ્યા[4] પછી સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી,

---

કરાવ્યાં, વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવ્યા. તથા પછી પોતે જ કેવી રીતે પોતાના પ્રભાવથી હજાર જણ ઊંચકે તેવી મોટી તથા ચિત્રવિચિત્ર ચંદ્રપ્રભા નામની શિબિકા બનાવી, તેનું વર્ણન છે કલ્પસૂત્રના ટીકાકારે જણાવ્યુ છે કે, દેવોએ કરેલી એ બધી વસ્તુઓ મનુષ્યોએ કરેલી બધી વસ્તુઓમાં સમાઈ ગઈ, તેથી કશું જોવડાયું નહિ.

૧. મૂળમા 'હંસલક્ષણ' છે તેનો 'હંસની ભાતવાળાં' એવો અર્થ પણ થાય. આ વસ્ત્રના બીજાં વિશેષણો જાણવા જેવાં છે, ફૂંકથી પણ ઊડી જાય તેવું, ઉત્તમ નગર-પટ્ટણમાં બનેલું, કુશળ પુરુષોએ વખાણેલું, ઘોડાની ફીણ જેવુ, કોર ઉપર ઉત્તમ કારીગરોએ (છેકાચાર્યોએ) સોનાની ઝીક ભરેલું.

૨. તેમાં જ તેમનુ ધૃતિપલાશ નામનું ચૈત્ય પણ હતું.

૩ તેમને વૈશ્રમણ દેવે ગોદોહાસને રહી, વસ્ત્રમાં લઈ લીધા, એમ મૂળમાં છે

૪ તેમને શક્ર દેવેંદ્રે ગોદોહાસને રહી હીરાના થાળમાં લઈ લીધા અને ક્ષીર સમુદ્રમાં પહોંચાડ્યા, એમ મૂળમા છે.

'હવેથી હું કાંઈ પણ પાપ નહિ કરું,' એવો નિયમ લઈ, ઉત્તમ ચારિત્રનો[૧] સ્વીકાર કર્યો. તે બધું, બધાં દેવ-મનુષ્યો, ચિતરામણમાં ચીતરેલાંની પેઠે સ્તબ્ધ બની, જોઈ રહ્યા.

ભગવાનને ચારિત્ર[૨] લીધા બાદ મનઃપર્યવજ્ઞાન[૩] પ્રાપ્ત થયું. તેથી તે મનુષ્યલોકની અંદરના પંચેન્દ્રિય અને વ્યક્ત મનવાળાં[૪] પ્રાણીઓના મનોગત ભાવોને જાણવા લાગ્યા.

પ્રવ્રજ્યા લીધા બાદ, ભગવાન મહાવીરે મિત્ર, જ્ઞાતિ, સ્વજન અને સંબંધીવર્ગને પાછો વિદાય કર્યો; અને પોતે એવો નિયમ લીધો કે, હવેથી બાર વર્ષ સુધી હું કાયાની સારસંભાળ કે મમતા રાખ્યા વિના, જે કોઈ વિઘ્નો અને સંકટો આવી પડશે, તે બધા અડગપણે સહન કરીશ, અને તે તે વિઘ્નો નાખનાર પ્રત્યે સમભાવ રાખીશ. આવો

---

૧. મૂળમા 'સામાયિક ચારિત્રનો' એમ છે 'સમભાવમાં – આત્મિક શુદ્ધ દશામાં – સ્થિર રહેવા, બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો', તે સામાયિક ચારિત્ર.

૨. મૂળમા 'ક્ષાયોપશમિક સામાયિક ચારિત્ર' એવો શબ્દ છે. 'ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે, કે જે કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલા અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમા આવેલા અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. જ્યારે, ઉદયમાં આવેલ કે ન આવેલ તમામ કર્મના સંબંધ અત્યંત છૂટી જવાથી થતી આત્માની વિશુદ્ધિ, એ ક્ષાયિક કહેવાય

૩ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાન તેમને જન્મથી જ પ્રાપ્ત હતાં. આ બધાં જ્ઞાનોની સમજણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧.

૪ આ તથા બીજાં વિશેષણોની સમજૂત માટે જુઓ ટિ. નં. ૧.

નિયમ લઈ, મહાવીર ભગવાન, એક મુહૂર્ત જેટલો દિવસ બાકી રહ્યો, ત્યારે, કુમ્માર ગામ[1] આવી પહોંચ્યા.

ત્યાર બાદ, ભગવાન શરીરની મમતા કે પરવા છોડી, રહેઠાણ, પર્યટન, સાધનસામગ્રી, તપ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષાંતિ, ત્યાગ, સંતોષ વગેરે બાબતમાં[2] સર્વોત્તમ પરાક્રમ દાખવતા, તથા રૂડાં ફળવાળા નિર્વાણ–મુક્તિ–માર્ગ વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા, વિચરવા લાગ્યા.

તે વખતે તે ઉપકાર–અપકાર, સુખ–દુઃખ, લોક–પરલોક, જીવન–મૃત્યુ, આદર–અપમાન, વગેરેમાં સમબુદ્ધિ રાખતા; સંસાર-સમુદ્રને પાર કરવા નિરંતર પ્રયત્ન કરતા; અને કર્મરૂપી શત્રુનો સમુચ્છેદ કરવામાં તત્પર રહેતા.

---

૧. વૈશાલી (કુંડગ્રામ)થી નાલંદા જતા રસ્તામાં ૧૭-૧૮ માઇલ ઉપર કુરમર ગામ છે, તે કુમ્માર હોવાનો સંભવ છે.

૨. મૂળમાં: નિવાસસ્થાન, વિહાર, સંયમ, ઉપકરણ, સંવર, તપ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષાંતિ, ત્યાગ, સંતોષ, સમિતિ, ગુપ્તિ, સ્થાન, કર્મ વગેરે' — એટલી વિગતો છે. તેમાં, વિહાર એટલે, એક જગાએ સ્થિર ન રહેતાં વિચર્યા કરવું તે. સંયમના સત્તર પ્રકાર છે: પાંચ ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ; કામ, ક્રોધ, માયા, લોભ એ ચાર કષાયોનો જય; અને મનવાણી તથા કાયાની વિરતિ. સંવર એટલે, જેનાથી કર્મ બંધાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ (આસ્રવ)નો નિરોધ કરવો તે. સમિતિ એટલે, સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ, તેના પાંચ પ્રકાર: કાળજીપૂર્વક ચાલવું, બોલવું, જીવનનિર્વાહ કરવો, વસ્તુઓ લેવી મૂકવી અને અનુપયોગી વસ્તુઓ ફેંકી આવવી. મન વાણી અને કાયાને ઉન્માર્ગે જતાં રોકવાં, તે ગુપ્તિ. સ્થાન એટલે, એક ઠેકાણે ઊભા રહેવું.

એ પ્રમાણે વિચરતાં ભગવાનને દેવ, મનુષ્ય, કે પશુપખી તરફથી જે જે વિઘ્નો નડ્યા, તે બધા તેમણે મનને મેલુ થવા દીધા વિના, અવ્યથિત રીતે, તથા અદીનપણે સહન કર્યાં; અને મન–વચન–કાયાને પૂરેપૂરાં વશમા રાખ્યા.

આમ બાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યાર બાદ, તેરમા વર્ષમાં, ઉનાળાના બીજા મહિનામા, ચોથા પખવાડિયામાં, વૈશાખ સુદ ૧૦ ના સુવ્રત નામના દિવસે, વિજય નામના મુહૂર્તે, ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રને યોગે, છાયા પૂર્વ તરફની તથા પુરુષ જેટલી બરાબર લાંબી થતાં, જૃંભક નામના ગામની બહાર, ઋજુવાલિકા નદીના ઉત્તર કિનારે, શ્યામાક નામના ગૃહસ્થના ખેતરમા, વેયાવત્ત નામના ચૈત્યના ઈશાન ખૂણામાં, શાલવૃક્ષની પાસે, ભગવાન ગોદોહાસને – ઢીચણ ઊંચા અને માથુ નીચે, એ પ્રમાણે – ઉભડક બેસી, ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં તડકો તપી રહ્યા હતા. તે વખતે તેમને છ ટંકના નિર્જળા ઉપવાસ થયા હતા, અને શુક્લધ્યાનમા[1] તેમની સ્થિતિ થઈ હતી. તે વખતે તેમને નિર્વાણરૂપ,

---

૧. આખા જગતના ભિન્નભિન્ન વિષયોમા અસ્થિરપણે ભટકતા મનને, કોઈ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે, અને પછી એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતા, છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત–નિષ્પ્રકંપ બની જાય, ત્યારે જ્ઞાનનાં બધા આવરણો વિલય પામી, સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. તે શુક્લ ધ્યાનની છેવટની સ્થિતિ છે. તે વખતે શ્વાસપ્રશ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે છે.

સંપૂર્ણ[1], પ્રતિપૂર્ણ, અવ્યાહત, નિરાવરણ, અનંત અને સર્વોત્તમ એવું કેવળ જ્ઞાનદર્શન[2] ઉત્પન્ન થયું.

હવે ભગવાન અર્હત્, જિન, કેવલી,[3] સર્વજ્ઞ તથા સર્વભાવદર્શી થયા, અને દેવ, મનુષ્ય અને અસુર વગેરે આખા લોકના વિવિધ ભાવો,[4] જાણવા તથા દેખવા લાગ્યા.

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું, તે વખતે દેવદેવીઓની આવજાથી અંતરિક્ષમાં ધમાલ મચી રહી. પછી ભગવાને, પોતાને તેમજ લોકને બરાબર તપાસીને, પ્રથમ દેવલોકોને[5] ધર્મ કહી સંભળાવ્યો, અને પછી મનુષ્યોને. મનુષ્યોમાં

---

૧. સંપૂર્ણ એટલે સર્વ વસ્તુઓને જણાવનારું; પ્રતિપૂર્ણ એટલે સર્વ વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ભાવોને જણાવનારું, અવ્યાહત એટલે કચાય અટકે નહિ તેવું; અને નિરાવરણ એટલે તમામ આવરણોથી રહિત.

૨ અહીં જ્ઞાન પદ પહેલું મૂક્યું છે, અને દર્શન બીજું મૂક્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે, સામાન્ય મનુષ્યને પહેલું દર્શન (વસ્તુનું સામાન્ય ભાન) અને પછી જ્ઞાન (તેનું વિશેષ જ્ઞાન) થાય છે. પણ કેવળ જ્ઞાનીને પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે

૩. અર્હત્ એટલે ત્રિભુવનની પૂજાને યોગ્ય; જિન એટલે રાગદ્વેષાદિ ઉપર જય મેળવનાર; કેવલી એટલે કેવળજ્ઞાની.

૪. મૂળમાં તેની વિગતો આમ છે. 'જીવની આ લોકમાં આગતિ (આવવું), ગતિ (જવું), સ્થિતિ (રહેવું); કે પરલોકમાં દેવ-નરક-ભૂમિમાં જન્મવું કે ત્યાંથી આવવું; તેનું ખાધું-પીધું, કર્યું-કારવ્યું, ભોગવ્યું-સેવ્યું, બોલ્યું-ચિંતવ્યું તથા તેનાં તમામ શુભ અને પ્રગટ કાર્યો—'

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

ભગવાને ગોતમાદિ[1] શ્રમણનિર્ગ્રંથોને ભાવનાઓ સાથે પાંચે મહાવ્રત નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યાં :

પહેલું મહાવ્રત : હું સર્વ ભૂત-પ્રાણોની હિંસાનો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરું છું. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સ્થાવર કે જંગમ કોઈ પણ પ્રાણીની મન વચન અને કાયાથી હું જાતે હિંસા નહિ કરું, બીજા પાસે નહિ કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. હું તે પાપમાંથી નિવૃત્ત થાઉં છું, તેને હું નિંદું છું, ગર્હું છું[2], અને મારી જાતને તેમાંથી છૂટી કરું છું.

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ છે :

૧ લી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ કોઈ જંતુને ક્લેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતાપૂર્વક[3] ચાલે કારણ કે, બેદરકારીથી ચાલે, તો જીવજંતુની હિંસા થાય.

૨ જી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ પોતાનું મન તપાસે;[4] તેને પાપયુક્ત, સદોષ, સક્રિય, કર્મબંધન ઉપજાવનાર, તથા પ્રાણીઓના વધ, છેદ કે ભેદ અને કલહ, પ્રદ્વેષ કે પરિતાપ-યુક્ત ન થવા દે

૩ જી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ પોતાની વાણી તપાસે; તથા તેને (ઉપર પ્રમાણે) પાપયુક્ત કે સદોષ તથા કલહ, પ્રદ્વેષ અને પરિતાપયુક્ત ન થવા દે.

---

૧. મહાવીરના પટ્ટશિષ્ય. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૨ નિંદા પોતાની સાખે, અને ગર્હા બીજાની સાખે.—ટબો.

૩. ચાર હાથ આગળ નજર રાખીને.

૪. મૂળમાં 'પરિજ્ઞા' ધાતુ છે. તેનો અર્થ પરિભાષામાં 'જાણીને ત્યાગવું' એવો થાય છે

૪ થી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ વસ્તુમાત્રને બરાબર જોઈ-તપાસી, સાફ કરીને લે કે મૂકે. કારણકે, બેદરકારીથી લે કે મૂકે, તો જીવજંતુની હિંસા થાય.

૫ મી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ પોતાનાં અન્નપાન પણ જોઈ-તપાસીને ઉપયોગમાં લે. કારણકે, બેદરકારીથી લે, તો જીવજંતુની હિંસા થાય.

આટલું કરે, તો તે મહાવ્રત શરીરથી બરાબર સ્વીકાર્યું, પાળ્યું, અમલમાં મૂક્યું, કે જિનોની આજ્ઞા પ્રમાણે અનુસર્યું કહેવાય.

બીજું મહાવ્રત : હું સર્વપ્રકારના જૂઠરૂપી વાણીદોષનો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરું છું. ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હાસ્યથી, હું મન, વાણી અને કાયાથી અસત્ય નહિ આચરું, બીજા પાસે નહિ આચરાવું, કે કોઈ આચરતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. (હું તે પાપમાંથી નિવૃત્ત થાઉં છું, વગેરે ઉપર પ્રમાણે)

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ છે :

૧ લી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ વિચારીને બોલે. કારણ કે, વગર વિચાર્યું બોલવા જતાં જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૨ જી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ ક્રોધનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, ગુસ્સામાં આવી જઈ જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૩ જી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ લોભનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, લોભમાં તણાઈ જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૪ થી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ ભયનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, ભયમાં આવી જઈ જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૫ મી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ હાસ્યનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, ટીખળ-મશ્કરીમાં જૂઠ્ઠુ બોલાઈ જવાય.

આટલું કરે, તો તે મહાવ્રત બરાબર આચર્યું કહેવાય. (વગેરે ઉપર મુજબ.)

ત્રીજુ મહાવ્રત. હું સર્વ પ્રકારની ચોરીનો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરુ છુ. ગામ, નગર કે અરણ્યમા થોડું યા ઘણું, નાનુ યા મોટુ, સચિત્ત કે અચિત્ત એવુ કશું જ હું બીજાએ આપ્યા વિના ઉઠાવી નહિ લઉ, બીજા પાસે નહિ લેવરાવુ, કે કોઈ લેતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. (વગેરે ઉપર મુજબ.)

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાચ ભાવનાઓ છે.

૧ લી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ વિચાર કરીને મિત પ્રમાણમાં વસ્તુઓ માગે.

૨ જી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ માગી આણેલ અન્નપાન આચાર્યાદિકને જણાવીને તેમની પરવાનગીથી જ ખાય.

૩ જી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ પ્રમાણસર વસ્તુઓ જ માગે.

૪ થી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ વારવાર પ્રમાણ નક્કી કરતો જાય.

૫ મી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ સાધર્મિકોની બાબતમા[૨] પણ વિચારીને તથા મિત પ્રમાણમા જ વસ્તુઓ માગે.

આટલું કરે, તો તે મહાવ્રત બરાબર આચર્યું કહેવાય.

---

૧. મૂળ 'અદત્તાદાન'-ન આપેલુ લેવુ તે.

૨. તેમને માટે કે તેમની પાસેથી.

૪ થી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ વસ્તુમાત્રને બરાબર જોઈ-તપાસી, સાફ કરીને લે કે મૂકે. કારણકે, બેદરકારીથી લે કે મૂકે, તો જીવજંતુની હિંસા થાય.

૫ મી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ પોતાનાં અન્નપાન પણ જોઈ-તપાસીને ઉપયોગમાં લે. કારણકે, બેદરકારીથી લે, તો જીવજંતુની હિંસા થાય.

આટલું કરે, તો તે મહાવ્રત શરીરથી બરાબર સ્વીકાર્યું, પાળ્યું, અમલમાં મૂક્યું, કે જિનોની આજ્ઞા પ્રમાણે અનુસર્યું કહેવાય.

બીજું મહાવ્રત : હું સર્વપ્રકારના જૂઠરૂપી વાણીદોષનો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરું છું. ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હાસ્યથી, હું મન, વાણી અને કાયાથી અસત્ય નહિ આચરું, બીજા પાસે નહિ આચરાવું, કે કોઈ આચરતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. (હું તે પાપમાંથી નિવૃત્ત થાઉં છું, વગેરે ઉપર પ્રમાણે)

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ છે :

૧ લી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ વિચારીને બોલે. કારણ કે, વગર વિચાર્યું બોલવા જતાં જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૨ જી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ ક્રોધનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, ગુસ્સામાં આવી જઈ જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૩ જી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ લોભનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, લોભમાં તણાઈ જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૪ થી ભાવના : તે નિર્ગ્રંથ ભયનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, ભયમાં આવી જઈ જૂઠ બોલાઈ જવાય.

૫ મી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ હાસ્યનો ત્યાગ કરે. કારણ કે, ટીખળ-મશ્કરીમા જૂઠું બોલાઈ જવાય.

આટલુ કરે, તો તે મહાવ્રત બરાબર આચર્યું કહેવાય. (વગેરે ઉપર મુજબ.)

ત્રીજુ મહાવ્રત હુ સર્વ પ્રકારની ચોરીનો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરુ છુ. ગામ, નગર કે અરણ્યમાં થોડુ યા ઘણુ, નાનુ યા મોટુ, સચિત્ત કે અચિત્ત એવુ કશું જ હુ બીજાએ આપ્યા વિના ઉઠાવી નહિ લઉ, બીજા પાસે નહિ લેવરાવું, કે કોઈ લેતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. (વગેરે ઉપર મુજબ.)

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ છે.

૧ લી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ વિચાર કરીને મિત પ્રમાણમા વસ્તુઓ માગે.

૨ જી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ માગી આણેલ અન્નપાન આચાર્યાદિકને જણાવીને તેમની પરવાનગીથી જ ખાય.

૩ જી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ પ્રમાણસર વસ્તુઓ જ માગે.

૪ થી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ વારવાર પ્રમાણ નક્કી કરતો જાય.

૫ મી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ સાધર્મિકોની બાબતમા[2] પણ વિચારીને તથા મિત પ્રમાણમા જ વસ્તુઓ માગે

આટલું કરે, તો તે મહાવ્રત બરાબર આચર્યું કહેવાય.

---

૧. મૂળ: 'અદત્તાદાન'– ન આપેલુ લેવુ' તે.

૨. તેમને માટે કે તેમની પાસેથી.

ચોથું મહાવ્રત: હું સર્વ પ્રકારના મૈથુનનો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરું છું. હું દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સંબંધી મૈથુન જાતે નહિ સેવું, બીજા પાસે નહિ સેવરાવું, કે કોઈ સેવતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. (વગેરે ઉપર મુજબ)

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ છે:

૧ લી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ વારવાર સ્ત્રી સંબંધી વાતો ન કરે. કારણ કે, તેમ કરતા ચિત્તની શાંતિનો ભેદ થાય, અને કેવળીએ ઉપદેશેલા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવાય.

૨ જી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ સ્ત્રીઓના મનોહર અવયવો જુએ કે ચિંતવે નહિ.

૩ જી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ સ્ત્રી સાથે પહેલાં કરેલી કામક્રીડા યાદ ન કર્યા કરે.

૪ થી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ પ્રમાણથી વધારે તેમજ કામોદ્દીપક. અન્નપાન ન સેવે.

૫ મી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ સ્ત્રી, માદાપશુ કે નપુંસકથી સેવાયેલ આસન કે શયન ન વાપરે.

આટલું કરે, તો તે મહાવ્રત બરાબર આચર્યું કહેવાય.

પાંચમું મહાવ્રત હું સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહ[1] [આસક્તિ] નો યાવજ્જીવન ત્યાગ કરું છું. હું થોડી યા ઘણી, નાની યા મોટી, સચિત્ત કે અચિત્ત એવી કોઈ વસ્તુમાં પરિગ્રહબુદ્ધિ નહિ રાખું. [વગેરે]

---

૧. પરિગ્રહ એટલે પદાર્થોમાં રાગદ્વેષબુદ્ધિ. જુઓ આગળ તે વ્રતની ભાવનાઓમાં શ્લોકની કડીઓ.

તે મહાવ્રતની આ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ છે:

૧ લી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ કાનથી મનોહર શબ્દો સાંભળી, તેમાં આસક્તિ, રાગ કે મોહ ન કરે; તેમજ ન ગમતા શબ્દો સાંભળી દ્વેષ ન કરે. કારણ કે, તેમ કરવાથી ચિત્તની શાંતિનો ભેદ થાય, અને કેવળીએ ઉપદેશેલા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવાય

કાનમાં શબ્દ પડતા અટકાવવા શક્ય નથી,
પરંતુ, તેમાં જે રાગદ્વેષ, તે ભિક્ષુએ ત્યાગવા.

૨ જી ભાવના. તે નિર્ગ્રંથ આંખથી મનોહર રૂપો દેખી, તેમાં આસક્તિ વગેરે ન કરે, તેમજ ન ગમતાં રૂપો દેખી દ્વેષ ન કરે

આંખે રૂપ ચડતા અટકાવવા શક્ય નથી;
પરંતુ તેમાં જે રાગદ્વેષ, તે ભિક્ષુએ ત્યાગવા.

૩ જી ભાવના: તે નિર્ગ્રંથ નાકથી મનોહર ગંધ સૂંઘી, તેમાં આસક્તિ ન કરે, તેમજ ન ગમતા ગંધ સૂંઘી દ્વેષ ન કરે.

નાકે ગંધ આવતો અટકાવવો શક્ય નથી;
પરંતુ તેમાં જે રાગદ્વેષ, તે ભિક્ષુએ ત્યાગવા.

૪ થી ભાવના તે નિર્ગ્રંથ જીભથી મનગમતા સ્વાદ ચાખી, તેમાં આસક્તિ ન કરે: તેમજ ન ગમતા સ્વાદ ચાખી દ્વેષ ન કરે.

જીભે સ્વાદ આવતો અટકાવવો શક્ય નથી;
પરંતુ તેમાં જે રાગદ્વેષ, તે ભિક્ષુએ ત્યાગવા.

૫ મી ભાવના · તે નિર્ગ્રંથ મનગમતા સ્પર્શ અનુભવી, તેમાં આસક્તિ ન કરે; તેમજ ન ગમતા સ્પર્શ અનુભવી દ્વેષ ન કરે.

ચામડીથી સ્પર્શ થતો અટકાવવો શક્ય નથી;
પરંતુ તેમાં જે રાગદ્વેષ, તે ભિક્ષુએ ત્યાગવા.

આટલું કરે તો તે મહાવ્રત બરાબર આચર્યું કહેવાય.

આ પાંચ મહાવ્રતો અને તેમની પચીસ ભાવનાઓથી યુક્ત એવો સંન્યાસી ભિક્ષુ, શાસ્ત્ર, આચાર અને માર્ગ અનુસાર તેમને બરાબર પાળી, જ્ઞાનીઓની આજ્ઞાનો આરાધક એવો સાચો ભિક્ષુ બને છે. [૧૭૯]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧ · જૈનો જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર માને છે: મતિ શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવલ તેમાંનાં પહેલાં બે પરોક્ષ છે; કારણ કે, તે જ્ઞાન થવામાં પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને મનની મદદની જરૂર રહે છે; જ્યારે, છેલ્લાં ત્રણ ઇંદ્રિય-મનની મદદ વિના જ, આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, પ્રત્યક્ષ છે. **મતિજ્ઞાન** એટલે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન વડે થતું જ્ઞાન. **શ્રુતજ્ઞાન** એટલે શાસ્ત્ર વગેરે સાંભળવાથી થતું જ્ઞાન. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ફેર એટલો છે કે, મતિજ્ઞાન વિદ્યમાન વસ્તુમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને શ્રુતજ્ઞાન ત્રૈકાલિક વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ઉપરાંત, મતિજ્ઞાનમાં શબ્દોલ્લેખ નથી હોતો અને શ્રુતજ્ઞાનમાં હોય છે. **અવધિજ્ઞાન** એટલે ઇંદ્રિયો અને મનની મદદ વિના જ આત્માની યોગ્યતાના

બળથી થતું, સમગ્ર લોક સુધીના રૂપી મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન. અલબત્ત, આ જ્ઞાન વસ્તુના સમગ્ર ભાવો નથી જ જાણી શકતું. **મનઃપર્યવજ્ઞાન** એટલે સંજ્ઞી, પંચેંદ્રિય પર્યાપ્ત, અને વ્યક્ત મનવાળાં પ્રાણીઓનાં માનસિક ચિંતનોનું જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન આખા લોક સુધીના સર્વ પુદ્‌ગલદ્રવ્યનું ગ્રહણ કરી શકે છે. પણ મનઃપર્યવજ્ઞાન મનરૂપ બનેલા પુદ્‌ગલ – અને તે પણ માનુષોત્તર ક્ષેત્રની અંદરના – જાણી શકે છે. આમ એનો વિષય અવધિજ્ઞાન કરતાં અત્યંત અલ્પ છે, પણ પોતાના વિષયની સૂક્ષ્મતાઓ તે વિશેષ પ્રમાણમાં જાણતું હોવાથી, તેના કરતાં વિશુદ્ધતર છે. તેનાં કેટલાક વિશેષણોની વિશેષ સમજૂત નીચે પ્રમાણે છે. હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતપરિહાર માટે ગુણદોષની વિચારણા તે સંજ્ઞા તેવી વિચારણા કરી શકે તેવું પુષ્ટ (ભૌતિક), દ્રવ્ય મન, તે 'વ્યક્ત મન'. આ વિશેષણ આપવાનું કારણ એ છે કે, દરેક ઇંદ્રિય ભાવ અને દ્રવ્ય, એમ બે રૂપે હોય છે. ભાવઇંદ્રિય એટલે તે પ્રકારની આત્માની શક્તિ, અને દ્રવ્યઇંદ્રિય એટલે એ શક્તિ જેને આધારે કામ કરી શકે, એવી પરમાણુની બનેલી વસ્તુ પર્યાપ્ત એટલે કે આહાર, શરીર, ઇંદ્રિય, પ્રાણાપાન, ભાષા અને મન એ છ પર્યાપ્તિઓમાંથી પોતપોતાની યોનિ અનુસાર બધી પર્યાપ્તિઓ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે. **કેવળજ્ઞાન** એ સર્વ વસ્તુઓ અને સર્વ ભાવોનું સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. ઉપરનાં ચારે જ્ઞાનો ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય, છતાં ચેતના-શક્તિના અપૂર્ણ વિકાસરૂપ હોવાથી, એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવાને અસમર્થ હોય છે. એવો નિયમ છે કે, જે જ્ઞાન કોઈ એક વસ્તુના સંપૂર્ણ ભાવોને જાણી શકે, તે બધી વસ્તુના સંપૂર્ણ ભાવોને પણ ગ્રહણ કરી શકે. અને એ જ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય છે. તે જ્ઞાન વખતે બીજાં જ્ઞાનો નથી રહેતાં, કારણ કે, ઉપરની ચાર જ્ઞાનશક્તિઓ આત્મામાં સ્વાભાવિક નથી, પણ કર્મના આવરણ અનુસાર આવેલી છે. જ્યારે, કેવળજ્ઞાન તો કર્મનું આવરણ સર્વથા દૂર થયા બાદ

થતું હોવાથી, કર્મજન્ય ઔપાધિક શક્તિઓનો અવકાશ જ રહેતો નથી.

ટિપ્પણ નં. ૨ : જૈનો કાળચક્રના બે ભાગ પાડે છે : એક નીચે જતો, અને એક ઉપર જતો. પહેલો તે અવસર્પિણી અને બીજો તે ઉત્સર્પિણી. તે દરેક ભાગ ૧૦ × (૧ કરોડ × ૧ કરોડ) સાગર વર્ષોનો બનેલો છે; અને દરેકના ૭ ભાગ છે. તે આરા કહેવાય છે. અવસર્પિણીના ૭ આરા આ પ્રમાણે છે : સુખમાસુખમા, સુખમા, સુખમાદુ:ખમા, દુ:ખમાસુખમા, દુ:ખમા, દુ:ખમાદુ:ખમા. તેનાથી ઊલટા તે ઉત્સર્પિણીના આરા છે. એટલે કે, અવસર્પિણીમાં સુખ વગેરે ઘટતાં જાય છે, અને ઉત્સર્પિણીમાં વધતાં જાય છે.

સાગર વર્ષની ગણતરી આ પ્રમાણે છે : બે હજાર કોસનું એક યોજન, એવો ૧ યોજન પહોળો અને ૧ યોજન ઊંડો ખાડો હોય; તેને, ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિમાં થતા, તથા જેને જન્મ્યે ૭ દિવસ થયા છે એવા ઘેટાના વાળ ઉપરના સુવાળા સુંવાળા છેડાઓ કાપીને, તેના વડે ઠસોઠસ ભરે; પછી દર સો વર્ષે એમાંથી વાળનો એક છેડો કાઢે, એ રીતે આખો ખાડો ખાલી થતાં જે સમય લાગે, તે વ્યવહારપલ્ય કહેવાય. એવા 'અસંખ્ય' વ્યવહારપલ્યનો એક અદ્ધાપલ્ય થાય. તેવા ૧૦ × (૧ કરોડ × ૧ કરોડ) અદ્ધાપલ્યનો એક સાગર થાય.

અવસર્પિણીના ૭ આરાનું માપ આ પ્રમાણે છે :

પહેલો આરો ૪× (૧ કરોડ × ૧ કરોડ) સાગર વર્ષ.
બીજો આરો ૩× (,, ,,) ,,
ત્રીજો આરો ૨× (,, ,,) ,,
ચોથો આરો ૧× (,, ,,) ,,
પાંચમો આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષ.
છઠ્ઠો આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષ.

ટિપ્પણ નં. ૩ . જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે દેવોની ચાર જાતિઓ છે. ભવનપતિ (અસુર, નાગ વગેરે,) વ્યંતર (કિન્નર, ગાંધર્વ,

યક્ષ, ભૂત, પિશાચ વગેરે); જ્યોતિષ્ક (સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે), અને વૈમાનિક. વૈમાનિક દેવો એ પારિભાષિક નામ છે. કારણકે, બીજા વર્ગોના દેવોને પણ વિમાન હોય છે. વૈમાનિકોના બે ભેદ છે. કલ્પોપન્ન અને કલ્પાતીત. સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેંદ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત એ બાર કલ્પો છે તેમા રહેનારા કલ્પોપન્ન કહેવાય છે તેમની ઉપર ૯ ગ્રૈવેયક અને પાચ અનુત્તર દેવવિમાનો છે તેમની ઉપર મુક્તજીવોનું સિદ્ધક્ષેત્ર છે. સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, અન્તઃકરણની વિશુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયવિષય અને અવધિવિષયમા ઉપર ઉપરના દેવો અધિક હોય છે. અને ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ તથા અભિમાનમા ઉપર ઉપરના દેવો હીન હોય છે ગતિ ઓછી હોવાનુ કારણ, ઉપરઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર મહાનુભાવતા અને ઉદાસીનતા અધિક હોવાથી, તેમની દેશાંતર વિષયક ક્રીડા કરવાની રતિ ઓછીઓછી થતી જાય છે, એ છે.

ટિપ્પણ ન. ૪ જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે લોકના અધો, મધ્યમ, અને ઊર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ છે. અધોલોક અને ઊર્ધ્વ-લોકમા અનુક્રમે નારકીઓ અને દેવોના સ્થળ છે મધ્યલોકમાં મનુષ્ય વગેરેના સ્થાન છે. તેમા અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. તે, ક્રમથી, દ્વીપની આસપાસ સમુદ્ર અને સમુદ્રની આસપાસ દ્વીપ, એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. અને તેમની રચના ઘટીના પડ અને થાળા જેવી છે જબુદ્વીપ બધાની મધ્યમા હોવાથી, તેનો આકાર થાળી જેવો છે, જ્યારે, બીજા બધા દ્વીપો ચૂડી જેવા છે.

જબુદ્વીપને સાત ક્ષેત્રો (વર્ષ, વશ, વાસ્ય) મા વહેંચી નાખવામા આવ્યો છે પહેલુ ક્ષેત્ર ભરત છે તેની ઉત્તરે અનુક્રમે હૈમવત, હરિ, વિદેહ, રમ્યક, હિરણ્યવત અને ઐરવત ક્ષેત્રો આવેલા છે તે સાતેને એક બીજાથી જુદા પાડનાર છ પર્વતો છે. તે વર્ષધર કહેવાય છે. તેમના નામ અનુક્રમે હિમવાન, નિષધ, નીલ, રુક્મી અને શિખરી છે

જંબુદ્વીપ ઉપરાંત તેની આજુબાજુ આવેલો ધાતકીખંડદ્વીપ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ એટલો મનુષ્યલોક કહેવાય છે. પુષ્કરની મધ્યમાં માનુષોત્તર પર્વત છે. તેનાથી પાર કોઈ માણસ જન્મતો નથી જંબુદ્વીપની આસપાસ આવેલા લવણ સમુદ્રમા ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. તે પણ મનુષ્યલોકમા જ ગણાય છે. બીજા સમુદ્રોમાં અંતરદ્વીપ નથી.

ટિપ્પણ નં. ૫ : હોર્નેલના અભિપ્રાય મુજબ, લિચ્છવીઓની રાજધાની વૈશાલીમાં, તે વખતે વૈશાલી (અત્યારનુ મુજફ્ફર જિલ્લામાં આવેલું બસાર) ઉપરાંત, વાણિજ્યગ્રામ અને કુંડગ્રામ જેવા બીજાં કેટલાંક મોટા સ્થાનોનો સમાવેશ થતો હતો. એમ કહી શકાય કે, વૈશાલી, વાણિજ્યગ્રામ અને કુંડગ્રામ અથવા (કુંડપુર) એ ત્રણ મળીને જે મોટું શહેર થતુ, તે આખાને પ્રસંગાનુસાર તે તે નામથી ઓળખવામા આવતુ. ખરી રીતે, દક્ષિણપૂર્વનો ભાગ વૈશાલી, ઉત્તરપૂર્વનો ભાગ તે કુંડપુર, અને પશ્ચિમ તરફનો ભાગ તે વાણિજ્યગ્રામ. વૈશાલી અને વાણિજ્યગ્રામ વચ્ચે ગંડકી નદી હતી એમ આવશ્યકસૂત્રમા જણાવ્યુ છે. કુંડગ્રામના નામથી વૈશાલીને મહાવીરના જન્મસ્થળ તરીકે ઓળખાવી, તેમને વૈશાલિક પણ કહેવામાં આવે છે. તે કુંડપુર, એટલે કે, આખા વૈશાલીના ઈશાન ખૂણામાં કોલ્લાગ સંનિવેશ આવેલો હતો અહિ સંનિવેશનો અર્થ વિભાગ અથવા પરું લેવો જોઈએ. તે કોલ્લાગ વિભાગમા જ્ઞાતૃવંશી ક્ષત્રિયો રહેતા હતા. મહાવીર તે જ વંશના હતા

મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ કોલ્લાગના નાય (જ્ઞાત) વંશી ક્ષત્રિયોના આગેવાન હશે જૈનગ્રંથોમાં તેમના વૈભવનું અતિશયોક્તિભર્યું વર્ણન કરવામા આવે છે; છતાં ક્યાંય તેમને કુંડપુરના રાજા તરીકે નથી ઓળખાવ્યા. ઊલટું, તેમનો ઉલ્લેખ હંમેશાં 'ક્ષત્રિય સિદ્ધાર્થ' એવો જ કરવામાં આવ્યો છે.

ટિપ્પણ નં. ૬ : દેવોમા એ જન્મે કોઈ વિરતિ પામી શકતું નથી; પરિણામે, મહાવીરનો તે ઉપદેશ ખાલી ગયો; કારણ કે, તેઓમાંથી

કોઈએ પ્રતિબોધ પામી, વ્રત અંગીકાર કર્યાં નહિ તીર્થંકરનો ઉપદેશ ખાલી જાય, એ એક આશ્ચર્ય ગણાય છે આ અવસર્પિણીમા એવા દશ આશ્ચર્યો બન્યા છે. તેમાના મહાવીરના જીવનને લગતાં બીજા આશ્ચર્ય આ છે. કેવલજ્ઞાન થયા પછી કેવલીને ઉપસર્ગ – સંકટ – હોય નહિ. પણ મહાવીરને મારવા ગોશાલે તેજોલેશ્યાનો પ્રયોગ કર્યો હતો; કોઈ તીર્થંકરને ગર્ભ બદલવા પડયા નથી, પણ મહાવીરને બદલવો પડયો હતો, સૂર્યચંદ્ર પોતાના મૂળ વિમાનો સાથે મહાવીરને કૌશાંબીમા વંદન કરવા આવ્યા હતા; અને મહાવીરના શરણના પ્રભાવથી ભુવનપતિ દેવોમાનો ચમરેંદ્ર સૌધર્મ દેવેંદ્રનો નાશ કરવા, ઉપલા દેવલોકમા જઈ શક્યો હતો, અને હાર્યાં છતા જીવતો રહી શક્યો હતો.

ટિપ્પણ નં. ૭ 'અપાપા નગરીમા સોમિલ બ્રાહ્મણે યજ્ઞ કર્યો હતો, અને તેમાં તેણે યજ્ઞકર્મમા કુશળ ગણાતા ગૌતમ, સુધર્મા વગેરે ૧૧ દ્વિજોને બોલાવ્યા હતા યજ્ઞ ચાલતો હતો તે વખતે, મહાવીર તે ગામમા આવ્યા તેથી, દેવો યજ્ઞમાં ન જતાં તેમનો ઉપદેશ સાભળવા ગયા. તેથી ગુસ્સે થઈ, ગૌતમ વગેરે મહાવીરને હરાવવા તેમની પાસે ગયા; અને જાતે જ હારી બેઠા. વધુ માટે જુઓ 'મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ', પા. ૩ તથા ૨૪૦

૧૬

વિમુક્તિ[1]

સર્વોત્તમ એવો જ્ઞાની પુરુષોનો આ ઉપદેશ સાંભળીને માણસે વિચારવું જોઈએ કે, ચારે ગતિમાં પ્રાણી અનિત્ય શરીરને જ પામે છે. એમ વિચારી, ડાહ્યો પુરુષ ઘરનું બંધન છોડી દઈ, દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ અને (તેમના કારણરૂપ) આસક્તિનો નિર્ભયપણે ત્યાગ કરે.

તે પ્રકારે, ઘરબારની આસક્તિનો, તથા અનંત જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરી, સર્વોત્તમ એવી ભિક્ષાચર્યાથી વિચરતા વિદ્વાન ભિક્ષુને, મિથ્યાદૃષ્ટિ લોકો, સંગ્રામમાં હાથીને બાણોથી વીંધે, તેમ કડવા વચનોથી વીંધે છે, તથા બીજા ઉપદ્રવો કરે છે. તેવે પ્રકારે કઠોર શબ્દો અને દુઃખોથી પીડાવા છતાં, તે જ્ઞાની, મનને કલુષિત થવા દીધા વિના તે બધું સહન કરે. અને ગમે તેવા પવનમાં અકંપ રહેતા પર્વતની પેઠે અડગ રહે.

---

૧. આ છેલ્લું અધ્યયન ચોથી ચૂડા કહેવાય છે.

ભિક્ષુ સુખદુઃખમાં સમભાવ રાખી, જ્ઞાની પુરુષોની સોબતમાં રહે, અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી દુઃખી એવાં સ્થાવર, જંગમ પ્રાણીઓને પોતાની કોઈ પણ ક્રિયાથી પરિતાપ ન આપે એ પ્રમાણે કરનારો તથા પૃથ્વીની પેઠે બધું સહી લેનારો મહા મુનિ ઉત્તમ શ્રમણ કહેવાય છે

ઉત્તમ ધર્મપદને અનુસરનારા, તૃષ્ણારહિત, ધ્યાન અને સમાધિથી યુક્ત, તથા અગ્નિની જ્વાળા જેવા તેજસ્વી – એવા તે વિદ્વાન ભિક્ષુના તપ, પ્રજ્ઞા અને યશ વૃદ્ધિ પામે છે.

સર્વ દિશાઓમા ક્ષેમકર, મહામોટાં, નિષ્કિંચન[1] કરનારાં, તથા અંધારાને દૂર કરી, તેજની પેઠે ત્રણે બાજુએ[2] પ્રકાશનારા મહાવ્રતો, સર્વનું રક્ષણ કરનારા અનંત જિને પ્રગટ કર્યાં છે

બધા બંધાયેલામાં તે ભિક્ષુ અબદ્ધ થઈને વિચરે. સ્ત્રીઓમા આસક્ત ન થાય, અને સત્કારની અપેક્ષા ન રાખે. આ લોક તથા પરલોકની આશા ત્યાગનારો તે પંડિત, કામ-ગુણોમા ફસાય નહિ.

એ પ્રમાણે કામગુણોથી મુક્ત રહી, વિવેકપૂર્વક આચરણ કરતા, તે ધૃતિમાન તથા સહનશીલ ભિક્ષુનાં, પૂર્વે કરેલાં બધા પાપકર્મ, અગ્નિથી ચાંદીનો મેલ દૂર થઈ જાય. તેમ દૂર થઈ જાય છે, વિવેકજ્ઞાનને અનુસરનારો, આકાંક્ષા વિનાનો અને મૈથુનથી ઉપરત થયેલો તે બ્રાહ્મણ, જેમ

---

૧ મૂળ: 'નિઃસ્વંકર,'—સર્વ કર્મો તથા મળને દૂર કરનારાં.

૨. ઉપર નીચે અને મધ્યમા.

સાપ જૂની કાંચળીને છોડી દે, તેમ દુઃખશય્યાથી મુક્ત થાય છે.

અપાર પાણીના ઓઘરૂપી મહાસમુદ્રની પેઠે, જે સંસારને જ્ઞાનીઓએ હાથ વડે દુસ્તર કહ્યો છે, તે સંસારનું સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ પાસેથી સમજીને, હે પંડિત, તેનો તું ત્યાગ કર. જે એમ કરે છે, તે મુનિ જ (કર્મોનો) 'અંત લાવનાર' કહેવાય છે.

આ લોક અને પરલોક—બંનેમાં જેને કશું બંધન નથી, તથા જે બધા પદાર્થોની આકાંક્ષાથી રહિત 'નિરાલંબ' અને અપ્રતિબદ્ધ છે, તે ગર્ભમાં આવવા-જવામાંથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું.

સુભાષિતો

अणेगचित्ते खलु अयं पुरिसे : से केयणं अरिहइ पूरइत्तए। (२ : ११३)

જગતના લોકોની કામનાનો પાર નથી. તેઓ ચાળણીમાં પાણી ભરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

कामा दुरतिक्कमा, जीवियं दुप्पडिवूहगं, कामकामी खलु अयं पुरिसे, से सोयइ जूरइ तिप्पइ परितप्पइ (२ : ९२)

કામો પૂર્ણ થવા અશક્ય છે અને જીવિત વધારી શકાતું નથી. કામકામી મનુષ્ય શોક કર્યા જ કરે છે, તથા ઝૂર્યા કરે છે.

आसं च छन्दं च विगिंच धीरे ! तुमं चेव त सल्लमाहट्टु; जेण सिया तेण नो सिया। (२ : ८४)

હે ધીર, તું આશા અને સ્વચ્છંદને છોડી દે. તે બેનું શલ્ય સ્વીકારીને જ તું રખડ્યા કરે છે. સુખનું સાધન માનેલી વસ્તુઓ જ તારા દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે.

नालं ते तव ताणाए वा सरणाए वा, तुमंपि तेसिं नालं ताणाए वा सरणाए वा। जाणित्तु दुःखं पत्तेयसायं अणभिक्कन्तं च खलु वय संपेहाए खणं जाणाहि पण्डिए जाव सोत्तपरिन्नाणेहिं अपरिहायमाणेहिं आयट्ठं सम्मं समणुवासेज्जासि–त्ति बेमि। (२ : ६८-७१)

તારાં સગાંસંબંધી, વિષયભોગો કે દ્રવ્યસંપત્તિ તારું રક્ષણ કરી શકતાં નથી, કે તને બચાવી શકતાં નથી; તેમજ, તું પણ તેમનું રક્ષણ કરી શકતો નથી, કે તેમને બચાવી શકતો નથી હરેકને પોતાનાં સુખ દુઃખ જાતે જ ભોગવવાં પડે છે. માટે, જ્યાં સુધી પોતાની ઉંમર હજુ મૃત્યુથી ઘેરાઈ નથી, તથા શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનું બળ તેમજ પ્રજ્ઞા સ્મૃતિ મેધા વગેરે કાયમ છે, ત્યાં સુધી, અવસર ઓળખી, શાણા પુરુષે પોતાનું કલ્યાણ સાધી લેવું જોઈએ.

विमुत्ता हु ते जणा, जे जणा पारगामिणो। लोभं अलोभेण दुगुञ्छमाणे लद्धे कामे नो'भिगाहइ। (२ : ७४)

જેઓ કામગુણોને ઓળંગી જાય છે, તેઓ ખરેખર મુક્ત છે. અકામથી કામને દૂર કરતા તેઓ, પ્રાપ્ત થયેલા કામગુણોમાં પણ ખૂંચતા નથી.

सययं मूढे धम्मं नाभिजाणइ। उयाहु वीरे : अप्पमाओ महामोहे ! अलं कुसलस्स पमाएणं सन्तिमरणं संपेहाए, भेउरधम्मं संपेहाए (२ : ८४)

કામભોગોમાં સતત મૂઢ રહેતો માણસ ધર્મને ઓળખી શકતો નથી. વીર ભગવાને કહ્યું છે કે, તે મહા મોહમા બિલકુલ પ્રમાદ ન કરવો. શાંતિના સ્વરૂપનો અને મરણનો વિચાર કરીને, તથા શરીરને નાશવંત જાણીને, કુશળ પુરુષ કેમ પ્રમાદ કરે ?

सव्वे पाणा पियाउया, सुहसाया, दुक्खपडिकूला, अप्पियवहा, पियजीविणो, जीविउकामा, सव्वेसिं जीवियं पियं। सएण विप्पमाएणं पुढो वयं पकुव्वइ, जसिमे पाणा पव्वहिया, पडिलेहाए नो निकरणाए, एस परिन्ना पवुच्चइ, कम्मोवसन्ती। से तं संवुज्झमाणे आयाणीयं, समुट्ठाय तम्हा पावकम्मं नेव कुज्जा न कारवेज्जा। (२ : ८०,९६-७)

બધા પ્રાણોને આયુષ્ય અને સુખ પ્રિય છે, તથા દુઃખ અને વધ અપ્રિય તથા પ્રતિકૂળ છે તેઓ જીવિતની કામનાવાળા અને જીવિતને પ્રિય માનનારા છે. બધાને જીવિત પ્રિય છે. પ્રમાદને લીધે પ્રાણોને અત્યાર સુધી જે વ્યથા આપી છે, તેને બરાબર સમજીને, ફરીથી તેવું ન કરવું, તેનુ નામ ખરી સમજ છે. અને એ જ કર્મોની ઉપશાંતિ છે. ભગવાને આપેલી આ સમજને સમજતો, અને સત્ય માટે ઉદ્યમવંત થયેલો મનુષ્ય, કોઈ પણ પાપકર્મ કરે

નહિ, કે કરાવે નહિ. (કારણ કે, પાપકર્મમાત્રમાં કોઈ ને કોઈ જીવવર્ગની હિંસા કે દ્રોહ રહેલાં છે.)

से मेहावी जे अणुग्घायणस्स खेयन्ने, जे य बन्धपमोक्ख-सन्नेसी (२ : १०२)

જે અહિંસામાં કુશળ છે, અને જે બંધથી મુક્તિ મેળવવાની જ તરખટમાં રહે છે, તે સાચો બુદ્ધિમાન છે.

जे पमत्ते गुणट्ठिए, से हु दण्डे पवुच्चइ; तं परिन्नाय मेहावी, 'इयाणिं नो जमहं पुव्वमकासी पमाएणं'। (१ : ३४-६)

પ્રમાદ અને તેને પરિણામે કામગુણોમાં આસક્તિ, એ જ હિંસા છે. માટે બુદ્ધિમાને, 'પ્રમાદથી જે મે પહેલું કર્યું, તે હવેથી નહિ કરું,' એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

पहू य एजस्स दुगुञ्छणाए। आयंकदंसी 'अहियं' ति नच्चा॥

जे अज्झत्थं जाणइ, से बहिया जाणइ; जे बहिया जाणइ, से अज्झत्थं जाणइ : एयं तुलं अन्नेसिं। इह सन्तिगया दविया नावकंखन्ति जीविउं। (१ : ५५-७)

માણસ વિવિધ પ્રાણોની હિંસામાં પોતાનું જ અનિષ્ટ જોઈ શકે છે, તે તેનો ત્યાગ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે.

જે માણસ પોતાનું દુઃખ જાણે છે, તે બહારનાનું દુઃખ જાણે છે; અને જે બહારનાનું જાણે છે, તે પોતાનું

દુઃખ પણ જાણે છે. શાંતિને પામેલા સંયમીઓ બીજાની હિંસા કરીને જીવવા નથી ઇચ્છતા.

से बेमि — ने'व सयं लोगं अब्भाइक्खेज्जा, नेव अत्ताणं अब्भाइक्खेज्जा। जे लोग अब्भाइक्खइ, से अत्ताणं अब्भाइक्खइ, जे अत्ताणं अब्भाइक्खइ, से लोगं अब्भाइक्खइ। (१ . २२)

મનુષ્યે અન્ય જીવોની બાબતમાં બેદરકાર ન રહેવું. જે અન્ય જીવની બાબતમાં બેદરકાર રહે છે, તે પોતાની બાબતમાં પણ બેદરકાર રહે છે, તથા જે પોતાની બાબતમાં બેદરકાર રહે છે, તે અન્ય જીવની બાબતમાં પણ બેદરકાર રહે છે.

जे गुणे से आवट्टे, जे आवट्टे से गुणे: उड्ढं अहं तिरियं पाईणं पासमाणे रूवाइं पासइ, सुणमाणे सद्दाइं सुणइ; उड्ढं अहं तिरियं पाईणं मुच्छमाणे रूवेसु मुच्छइ सद्देसु यावि। एस अगुत्ते अणाणाए। एस लोए वियाहिए पुणो पुणो गुणासाए वंकसमायारे पमत्ते गारमावसे। (१ ४०-४)

[1] હિંસાના મૂળરૂપ હોઈ, કામગુણો જ સંસારના ફેરા છે; સંસારના ફેરા છે તે કામગુણોનું બીજું નામ જ છે. બધી બાજુ અનેક પ્રકારના રૂપો જોતો અને શબ્દો સાંભળતો મનુષ્ય, તે બધામાં આસક્ત થાય છે. તેનું નામ જ સંસાર છે. એવો માણસ મહાપુરુષોને બતાવેલે માર્ગે ચાલી શકતો નથી; પરંતુ, ફરીફરીને કામગુણોનો આસ્વાદ લેતો, હિંસાદિ વક્રપ્રવૃત્તિઓ કરતો પ્રમાદપૂર્વક ઘરમાં જ મૂર્છિત રહે છે.

जे पज्जवजायसत्थस्स खेयन्ने; से असत्थस्स खेयन्ने; जे असत्थस्स खेयन्ने, से पज्जवजायसत्थस्स खेयन्ने। (३ : १०९)

જે મનુષ્ય શબ્દાદિ કામગુણોમાં રહેલી હિંસાને જાણવામાં કુશળ છે, તે અહિંસાને સમજવામાં કુશળ છે; અને જે અહિંસાને સમજવામાં કુશળ છે, તે શબ્દાદિ કામગુણોમાં રહેલી હિંસાને સમજવામાં કુશળ છે.

संसयं परिजाणओ संसारे परिन्नाए भवइ, संसयं अपरिजाणओ संसारे अपरिन्नाए भवइ (५ : १४३)

વિષયોના સ્વરૂપને જે બરાબર જાણે છે, તે સંસારને બરાબર જાણે છે, અને જે વિષયોનું સ્વરૂપ નથી જાણતો, તે સંસારનું સ્વરૂપ પણ નથી જાણતો.

से सुयं च मे अज्झत्थं च मे ।
बन्धप्पमोक्खो तुज्झत्थेव ॥ (५ : १५०)

से सुपडिबुद्धं सूवणीयं ति नच्चा पुरिसा ! परमचक्खू विप्परक्कम एएसु चेव बम्भचेरं ! ति बेमि ।

મેં સાંભળ્યું છે અને મને અનુભવ છે કે, બંધનથી છૂટા થવું એ તારા જ હાથમાં છે. માટે જ્ઞાનીઓ પાસેથી સમજ પ્રાપ્ત કરીને, હે પરમચક્ષુવાળા પુરુષ ! તું પરાક્રમ કર. એનું જ નામ બ્રહ્મચર્ય છે, એમ હું કહું છું.

इमेण चेव जुज्झाहि किं ते जुज्झेण बज्झओ ? जुद्धारिहं खलु दुल्लहं। (५ : १५३)

હે ભાઈ! તારી જાત સાથે જ યુદ્ધ કર. બહાર યુદ્ધ કરવાથી શું? એના જેવા યુદ્ધને યોગ્ય બીજી વસ્તુ મળવી દુર્લભ છે.

पुरिसा ! तुममेव तुम–मित्तं, किं वहिया मित्तमिच्छसी ? पुरिसा ! अत्ताणमेव अभिनिगिज्झ, एवं दुक्खा पमोक्खसि । (३ : ११७–८)

હે ભાઈ! તું જ તારો મિત્ર છે; બહાર ક્યાં મિત્ર શોધે છે? તારી પોતાની જાતને જ નિગ્રહમાં રાખ, તો બધાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ શકીશ.

सव्वओ पमत्तस्स भयं, सव्वओ अप्पमत्तस्स नत्थि भयं । (३ : १२३)

પ્રમાદીને બધે પ્રકારે ભય છે; અપ્રમાદીને કોઈ પ્રકારે ભય નથી.

त आइत्तु न निहे, न निक्खिवे, जाणित्तु धम्मं जहातहा ।
दिट्ठेहिं निव्वेयं गच्छेज्जा, नो लोगस्सेसणं चरे ॥ (४ · १२७)

ધર્મને જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી સમજીને કે સ્વીકારીને સંઘરી ન રાખવો; પરંતુ, પ્રાપ્ત થયેલા ભોગ પદાર્થોમાં પણ વૈરાગ્ય પામી, લોકપ્રવાહને અનુસરવાનું છોડી દેવું.

इहारामं परिन्नाय अल्लीग-गुणा परिव्वए । निट्ठियट्ठी वीरे, आगमेणं सया परक्कमेज्जासि–त्ति बेमि । (५ १६८)

જગતમાં જ્યાં ત્યાં આરામ છે એમ સમજીને, ત્યાંથી ઇંદ્રિયો હટાવીને, સંયમી પુરુષે જિતેંદ્રિય થઈને વિચરવું

જે પોતાનાં કાર્યો સાધવા ઇચ્છે છે, તેવા વીર પુરુષે હંમેશાં જ્ઞાનીના કહ્યા પ્રમાણે પરાક્રમ કરવું, એમ હુ કહું છું.

कायस्स विओवाए एस संगामसीसे वियाहिए । स हु पारंगमे मुणी ।

अविहम्ममाणे फलगावयट्ठी कालोवणीए कंखेज्ज कालं जाव सरीरभेओ–त्ति वेमि ॥ (६ : १९६)

સંયમીને શરીર પડતા સુધી રણસંગ્રામને મોખરે ઝૂઝનારા વીરપુરુષની ઉપમા અપાય છે. એવો જ મુનિ પારગામી થઈ શકે છે. કોઈ પણ પ્રકારના કષ્ટથી ન ડગતો, અને વહેરાવા છતાં પાટિયાની જેમ સ્થિર રહેતો તે સંયમી, શરીરના ભેદ સુધી કાળની વાટ જોયા કરે, પણ ગભરાઈ પાછો ન હટે, એમ હુ કહું છુ.

न सक्का फासमवेएउं फासविसयमागयं । रागदोसा उ जे तत्थ, ते भिक्खू परिव्वए (अ० १६)

ઇંદ્રિયોના સંબંધમાં આવેલા વિષયને ન અનુભવવો એ શક્ય નથી. પરંતુ તેમાં જે રાગદ્વેષ, તેનો ભિક્ષુ ત્યાગ કરે.

उद्देसो पासगस्स नत्थि । कुसले पुण नो बद्धे नो मुक्के । से जं च आरभे जं च नारभे ! अणारद्धं च नारभे । छणं छणं परिन्नाय लोगसन्नं च सव्वसो । (२ . १०३)

જે જ્ઞાની છે, તેને માટે કશો ઉપદેશ નથી. કુશળ પુરુષ કાર્ય કરે અથવા ન કરે, તેથી તે બદ્ધ પણ નથી,

અને મુક્ત પણ નથી તોપણ, લોકરુચિને બધી રીતે બરાબર સમજીને, અને સમયને ઓળખીને, તે કુશળ પુરુષ પૂર્વેના મહાપુરુષોએ ન આચરેલાં કર્મો આચરતો નથી.

जमिणं अन्नमन्न–विइगिच्छाए पडिलेहाए न करेइ पावं कम्मं किं तत्थ, मुणी कारणं सिया ? समयं तत्थु'वेहाए अप्पाणं विप्पसायए। (३ ११५)

એકબીજાની શરમથી કે ભયથી પાપકર્મ ન કરનાર શું મુનિ કહેવાય ? ખરો મુનિ તો સમતાને બરાબર સમજીને, પોતાના આત્માને નિર્મળ કરનારો હોય છે.

अणगारे उज्जुकडे, नियागपडिवन्ने, अमायं कुव्वमाणे वियाहिए। जाए सद्धाए निक्खन्तो, तमेव अणुपालिया; वियहित्तु विसोत्तियं पणया वीरा महावीहिं। (१ : १८-२०)

જે સરળ હોય, મુમુક્ષુ હોય, અને અદંભી હોય, તે જ સાચો અનગાર છે જે શ્રદ્ધાથી માણસ ગૃહત્યાગ કરે, તે જ શ્રદ્ધાને, શંકાઓ અને આસક્તિ છોડી, હંમેશાં ટકાવી રાખવી જોઈએ. વીર પુરુષો એ મહામાર્ગે જ ચાલેલા છે

उवेहमाणे कुसलेहिं संवसे,
अकंतदुक्खी तसथावरा दुही।
अलूसए सव्वसहे महामुणी,
तहा हि से सुस्समणे समाहिए ॥ (अ० १६)

સુખદુઃખમાં સમભાવ રાખી, જ્ઞાની પુરુષોના સંગમાં રહેવું, અને અનેક પ્રકારનાં દુ:ખથી દુ:ખી એવાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓને પોતાની કોઈપણ ક્રિયાથી પરિતાપ ન આપવો. આમ કરનારો, તથા પૃથ્વીની પેઠે બધું સહી લેનારો મહા મુનિ ઉત્તમ શ્રમણ કહેવાય છે.

विउ नए धम्मपयं अणुत्तरं,
विणीयतण्हस्स मुणिस्स झायओ ।
समाहियस्सऽग्गिसिहा व तेयसा,
तवो य पन्ना य जसो य वड्ढइ ॥ (अ० १६)

ઉત્તમ ધર્મપદને અનુસરનારો, તૃષ્ણારહિત, ધ્યાન અને સમાધિયુક્ત તથા અગ્નિની શિખા જેવા તેજસ્વી એવા તે વિદ્વાન ભિક્ષુના તપ, પ્રજ્ઞા, અને યશ વૃદ્ધિ પામે છે.

तहा विमुक्कस्स परिन्नचारिणो,
धिईमओ दुक्खखमस्स भिक्खुणो ।
विसुज्झई जंसि मलं पुरेकडं,
समीरियं रुप्पमलं व जोइणा ॥ (अ० १६)

એ પ્રકારે કામગુણોમાથી મુક્ત રહી, વિવેકપૂર્વક આચરણ કરતા તે ધૃતિમાન અને સહનશીલ ભિક્ષુનાં, પૂર્વે કરેલાં તમામ પાપકર્મ, અગ્નિથી જેમ ચાંદીનો મેલ દૂર થઈ જાય, તેમ સાફ થઈ જાય છે.

इममि लोए परए य दोसुवि,
न विज्जई बंधण जस्स किंचिवि ।
से हु निरालंबणमप्पइट्ठिए,
कलंकलीभावपहं विमुच्चई त्तिबेमि ॥ (अ० १६)

આ લોક અને પરલોક બંનેમાં જેને કશું બંધન નથી, તથા જે બધા પદાર્થોની આશાથી રહિત, નિરાલંબ અને અપ્રતિબદ્ધ છે, તેવો તે મહામુનિ ગર્ભમાં આવવા-જવાથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું.

સૂચિ